

PREMA KRAJU JEDNOG RATA

I

Toga sunčanog avgustovskog jutra, kada smo ispod kula i kapija jajačkog starog grada upali u čaršiju, kada su pod kopitima naših konja vrcale varnice, ja sam se, iskreno govoreći, osjećao gordo - uobraženo, taman kao da sam konjanik u panatenejskoj povorci, ili, u najmanju ruku, kauboj iz Arizone. A stari muslimanski svijet nas je posmatrao iz kafanica, istočnjački ravnodušno, kao da nam poručuje: svakojake sile i ordije su ovuda projahale, a mi vjekovima sjedimo na svom mjestu.

Po mome već ustaljenom običaju, kadgod bih ulazio u neki tek oslobođeni grad, i sad se najprije uputim u potragu za zdravstvenim ustanovama. Pronađem Dom narodnog zdravlja. Poveliko, moderno zdanje. Sjašem i vežem konja uz ogradu, kad, odozgo sa sprata začujem ženski glas:

- Koga tražite?

Ugledam mladáno lice. Propisna plavkasta uniforma medicinske sestre. Velim joj da tražim ljekara, ili bilo kog od zdravstvenog osoblja, a ona odvrati da u domu nema nikog osim nje. Sišla je u prizemlje, u ambulantu, i tu se između nas poveo čudan dijalog, sličan jedino onome što sam ga vodio decembra 1941. u selu Tocima sa dječakom koji nam se isprijedio da uđemo u njegovu kuću. Objasnim sestri svrhu moje posjete: da sam ljekar partizanske vojske, da želim saznati u kakvom stanju se nalazi ova zdravstvena ustanova, ima li još koga od osoblja itd. Sestra je davala kratke i precizne odgovore i razgovor je tekao normalno sve do trenutka kad sam je upitao od čega su zidovi ambulante tako čađavi. Tad je počela drama.

- Gospodine doktore, zašto to pitate mene? Upitajte sebe. Vi ćete to bolje znati.

- Zaista ne znam, recite mi.

- Pa to je od požara, od prošle godine.

- Kako je došlo do požara?

- Pa »vaši« **su** zapalili **dom**. Da, zapalili **su** jednu zdravstvenu ustanovu.

Dosjetim se u čemu je stvar i, mada me ono njezino »vaši« opeklo, uspijem da sačuvam hladnokrvnost, te joj stanem potanko objašnjavati neke nužnosti ovog našeg ratovanja u kome ni paljevine nekih objekata, koji mogu da posluže okupatoru, nisu, na žalost, izuzetak. Doduše, u sebi nisam bio ni malo ubijeden u neophodnost da partizani, prilikom povlačenja iz Jajca prošle godine, zapale baš dvu ustanovu; nije nam to bilo od koristi ni sa vojnog, a još manje sa kulturno-Dolitičkog stanovišta.

Sestra je oštro odbijala sva moja objašnjavanja i napetost našeg razgovora je
•asla. Na kraju:

- Žalim što je sve tako, žalim što se ne razumijemo, ali se nadam da ćemo pak dobro sarađivati.

U najboljoj želji da zaboravimo ovaj mučan dijalog pružim sestri ruku:

- Zdravo, do viđenja.

Ne pojmim odakle je ta mlada djevojka smogla snage, ili drskosti, da li iz profesionalnog ponosa, ili iz političke mržnje protiv nas, tek ona mi oštro odbrusi:

- Ne, takvim kao što ste vi, ja ne pružam ruku, vi ste razbojnici.

U Tocima 1941. uspjelo mi je da se savladam. Ovog puta ne. Padne mi mrak jred oči i u toj pomrčini zasvjetluca samo jedna jedina iskra: »okorjeli lepriatelj«, te ja iz sve snage, onako odozdo, zamahnem rukom i sastavim svoj Han sa njenim licem. Dlan mi je zabridio, a kako li je tak bilo njenom obrazu na ;ome su ostale crveno — bijele šare od mojih prstiju. Sestra se malo zanjela i kamenila. Bez suze.

Protekne par dana. Jajce je počelo da živi duhom i ritmom partizanstva.)držana je prva kulturna priredba, u neakvoj tjeskobnoj prostoriji usred čaršije, Ivo Frol je pročitao priču o pogibiji jednog konja na Sutjesci i ja sam bio dirnut, repoznavši u Ivinoj priči tragičnu smrt moga bijelca u Usovičkom potoku) pa otom još jedna velika priredba u polusrušenom sokolskom domu i, kasno u oć, dok je masa izlazila iz dvorane, osjetim da me neko blago dodirnu ispod ihta. Ona.

Sad sam se ja skamenio.

- Druže doktore, oprostite mi onaj incident. Ja sam kriva. Ja sam vas sazvala. Ja sam tek sad počela da shvatam kakva ste vi vojska. Tako sam srećna to sam vas našla.

Prihvatilo sam, ne bez radosti, njeno izvinjenje i, pošto smo prešli preko losta, rastanemo se, ja u istinskoj emociji od katarze. Za neki dan dobijem od elke jedno sentimentalno pismo, završeno sa njenom željom da stupi u naše sdove kao bolničarka! Ja sam imao dovoljno razloga, koje će čitalac razumjeti, a ovoj Jelkinoj želji odmah udovoljim. Poslao sam je u hiruršku ekipu rugarice Julke Mešterović. Nikad nisam mogao saznati za daljnju sudbinu ovog udnog ženskog bića. I danas stojim pred zagonetkom: da li je riječ o infiltraciji eprijateljjevog agenta (moguće je) ili o iskrenom duševnom preobražaju (ni to ije nemoguće).

Sanitetski odsjek se smjestio u jednu kuću oko 2 km od centra grada, na :sti što vodi za Mrkonjić Grad. Porodica Filipović nije pokazivala znake veće

naklonosti prema nama, ali smo ipak uspostavili snošljive odnose koegzistencije. Imali smo na raspolaganju tri sobice, krevete, pisaće stolove i kujnu. Kreveti! Mjesecima sam spavao na goloj i vlažnoj zemlji, sa kožnom ljegarskom torbicom kao uzglavljem. Kujna! Naš intendant i kuvar, DMITAR Krnjajić - Brko, iz Žirovca, koga sam uspio rekvirirati iz Sedme divizije, napravio je od te kujnice pravi hram gastronomije. Doduše, i prirodni ambijent mu je išao na ruku. Naime, naša kuća ležala je na samoj obali rijeke Plive. U rijeci se praćakaju svakojake ribe, a naročito mladice. Brko je uspostavio vezu sa nekim domaćim ribolovcem i mi smo se prvih dana naprosto davili ribom. Uz to je jajačka pijaca nudila izobilje paradajza i odličnih krušaka. Sve skupa bijaše nevjerovatno, kad se ima u vidu da smo ušli već u treću godinu rata, a pogotovo kad nismo zaboravili da nas dijele samo dva mjeseca od vremena strašne gladi. Za vrijeme svakog objeda u Jajcu dolazio mi je pred oči prizor: penjem se onom stravičnom strminom uz Vučevo, sjedam da predahnem i ugledam na stazi nešto rasute zobi, skupljam to zrnenje i trpam u usta, ali krišom da me niko ne vidi, jer, mislim, moja glad će djelovati demoralizirajuće na borce.

Zahvaljujući Brkinim obrocima ubrzo smo se oporavili, počele su nam nadolaziti fizičke snage i vrcati ideje šta bi sve moglo i moralo da se radi. Ali, brojno stanje Odsjeka je bilo upravo mizerno. Na Sutjesci se pogubiše Schlesinger, epidemiolog, Stanko Martinović i Jela Žunjić, apotekarka. Čini mi se da ni sekretar, Nikša Bulić, nije tih prvih dana bio sa nama. Ostadosmo samo Herbert Kraus, Vita Cvetković u funkciji sekretara partijske organizacije i ja. Morali smo misliti na popunu. Uspijem da od doktorke Julke Mešterović (referent saniteta 1. proleterske divizije) iskamčim doktora Nikolu Nikolića da bih u njemu našao zamjenu za Schlesingera, na dužnosti epidemiologa. Nikolu sam prije toga susreo svega jedanput, u zimu 1940/41 u Higijenskom zavodu u Zagrebu. Popričali smo tad u hodniku samo par minuta i Nikola je tad pokazao izrazitu radoznalost i naklonost prema meni kao »Špancu«. Od Ivanke sam saznao da je »naš čovjek«. Nikola je doživio strahote jasenovačkog logora u kome je skupio naboj nekakve praiskonske i neugasive mržnje protiv nasilja tj. ustaštva. Ne znam ni danas nikoga među živim ljudima koji mu je u tom pogledu ravan. Iskreno da kažem, meni je ta njegova mržnja imponovala u toliko više što je Nikola Hrvat, iz kraja koji je bio ustaški osinjak 1942. godine.

Imajući pred sobom obiman spisateljski program, Nikola i ja smo se preko dana povlačili u jedan čarobni kutak. Oko 2 km. uzvodno, na rijeci Plivi, otkrili smo jednu branu koja je tvorila Plivsko jezero. Tu smo u nekoj kućici po vas dan pisali, a u pauzama se sunčali, kupali i uništavali Brkine proizvode. Nikola je sastavljao instrukcije o higijeni, nešto idealistički i romantičarski obojene, a ja sam razrađivao svoj referat sa konferencije na Petrovom Polju pod naslovom »Tekući problemi našeg trupnog saniteta«.¹

Poslije članka »Novo u razvitku naše sanitetske službe« iz 1942. godine, ova brošura je moj najobimniji rad što sam ga napisao u ratu. Kad ga danas čitam ne bih mogao od onih stavova nešto oduzeti niti im što dodati. Osim, razumije se, nešto stilske čistote i smirenosti. U prvom odjeljku, o najnovijoj vojnopoličkoj

¹ Zbornik knj. 1, dok. br. 95.

ituaciji (razmah borbe i uspostavljanje prvih veza sa engleskim saveznicima) >crtao sam zadaće koje nam odatle slijede: nastojati da medicinski rad dignemo la viši nivo radi učvršćenja našeg ugleda pred Saveznicima i radi još boljeg >pravdanja naših očekivanja da nas oni još izdašnije pomognu. Slijedi nabranjanje lovih organizacijskih zadataka u vezi sa prerastanjem divizija u korpus. 3bradio sam dobra i loša iskustva u borbi sa minulim epidemijama pjegavca i rbušnog tifusa. Mislim da sam u odjeljku o sanitetskoj agitaciji i propagandi spravno ukazao na razlike, a i jedinstvo, između tih pojmova kao i na taktiku u zvodenju jedne i druge. Jedno od krucijalnih pitanja naše sanitetske službe bio je >dnos između sanitetskih organa i štabova. Taj problem je kao mora pritiskivao ad saniteta i mnogi od njegovih neuspjeha, čije posljedice su najteže snosili anjenici, imali su početni uzrok u nepodesnim i rđavim odnosima štabova prema anitetu i obratno. I pored postojanja Statuta sanitetske službe od 1942. godine, a dnevnog reda nisu silazile pojave posve proizvoljnog, pa čak i samovoljnog •rješavanja« organizacijskih pitanja. U nekim slučajevima se čak pošlo unazad, u lirektnu likvidaciju već dostignutog stepena organizacije. »Divizija N«. koja se u)rošuri pominje, kao rđav primjer, jeste 2. proleterska divizija, a teško ranjeni jekar kog su napustili »slučajni nosioci« je doktorka iste divizije Olga Dedijer. Critikovao sam one sanitetske referente koji su dopustili da se od samostalnih i lutoritativnih rukovodilaca službe pretvore u »prirepke štabova«. Uvijek su me eško pogađale dvije kontradiktorne tendencije: s jedne strane potcjenjivanje >orbenih kvaliteta sanitetskog kadra, naročito bolničarki u trupi, iz čega je ezultirala njihova težnja da se »potvrde« svojim često puta izlišnim pogibijama, li težnja da se kud bilo izvuku iz saniteta; s druge strane, tek što se neko u anitetu vojnički i politički uzdigne, odmah ga kadrovici dograabe i premjeste na .eku »odgovorniju« dužnost, dakako van saniteta. Budući da su se akcije saniteta i ojnih starješina na polju borbe za zdravlje boraca često puta preplitale i dvajale, uslijed čega je bila umanjena efikasnost, to sam u brošuri pokušao da azjasnim u čemu se sastoji specifičnost djelatnosti jedne i druge »linije«.

Brošura »Tekući problemi« je usvojena u Vrhovnom štabu, umnožena u ehnci Obblasnog komiteta KPJ za Bosansku Krajinu u 250 primjeraka, te je bila azaslata štabovima i sanitetskim referentima². Čitana je mnogo u sanitetskim ;rugovima, ali mi nisu poznati odjeci koje je izazvala u štabovima. Očekivao sam >arem neka odbojna reagovanja, ali nije bilo ni tog. Tajac.

Uto se počese u Jajcu pojavljivati čudne spodobе. Idući jednog dana prema ;radu ugledam kako mi ide u susret nešto kao ljudsko biće: gologlavo, pantalone >æ jedne nogavice, (ne sjećam se da li desne ili lijeve) a i ona druga se sastojala iz iajasa, koji su vijorili kao u harlekina, košulja bez rukava, a lice (neću to lice likad zaboraviti) ozareno jednim beskrajno širokim osmjehom od sreće. Bio je to sidor Papo. Potom, sve u razmacima od par dana, odjeveni po istoj modi, laidoše Ivica Pavletić, pa Đorđe Vuletić, pa Oskar Ginsberger, pa Jela Zunjić, etka Jela, kako smo je od mилоšte zvali. Svi brodolomnici sa Sutjeske, svi itradalnici, koje smo već izbrisali iz spiska živih, a oni su našli snage da se probijaju, te da od jedne partizanske straže do druge, od jednog odbornika do

drugog stignu u Jajce, u srce slobodne teritorije, kao u obećanu zemlju. Ni našem radovanju nije bilo kraja. Obukli smo ih i stavili na specijalni obrok, najbolji što ga je kuvar Brko mogao da smisli i ostvari.

Papo je, kao hirurg 3. divizije, bio svjedok sloma te jedinice na Sutjesci. Uspjelo mu je da se s grupicom boraca probije do sjeverne Hercegovine, gdje je naišao na sela koja su bila koliko-toliko sklona partizanima. Kao vješt hirurg činio je seljacima sve moguće zdravstvene usluge, među kojima su bile po njega samog spasonosne hirurške intervencije nad - nerastima. Skopio ih je. Izvađena polna žlijezda mu bijaše nešto kao honorar. Ispekao bi je na žaru i pojeo. Tako od sela do sela, dok se nije dočepao slobodne teritorija, negdje oko Prozora.

Papa sam zadržao u Jajcu, kao šefa mobilne hirurške ekipe pri SOVŠ. Početkom godine 1944. poslali smo ga u Italiju.

Sudbina Ivice Pavletića je tragičnija utoliko što je prošao živ kroz njemačke obruče, i to poslije ustaškog Jasenovca, da bi, kao što sam već opisao, pao u ropstvo četnika nedaleko od Olova. Bili su to četnici zloglasnog Derikonje (gospode, da li takvo prezime može nositi iko drugi nego četnik - koljač?). Ja sam strepio za Ivicu bude li Derikonja otkrio da je ne samo partizan nego još i Hrvat. No, pošto četnici nisu imali Ijekara, poštedili su Pavletićev život, a on je ugrabio priliku da im pobjegne³.

Đoko Vuletić, i u najboljim prilikama suvonjav i skočanjen, nešto iskolačenih i unezvjerenih očiju, prividno smrknut i nepristupačan, ali dobre duše, sada je izgledao kao živi kostur. I on je poslije Sutjeske, pao u kandže četnika. Vaspitanik francuske hirurške škole volio je da se izražava na besprijekornom francuskom, pa je o četnicima stalno govorio samo jedno: »Ce sont des sauvages«. (»To su divljaci«.) Pošto se oporavio, bude raspoređen u hiruršku ekipu 10. divizije. Za vrijeme Šeste ofanzive napatio se dozlaboga.

Jela Zunjić, šef našeg apotekarstva, našla se na Sutjesci u koloni 3. divizije. Poslije rasula probila se preko Vrbniče i Miljevine, potom skrenula na Neretvu i uhvatila vezu sa Ramskim odredom. Stigla u Jajce u avgustu. Njen spoljašnji izgled, kao i u ostalih, djelovao je sablasno.

Pa ipak, između svih tih povratnika s onog svijeta najviše sažaljenja je izazvao doktor Oskar Ginsberger. Čovjek već u godinama (za ono ratno vrijeme) Oskar je davao utisak beskrajno dobroćudnog, ali rasijanog i nešto izgubljenog intelektualca, uvijek zanesenog u neke svoje snove, koji su se poteže uklapali u ratnu stvarnost i u običaje partizana. Preboljevši i sam pjegavac, još u bolnici na Jasikovcu 1942, Oskar je bio kao predodređen da bude vječiti ljekar tifusara. Zaostao na Sutjesci, probio se do Jajca. Za naše pojmove je napravio pravo čudo. Svi drugi su imali koliko - koliko snage i partizanske snalažljivosti za takve podvige, ali jedan Ginsberger, smatrali smo, nimalo.

³ Poslijeratno kazivanje drugarice Marije Lompar: Hirurška ekipa 2. proleterske divizije bila je zarobljena u selu Rakova Noga. Četnici su ih sabili u jednu pojatu i povezali žicom. Poslije saslušanja izvodili su ranjenike i bolničarke, svakog pojedinačno, i strijeljali u nekoj jaruzi. Marija pobjegla, a za njom su pucali ne pogodivši je.

Vojna i politička situacija oko nas razvijala se tako povoljno da smo mi, u Sanitetskom odsjeku, naprosto drhtali od radnog zanosa. Nije nam dovoljno bilo ni dana ni noći, ni ruku ni nogu da stignemo svuda i da zasitimo svoje ambicije.

S našeg jugoslovenskog ratišta su danomice stizale dobre vijesti. Druga proleterska divizija, zajedno sa obnovljenom Trećom, prodrla je u Crnu Goru, Sandžak i Hercegovinu. Priliv novih boraca i jedinica omogućio je formiranje 2. korpusa NOVJ.

Oslobođeni su Pljevlja, Prijepolje i Kolašin. Opšta orijentacija: prema Srbiji! U Bosni su počeli opet »padati gradovi«, kako je običavao govoriti vječni optimista Vaso Butozan. Držali smo u rukama: Prozor, Gornji i Donji Vakuf, Livno, Duvno, Glamoč, Mrkonjić Grad i Bugojno. Najzad, i to nesretno Bugojno! Pa zloglasni Kupres! Travnik je pod našom opsadom. Peta krajiška divizija upala na aerodrom Rajlovac i uništila 17 borbenih aviona. Drugog oktobra je 3. bosanski korpus oslobodio Tuzlu, najveći grad koji smo tada imali. Pao je u naše ruke ogroman plijen. I ljekara nam se podosta pridružilo, nešto dobrovoljno, a nešto mobilisano. U operaciji na Tuzlu sanitetskom službom je rukovodio Đura Mešterović koga smo tog ljeta uputili u 3. korpus za načelnika saniteta. Mislim da je to učinjeno po želji Koste Nada.

Ostaci nekadašnje Devete divizije pošli su u svoj zavičaj, Dalmaciju, da bi se ta napačena jedinica uskoro obnovila i poslije kapitulacije Italije postala jezgro narodnog ustanka. Nastao je 8. (dalmatinski) korpus⁴. Ustanak se razvio u Slovenačkom primorju, Istri i Hrvatskom primorju. Razoružavanje čitavih divizija italijanske vojske, ali to isto žure da učine i Nijemci. Trka ko će prije. Split bio oslobođen, ali uskoro i napušten.

Na ratištu zapadnih saveznika dogodile su se promjene strategijskog značaja. Desetog jula su se britansko-američke snage iskrcale na Siciliji i 25. jula je pao Mussolini. Za pad toga fašističkog božanstva sam čuo još u vrijeme onog našeg motanja po istočnoj Bosni, pa ga nisam čestito ni odreagovao u sebi, ali zato smo kapitulaciju Italije (8. septembra) proslavili na osebujan način. Te večeri sam se zatekao s Nikolom Nikolićem usred Jajca, kad nastade opšta pucnjava u gradu i okolo. Jedva smo razabrali šta se događa. Pucalo se iz svih raspoloživih oružja, od pištolja do mitraljeza, a na okolnim položajima je ruknula i poneka ručna bomba. Kad se jedva sve stišalo, u gradu je održan miting. Govorio je omladinac Koča Jončić, moj znanac još iz kraljevačkih dana. Na povratku našoj kući stanem i ja da okidam iz pištolja vojnodržavnog, misleći: neka se ta ništarija od oružja pokaže barem u ovoj svečanoj prilici. Pištolj je doista uspio da proizvede takve praskove od kojih su se i naše rage toliko razgoropadile u galopiranju cestom da se jadni Nino jedva držao u sedlu zapomažući:

- Ustavi, Gojko, ustavi pobogu brate, ne mogu više! Pašću.

Sjutradan smo se morali raspitivati nije li bilo i ranjenika. Čini mi se da nije.

Još uzbudljivije vijesti su stizale sa Istočnog fronta. Poslije teškog poraza Nijemaca u Kurskoj bitci (juli 1943) Crvena armija je preduzela ofanzivu

⁴Koncem novembra 1943. naša vojska je brojala 300.000 boraca, svrstanih u 26 divizija, 10 samostalnih brigada i 108 odreda. Pnkovali smo uza se oko 400.000 okupatorskih i 250.000 kvislinških vojnika. (Vlado Strugar, Rat i revolucija naroda Jugoslavije, Beograd 1962, str. 206-7).

ogromnih razmjera. Redom su padali gradovi Bjelgorod (5.VIII), Harkov (25.VIII) i sredinom septembra su ruski vojnici »u svoje šljemove zahvatili vodu iz rijeke Dnjepra«. Forsirali su Dnjepr iz pokreta, stvorili veći broj mostobrana i 6. novembra, u čast Oktobarske revolucije, oslobodili Kijev. Mi smo bukvalno visili nad kartom Evrope, pobadali zastavice po liniji fronta, slušali počasna imenovanja sovjetskih divizija po imenu gradova koje su oslobađale, divili se vojskovođama kao što su Konjev, Rokosovski, Malinovski, Jeremenko, Vatutin. Dah naše pobjede i zadah od smrti fašizma već je strujao i našim podnebljem. Neka, neka, guraj Rujo, gurajmo svi.

I mi, u SOVS-u, smo gurali punom parom. Odlučili smo da u samom Jajcu ne dozvolimo niti začetak bilo kakve bolnice. Strahovali smo od bombardovanja, od iznenadne prinude da bolnicu evakuišemo, a željeli smo da svoje snage upotrijebi za akcije od dugoročnijeg značaja. Tako smo u Jajcu od svih medicinskih ustanova osnovali samo: dezinfekcionu stanicu, hiruršku ekipu doktora Pape, da bi se našla pri ruci za slučaj bombardovanja, jednu garnizonsku ambulantu i ambulantu za Prateći bataljon Vrhovnog štaba, koju je vodio Štefi Steiner u krugu fabrike. Prema tome, svi ranjenici i bolesnici koji su dolazili sa raznih položaja upućivani su u teritorijalne bolnice 5. krajiškog korpusa, na čijoj teritoriji smo i mi sjedili.

Najprije smo obnovili »Lekarski bilten«, onaj što smo ga započeli još na Celebiću, maja 1943. Bilten je izlazio dva puta mjesečno i, za vrijeme cijelog jajačkog perioda tj. od septembra do decembra 1943, pojavilo se 5 brojeva. Saradnici ljekari: A. Ržehak, S. Steiner, H. Kraus, N. Nikolić, I. Papo, I. Mackenzie. O. Ginsberger, D. Perović, A. Bjelko, I. Popović-Dani, F. Bulić. Nemam ovdje prostora da bih prikazao i sadržaj tih biltena, ali će istoričar naše partizanske medicine moći lako da uoči koliko je taj sadržaj odisao praktičnim duhom. Nije tu bilo ni traga od neke visokoparne medicine. Ni bombaste politizacije. Jedino sam ja u broju 2. od 10. septembra dodao parole: »Italija je kapitulirala! Ubrzajmo pobjedu nad fašizmom! Ne dajmo epidemijama ni da se pomole! Ubrzajmo izlječenje ranjenika!«⁵

Nicanje sve novih i novih brigada i divizija stavilo nas je pred situaciju kadrovskog vakuuma. Šta smo mogli drugo nego da se opet obratimo onim našim Draginjama, Andama, Milkama, Marama, Zoricama, Bojama, Trivunama, onim omladinkama što su još od početka ustanka i nadalje, sve do kraja rata, dobrovoljno priticale u partizanske redove, da bi neuke, nevične i polupismene pokazale beskrajnu spremnost na žrtvovanje, izvlačeći ranjenike iz vatre i ginući od neprijateljevog metka, bolesti i iscrpljenosti. I danas tvrdim: nikakav i ničiji podvig u ovome našem poslijeratnom vremenu nije ravan njihovom samozaboravu, njihovoj spremnosti za samožrtvovanje i, ne na posljednjem mjestu, njihovoj vjeri u bolji život koji mora doći, ne za njih, jer one su sebe svjesno ispisale iz života, nego za druge.

Za njih smo u Jajcu osnovali Sanitetsku školu. Na sjevernoj periferiji grada, već prema Carevom Polju, uredili smo prostranu zgradu s prizemljem i spratom. Za komandanta škole smo odabrali Stanoja Nikolića, koji je posjedovao

⁵ Zbornik, knj. 1, dok. br. 97; knj. 12, dok. br. 107 i 116.

starješinsku zrelost, a za političkog komesara drugaricu Miljušu Jovanović, »igmanku«, koja je u život škole unosila partizansku, drugarsku toplinu. Nastava je bila raspodijeljena između Nikole Nikolića, Herberta Krausa, Štefi Steinera i mene. Radili smo po utvrđenom programu. Do kraja našeg boravka u Jajcu, tj. od početka oktobra do konca decembra 1943, održana su u toj školi tri jednomjesečna kursa za oko 130 polaznika. Bili smo zadovoljni rezultatima kursista. Kursiste smo osposobili uglavnom za referente saniteta bataljona, a i za neke još odgovornije dužnosti. Jedini nedostatak je bio u tome što nismo imali u blizini bolnice za uvježbavanje nekih rutinskih radnji oko njege bolesnika, pa smo praktični dio nastave, na koju smo jako mnogo polagali, morali ograničiti na vježbanje u učionici. U tom pogledu je najveći uspjeh postignut izgradnjom jedne dezinfekcione stanice pri samoj školi. Nju su podigli sami kursisti, pa im je ona poslužila kao obrazac za njihov budući rad.⁶

Nismo mogli da pripremimo nikakva skripta, nismo imali ni vremena ni papira za to, pa su kursisti pošli u jedinice s vrlo oskudnim bilješkama (većina su bili polupismeni). Tek nešto kasnije, Herbert Kraus i ja, napisali smo knjižicu »Rana i ranjenik« koja je bila umnožena u pravoj štampariji.

Valja napomenuti da su osim ovog jajačkog kursa održavani slični kursevi širom oslobođenih teritorija, gotovo pri svakoj teritorijalnoj bolnici. Insistirali smo na ostvarivanju naše stare devise: »Svaka sanitetska ustanova — sanitetska škola«. Na teritoriji 5. korpusa je jednu takvu školu vrlo uspješno vodio doktor Rudi Bienenfeld. I operativne jedinice su svako zatišje iskorišćavale za nastavu.

Čim smo završili rat pritislo me osjećanje neisplativog duga prema preživjelim bolničarkama. Skupili smo ih koju stotinu i proveli kroz regularnu sanitetsku oficirsku školu u Beogradu. To bijaše posljednje što smo u svojoj ondašnjoj moći učinili za njih. Potom su se rasule po raznim dužnostima, svaka ja svojom sudbinom.

* * *

Kapitulacijom Italije i oslobođenjem Dalmacije naše jedinice su dobile vrlo značajnu prinovu u ljekarima. Većinu je apsorbovao novoformirani 8. korpus. Sleki su stigli i do nas u Jajce (doktor Frane Bulić, sa svojom drugaricom Žebom, Đuro Gopčević i drugi). U oktobru su nam stigli iz Visokog Mario tomano i Alfred Nick. Doktore Nicka i Romana (kao i mnoge druge ljekare evrejskog porijekla) su ustaške vlasti poslale u Bosnu na suzbijanje endemičnog ifilisa. Ti ljudi su postali vrlo brojna rezerva našeg sanitetskog kadra. Tako je i ioktor Nick ugrabio priliku da se izvuče iz Visokog, povevši sobom svoju rugaricu Jelisavu, magistra farmacije, i dva sina. Doktor Nick se istakao rimjernom sposobnošću organizatora, cijela porodica je prošla brojne artizanske odiseje, a stariji sin, Natko, je izgubio život za vrijeme njemačkog esanta na Drvar, 25. maja 1944.

Svi novodošli ljekari, ukoliko su stizali do Jajca, svračali su u kuću SOVS-a a kraći oporavak, a potom su dobijali raspored.

Posve nezavisno od ličnosti koje sam maločas pomenuo ja sam, na temelju nekih informacija, pristiglih iz jedinica, ocijenio da će nam među novodošlim ljekarima opšte uzevši, biti i takvih koji će se teže prilagoditi partizanskim normama ponašanja, koji bi nam mogli prouzrokovati i političkih problema. Pobuđen takvom procjenom uputim glavnim štabovima i korpusima raspis, koji, osim opravdanih upozorenja, odiše i zadrnim sektaštvom. Danas se i sam zgrozim nad nekim rečenicama.⁷

Naša farmaceutkinja Jela Zunjić, tek što se malo oporavila, bacila se na posao sa strašću i predanošću. Trebalo je sortirati i raspodijeliti sanitetski materijal koji je počeo pristizati od Saveznika. Tako je opet morala da nastane »Centralna« apoteka pri SOVŠ-u. Koliko god smo zazirali od svega što nosi atribut »centralno«, ipak se nije moglo bez toga. Uz apoteku, Jela je odmah organizovala i kurs za apotekarske pomoćnike, uglavnom omladinke. Osim ovog već rutinskog rada naše partizanske farmacije, u Jajcu je postignut jedan sasvim nov uspjeh. Inženjeru hernije Arturu Šariću pošlo je za rukom da u laboratoriji jajačke fabrike hlornog kreča proizvede dva za nas dragocjena medikamenta: živin bijeli precipitat (sredstva za liječenje gnojnih krasta na koži) i sublimat (sredstvo za dezinfekciju). Količine su bile dovoljne da pokriju potrebe cijele naše vojske. Tada, u Jajcu 1943, dakle, pada početak naše poslijeratne farmaceutske industrije! Prvi korak ka privrednoj samostalnosti, dakako ako ostavimo po strani činjenicu da nam je poslijeratna industrija lijekova krenula putem »samostalne« konfekcije uvezenih sastojaka!

I još jedna proizvodna novost. U Jajce nam stiže doktor Aljoša Bjelko. Rus! Prvi ruski ljekar kog vidimo živog pred sobom. Nijemci ga zarobili ne znam gdje, a naši ga odrobili negdje u Slavoniji. Plavokos, skoro bijel momak, atletskog uzrasta. Aljoša se smjesta uklopio u naš rad i probleme. Izložim mu naše muke sa prijelomima donjih ekstremiteta: ne zadovoljava nas ni jedna poznata nam udloga za imobilizaciju. Kramerova udloga za čas olabavi, a Tomasova, koju smo počeli dobivati od Engleza, odveć je teška za naše prilike. Aljoša mi nije mnogo objašnjavao:

- Podaždi njemnoško!

Pošao je u prvu stolarsku radionicu i za par časova se pojavio za tzv. Diteriksovom udlogom. Sva je od drveta, dakle, materijala koga barem imamo u izobilju. Lagana je, a fiksira prilično dobro i visoke prelome bedra. Osim toga, ako se dobro namjesti, može se postići i izvjesna ekstenzija. Bili smo oduševljeni. Aljošu smo poslali u Sanitetsku školu da kursiste nauči kako će sami napraviti ovakvu udlogu. I u tome joj je velika prednost što je mogu napraviti i samouci. Uskoro je Diteriks stigao do svih naših jedinica i sve do kraja rata nismo imali boljeg sredstva za transportnu imobilizaciju.

Još nešto smo naučili od Aljoše. Na moje pitanje kakvu prvu pomoć ukazuju postradalim od smrztotina, on, kao iz puške, odgovori: »garjaća voda!« A mi smo još uvijek trljali snijegom i bježali od utopljanja. Eto, šta znače razne »doktrine« u medicini. Gibaju se kao klatno.

Aljoša Bjelko je raspoređen u jednu od krajiških brigada. Ne znam da li je dočekaao našu, jugoslovensku slobodu i da li ga je sloboda njegove i naše Velike Domovine stala glave.

Ni u jajcu nije sve teklo idilično. Ne može se bez malih, unutarnjih ratova. Britanskog hirurga, majora Mackenziea, u sporazumu sa britanskom vojnom misijom uputili smo u 5. diviziju da bi ondje upoznao uslove rada u jednoj operativnoj jedinici. Mackenzie se dobro snašao. Vrlo uspješno je izveo nekoliko hirurških intervencija. Ali, štab divizije, izgleda, nije bio u mogućnosti da ocijeni vrijednost Mackenziejevog humanog rada. Posmatrao je čovjeka samo iz jednog ugla: kao »Engleza! Neka i on, gospodin, malo iskusi jade partizanije! Dali su mu da se hrani s kuririma (štab je, dakako, jeo odvojeno od kurira). Zatim su mu par puta oduzimali i vraćali konja. Julka Mešterović, koja je tad vodila hiruršku ekipu iste divizije, obavijesti me o tim grubostima. Julka je imala čulo za nepravdu, za »nepravilnosti« kako smo onda govorili, ali ne manje i hrabrosti da im se suprostavi. Uputim oštar protest štabu divizije i povučem Mackenziea u Jajce.

Da bih još bolje izgadio ovu neprijatnost povedem doktora Mackenziea u planinu Stolovaš, iznad sela Slatine, zapadno od Donjeg Vakufa. U Slatini bijaše smještena jedna od teritorijalnih bolnica 5. korpusa i za potrebe te bolnice se u šumi Stolovašu kopalo jedno podzemno sklonište, »bunker« za ranjenike. Od Jajca do Donjeg Vakufa smo putovali željeznicom, a dalje konjima. Da sam želio da svome gostu pokažem naše partizanske jade (a nisam to želio) ne bih mogao izabrati bolje prilike za to. U planini snijeg i studen, iskopavanje bunkera zapelo, ne samo zbog kamenitog terena, nego, još više, uslijed krajnje nevoljkosti seljaka koji su bili na taj posao doslovce dotjerani pod prijetnjom kazne! Ljudima nije bilo kazano ni šta će raditi ni koliko vremena će ostati u šumi, pa su na radilište došli bez alata i bez najnužnijeg ličnog pribora za boravak u planini. »Mobilizatori« doista nisu mogli izmisliti bolji način kako će izazvati negodovanje. A riječ je bila o izgradnji objekta koji je trebalo da ostane sačuvan u maksimalnoj konspirativnosti. Morali su ga, dakle, graditi ljudi sa punim srcem i optimalnom motivacijom. Sjetio sam se tada iste »greške« koju su organi naše nove vlasti počinili kad samo gradili bolnicu na Jasikovcu i nisam mogao ni onda ni sada, u Stolovašu, da odgonetnem kakav je to duh koji našu vlast inspiriše na ovakve genijalno birokratske postupke i zašto se naša birokratija tako brzo porađala. Ali, najteže sam se osjećao kada sam Mackenziea upoznao sa stručnim rukovodiocem ovog gradilišta, mrženjerom Desom Jovanović. Opet jadona Des! Poslije Jasikovca Stolovaš. Mršava kao sjenka, u snijegom zatrpanoj planini, ta žena je hrabro podnosila nečiju samovolju (kao da u cijeloj našoj partizanskoj inženjeriji nije bilo niti jednog muškog čeljadeta) i ja sam se na sve načine vrpolio da Englezu objasnim »nužnost« da u toj prašumi, među krajnje primitivnim radnicima, živi baš jedna krhka »ladv«. Po povratku u Jajce sam uputio protestno pismo Okružnom komitetu Partije. Šta je dalje bilo, ne znam.⁸ Pretekle su me pripreme za banjalučku operaciju i, odmah potom, Šesta neprijateljska ofanziva.

Osim Sanitetske škole, među najznačajnije rezultate našeg rada u jajačkom periodu, bilježim izgradnju dezinfekcionih stanica na svim komunikacijskim čvorovima širom slobodne teritorije. Stanice su bile u mogućnosti da obavljaju masovnu depedikulaciju odijela (na principu suvih komora), kupanje boraca i liječenje oboljelih od svraba. Vrhovni komandant je potpisao 22. X 1943.⁹ naređenje svim štabovima da grade ovakve stanice.¹⁰ Mi smo u Jajcu obrazovali poseban sanitetski vod, snabdjeli ga svim potrebnim alatom i ovi vrijedni momci, pod rukovodstvom Mirka Bosnića, posagradiše dezinfekcione stanice u Jajcu, Bugojnu, Donjem Vakufu, Kupresu i Prozoru. Time smo zadobili snažan tehnički potencijal u borbi protiv pjegavca.

Neophodnu kariku u lancu naše higijensko-epidemiološke službe predstavljale su zdravstvene sekcije. Za njih se mnogo zalagao još pok. doktor Simo Milošević, idejni začetnik njihov. Polazna postavka za osnivanje zdravstvenih sekcija: »Borba protiv zaraznih bolesti ne smije biti prepuštena samo ljekarima. Uspjeh će biti osiguran jedino u tom slučaju ako u toj borbi saraduju sve antifašističke snage, čitavi narod. Treba, znači, pronaći najpogodnije organizacione forme kroz koje će se stvoriti spona između saniteta i naroda, koje će mobilisati snage naroda na najširoj osnovi, kroz koje će doći do izražaja inicijativa naroda na očuvanju svog zdravlja. Takve organizacije su zdravstvene sekcije (odbori)«.

Tako je protivepidemijski duh u našoj vojsci i pozadini učvrstio svoje pozicije.

Dvadeset i sedmog oktobra sam poslao Vrhovnom štabu izvještaj o radu Sanitetskog odsjeka za razdoblje od kad smo stigli u Jajce.¹¹ Tu je sažeto sve što smo činili. Značajan je podatak da smo na tlu Jugoslavije, i to samo u teritorijalnim bolnicama (bez Crne Gore, Srbije i Slovenije) imali tada u evidenciji oko 3.130 ranjenika i bolesnika. Ali, ako se ovom broju dodaju i oni koji su se kretali u sastavu operativnih jedinica onda se taj broj, uz najuzdržaniju procjenu, penjao i do 5.500. Broj Ijekara (bez onih u Sloveniji i Srbiji, odakle nismo imali podatke) iznosio je oko 153. Taj izvještaj - sastavljen vjerno, iscrpno, ali i rutinski, ne bi bio u Vrhovnom štabu možda ni zapažen da me sam vrug nije naputio da se upletem i u strategijsko mudrovanje. U tački 3. navedem da, u poređenju sa stanjem iz prošle godine, imamo danas znatno manji broj ranjenika i bolesnika i da se ta činjenica (ako je uopšte to bila?) može objasniti *»vještijim vođenjem ratovanja«*. Za nekoliko dana vrate mi izvještaj, pogledam šta je, i nađem uz tačku 3. opasku, ispisanu Titovom rukom: *»Ne pisati gluposti!«* Doista, moje objašnjenje »manjeg broja« ranjenika bilo je čista idealistička konstrukcija. Uostalom, ta Titova opaska je jedini otvoren i jasan prigovor koji sam s njegove strane dobio za cijelo vrijeme rata. Možda ih je bilo i više, ali ja ne znam za njih. Možda se on ustezao da me direktno kritikuje, pa ih je saopštavao drugima, a ne meni. Na primjer, u Arhivu CKKPJ pod brojem 1699 od 14. oktobra 1942. postoji pismo Sretena Žujovića Črnog upućeno Aleksandru Rankoviću u kome, pored ostalog, stoji: »Gojku je Stari dobro natrljao uši za

⁹Zbornik, knj. 12, dok. 110.

¹⁰Zbornik, knj. 1, dok. br. 96.

¹¹Zbornik, knj. 1, dok. br. 104

paviljone i za rad saniteta na terenu«. Pojma nemam o kakvim »paviljonima« je riječ. Možda o onim u Žegarima kod Bihaća, ali te paviljone smo upotrijebili za bolnicu tek mjesec dana poslije pomenutog pisma. Upotrebu žegarskih paviljona je Tito, na moj prijedlog, svesrdno odobrio, nasuprot nekim drugim rukovodiocima (Ivan Milutinović) u V.Š. koji se s tim nisu slagali. Možda su ga 'oni, kasnije, iza mojih leđa, pokolebali u odluci koju je saopštio meni, pa je »trljanje ušiju«, kog stvarno nije bilo, predstavljalo nekakav ustupak njima? Možda je i onaj dramatični razgovor u vagonu na Oštrelju 1942. voden s njegovim znanjem, a da on nije želio, iz nekih obzira prema meni, da uperi i ličnu kritiku na me? Niko danas nije kadar da ova nagađanja svede u realne granice, niti je to važno, mada dokumentarnih osnova za nagađanja ima. Za moj ondašnji rad, na položaju rukovodioca jedne izuzetno osjetljive službe, bilo je od najhitnijeg značaja to što je Tito uvijek, bez ijednog izuzetka, imao strpljenja da saslušava moje izvještaje i da se s puno poštovanja odnosi prema mojim prijedlozima. U proljeće 1942. u Foči je Tito rekao Mitru Bakiću: »Ovaj Gojko mi liči na vuka. Žestoko se bori za svoju službu«. To je za mene bila najviša ocjena koja me inspirisala za svo vrijeme rata, više od svih činova i medalja.

Veliku brigu mi je zadavalo povezivanje sa štabovima korpusa i glavnim štabovima pokrajina. Jer, sve to što radimo u Jajcu činilo mi se sitnicom u poređenju sa raznovrsnim i punim poteškoća zbivanjem na širem terenu, tamo gdje su danomice nicali nove i nove jedinice, gdje su se ljudi teže snalazili u organizaciji, trpeći oskudicu materijala i kadrova. Posebno sam zazirao od proizvodnosti i samovolje u organizaciji, posljedice čega su snosili ponajviše ranjenici. S druge strane sam morao biti oprezan da ne nametnem svoje odredbe, koje mogu biti takođe proizvoljne i neprihvatljive nekome čije prilike mi nisu bile dovoljno poznate. Čini mi se da se ta opreznost može osjetiti i u stilizaciji nekih mojih pisama upućivanih referentima saniteta u udaljenim oblastima Jugoslavije.

Insistirao sam na preciznim i realnim izvještajima. Nije bilo mogućnosti za veće skupove radi dogovora i razmjene iskustava, tako da su izvještaji bili jedino sredstvo komunikacije. Istina, ni ti izvještaji nisu nam mogli poslužiti kao pouzdan oslonac za rukovođenje. Bilo je ljudi koji su nadugačko i naširoko ispisivali svašta, zaobilazeći suštinu problema. Srećom, moj pomoćnik, Herbert Kraus, je bio »tata-mata« za ljubitelje praznoslovlja. Njegovom oku nije promakao ni jedan frizerski trik u nekim izvještajima. Oštro i ubitačno je reagovao, ali uvijek pravično.

Uspjeli smo da uspostavimo kakvu-takvu pismenu vezu sa skoro svim sanitetskim odsjecima štabova, čak i sa toliko udaljenim i teško dostupnim kao što su u 3. korpusu (istočna Bosna), u 2. korpusu (Crna Gora i Sandžak) i u Glavnom štabu Vojvodine. Samo su drugovi doktori u Glavnom štabu Slovenije ćutali. A između njih i nas postojala je teritorijalna veza. Od Kočevlja do Jajca mogao je kurir stići za deset dana, sve od jedne do druge komande, sve bezbjedno. Ta njihova »zatvorenost« me je dosta čudila.

Veoma opširan i zanimljiv izvještaj nam je stigao od doktora Voje Dulića, referenta saniteta 2. udarnog korpusa. Izvještaj je pisan čak u Kolašinu, datiran 30. januara 1944., mi smo ga primili tek u Drvaru, ali se on odnosi na zbivanja na

kraju 1943. tj. događaje u vezi sa oslobođenjem Pljevalja, Prijepolja i Kolašina.¹² Najsenzacionalna vijest: u toku jednog prepada četnika poginula doktorka Saša Božović ... Međutim, kasnije se pokazalo da je bila samo ranjena i zarobljena, potom i oslobođena brзом intervencijom naših jedinica. Nisam mogao da odagnam asocijaciju: eto, 2. divizija pušta da joj, u julu, bradonje zarobe Pavletića, a sada i Sašu.¹³

U oslobođenim gradovima, naročito u Kolašinu, zatečeno prilično rasulo i svakovrsna bijeda. Priključili se našoj vojsci brojni italijanski ljekari: Zuanassi, Bochia, Guidi, Marchetti, Armandola, Colombo, Stefanelli i dr. U jedinicama i naseljima ima trbušnog tifusa. Zanimljiva su Dulićeva zapažanja o stanju u civilnoj zdravstvenoj službi u Pljevljima i Kolašinu.

U Hrvatskoj se dugo vremena oklijevalo i zaostajalo u organizovanju službe u trupi. Tamo je postojala dugačka i jaka tradicija u organizovanju pozadinskih, teritorijalnih bolnica. Slično kao u Bosanskoj Krajini sve do jeseni 1942. Iz Hrvatske su izvještavali o velikim poteškoćama koje imaju u transportovanju ranjenika od borbenih položaja do pozadinskih bolnica: duga putovanja, prekrćavanja iz jednih kola u druga, zakašnjavanje hirurške pomoći itd. Pa naravno! Nisu imali divizijskih pokretnih bolnica, ni bolničarskih četa. Dok praksa ne udari po glavi, ne vrijede nikakvi statuti. Od Vrhovnog štaba sam tražio da izdejsvuje da nam se SOVŠ popuni i ojača sa mladom i ambicioznom snagom kao što je doktor Grujica Zarković, ali od ostvarenja te želje nije bilo ništa.

Međutim izvještaj iz Glavnog štaba Vojvodine od 2. decembra 1943. upravo me zapanjio svojom konciznošću i konkretnošću.¹⁴ A sastavila ga je referent saniteta Beba Jovičić, bivša bolničarka! U Sremu je tada postojalo: jedna brigada, 2 odreda, 3 vojna područja i pri svakom području po jedna bolnica, 6 ljekara i ukupno oko 300 ranjenika i bolesnika. Jovičićeva piše: »Uslovi za opstanak naših bolnica na teritoriji Srema neobično su teški. Stalni upadi neprijatelja u sela, paljenje, ubijanje i odvođenje naših ljudi skoro su onemogućili opstanak ranjenika na toj teritoriji. U poslednjoj akciji popaljena su sva sela oko Fruške Gore... Dok je još bilo lepo vreme kopale su se »baze« po poljima, dok je sada, međutim, zbog snega i vode to sasvim onemogućeno. Drugovi ranjenici i bolesnici smešteni su po kućama i kada naiđe neprijatelj onda se brzo prenašaju u podzemne baze gde ostaju pod zemljom sve dok neprijatelj ne ode pa ma to trajalo i nekoliko dana«.

Tako iz Srema, od bolničarke Jovičićeve, a sa Kočevskog Roga, od univerzitetskih nastavnika — baš ništa!

O situaciji u Srbiji smo imali jedva neke maglovite predstave. Čulo se da partizanski pokret oživljava na jugu, oko Leskovca i Prokuplja, da su formirane i nove brigade, ali o sanitetskim prilikama nismo znali baš ništa.

Razumljivo je, najbolje veze su postojale sa 5. krajiškim korpusom na čijoj teritoriji smo tada i sjedili. Šef Sanitetskog odsjeka korpusa, Alfred Ržehak, često

¹²Zbornik, knj. 1, dok. br. 176

¹³Zbornik, knj. 12, dok. br. 55

¹⁴Zbornik, knj. 1, dok. br. 213, 214.

e navraćao kod nas. Teritorija 5. korpusa, koju su branile Četvrta, Deseta i jedanaesta divizija, neke samostalne brigade, kao i brojni partizanski odredi, bila e i u to vrijeme, kao i 1942., najbolje organizovana slobodna teritorija Jugoslavije. Postojala je široka mreža teritorijalnih bolnica (Ribnik, Kozara, <Lotor Varoš, Sanica, Podgrmeč, Ključ, Drnić, Otaševac, Drvar, Slatina, Crkveno) u kojima se brojno stanje održavalo na oko 500, pretežno ranjenika, intenzivno su radili brojni kursevi različitih profila i nivoa. Korpus je imao oko 1 ljekara. Osim velike oskudice u sanitetskom materijalu (zavoje su pravili i od ingleskih padobranalj najglavniji problemi su proisticali iz rđavog sadejstva zmeđu saniteta i štabova: štabovi su često »zaboravljali« da svoje referente jlagovremeno obavijeste o planiranim akcijama, u zapovijesti za akciju nisu inosili podatke o rasporedu previjališta, hirurških ekipa i divizijskih bolnica, pa u odatle neminovno proizlazile kobne posljedice, lutanja ranjenika i :akašnjavanje ljekarske pomoći. Ovaj loš manir, rekao bih, već poslovičan, spoljiće se u velikoj dimenziji za vrijeme banjalučke operacije (31.XII 1943 — 1.1 944.) o čemu će još biti riječi.

II

U to vrijeme započela je naša »saradnja sa Zapadnim saveznicima. Ipotrijebiću izraz »saradnja«, a ne »pomoć saveznika«, jer »saradnja« daleko potpunije izražava suštinu stvari. »Pomoć« ima prizvuk milostinje. A mi smo zajamno sarađivali. Naš prilog: prolivena krv, žrtvovano desetine hiljada udskih života, gubitak materijalnih dobara u toku trogodišnjeg »anonimnog« itovanja, pri čemu smo sa savezničkih leđa skinuli koju desetinu okupatorskih i vislinških divizija. Za uzvrat, Saveznici su nam tek u drugoj polovini 1943. očeli da pružaju isprva vrlo skromnu, skoro simboličnu, materijalnu podršku, kl tada počinje ono što se može nazvati saradnjom, a naš ulog u njoj je i dalje io neuporedivo veći od njihovog.

Nije nam bilo lako u toj saradnji s Englezima, a, bogami ni njima s nama. a jednoj i drugoj strani su postojale kočnice koje su usporavale zblžavanje i abilizovanje uzajamnog povjerenja.

Mi smo neprestano bili u stanju napete opreznosti prema Englezima. Nismo logli, a ni smjeli, da zaboravimo njihovu trogodišnju, materijalnu i političku omoć četnicima i izbjegličkoj vladi u Londonu. Vode rat protiv fašističkih sila, u Jugoslaviji potpomažu saradnike tih sila!

Kako to?

Uostalom, i u vremenu poslije puštanja njihove prve zvanične vojne misije naš Vrhovni štab (maja 1943) Britanci su i dalje nastavili snabdijevanje četnika, pri štabovima Draže Mihailovića još su boravili njihovi vojni savjetnici.

Kako to?

Sve do proljeća 1944. težište njihovog djelovanja se svodilo na prikupljanje odataka o nama, »kako bi stekli jasniju sliku o našim mogućnostima i jtrebama«, pa su, umjesto većih količina materijala, upućivali sve veći broj ojih posmatrača u naše štabove. Razumije se, s njihovog stanovišta, moglo se i takvo ponašanje naći opravdanih razloga, ali, isto tako, i oni su morali imati

više čula za našu osjetljivost jednako kao što srno i mi mogli imati više razumijevanja za njihove poteškoće u nastojanju da svoju politiku prema nama radikalno preorijentišu. O sebi samom mogu reći da sam u ono vrijeme bio jače opsjednut kompleksom »trojanskog konja« i strahovanjem (»Timeo Danaos—«) da podaci koje prikupljaju o nama ne cure kroz lavirint njihovih rivalskih obavještajnih službi, i kontroverznih političkih interesa, pravo u obavještajne centre naših neprijatelja.

S druge strane, mora se priznati da ni Britancima nije bilo lako. Vojno politički realizam koji je, u odnosu prema našoj borbi, prevladao u glavi jednog Churchilla i njegove najbliže okoline, nije mogao a da, u svome ostvarivanju, ne naiđe na brojne otpore u konzervativnim i reakcionarnim strujama, kako u vladi, tako, možda još i više, u aparatu vojne administracije. Ti otpori, pogotovo kad se nekome htjelo da uspori brzinu i razvodni efikasnost snabdijevanja jedinica i evakuacije ranjenika, teško su uhvatljivi. Teško je bilo dokazati nečiju zlu volju prema nama, jer je takvo ponašanje bilo lako prikriti »inercijom i glomaznošću administracije«. U osnovi se radilo o klasnoj, ideološkoj i političkoj alergičnosti prema narodnooslobodilačkom pokretu u kome je Komunistička partija bila neosporan predvodnik. Među nama je bilo mnogo nestrpljivih. Nismo bili skloni da razumijemo napore i poteškoće britanskih misija među kojima je bilo i ljudi izuzetno dobre volje. I tehničke poteškoće nisu bile za potcjenjivanje: mnoge naše jedinice su bile u munjevitim pokretima i nije bilo lako sinhronizovati polijetanje aviona sa naglim promjenama naših lokacija gdje je trebalo izbaciti padobrane.

Bili smo skloni da sve što je britansko strpamo u isti koš. O sebi takode mogu reći da se isprva nisam nimalo isticao sposobnošću da britanske ljude razlikujem po njihovim ljudskim vrijednostima. Tek po dolasku u Italiju, juna 1944, i tek pošto je otpočela masovnja evakuacija naših ranjenika vazdušnim putem, uvidio sam da te razlike i te kako postoje: počeo sam sretati ljekare koji su naše ranjenike liječili ne samo svojom stručnom vještinom nego i srcem. A kada me je naš Savez boraca, šezdesetih godina, poslao u London da britanskim veteranima, učesnicima našeg rata, uručim plakete, tek tad sam postao do kraja svjestan svoje nekadašnje krutosti. Svečanost je obavljena u Ambasadi SFRJ. Došlo je oko stotinak veterana. I porodice. Sve tzv. obični ljudi na čijim dlanovima sam, prilikom rukovanja, osjetio — žuljeve. U našem ratu su djelovali kao artiljerci, vezisti, diverzanti, piloti, a sada su radnici u fabrikama, ili mali zanatlije. To veće u Londonu je proteklo u erupciji oduševljenja za Jugoslaviju i u nostalgiji za minulim ratnim danima. Pjevali su partizanske pjesme koje smo mi već počeli zaboravljati. Jedan mi je rekao: »Imam dva odrasla sina. Ako bi Jugoslavija bila napadnuta bilo s koje strane, poslao bi ih u dobrovoljce da brane vašu zemlju«.

U period mog boravka u Jajcu padaju počeci nešto organizovanije pomoći britanskih saveznika. Svakako je tome mnogo doprinio i major Mackenzie, koji se mogao na licu mjesta uvjeriti u snagu, entuzijazam, a i muke partizanskog saniteta. U svom pismu od 14. novembra je pokazao interes za brojno stanje ranjenika, hirurga, broj bolnica, hirurških ekipa po divizijama. Odgovorio sam mu na sva pitanja i podvukao, između ostalog, našu veliku potrebu u bolničkim

šatorima, hirurškim instrumentima, rentgen-aparatima i sanitetskim automobilima.¹³

Prva grupa ranjenika (oko 30) prevezena je u Bari brodom »Bakar« 2. oktobra 1943.

U novembru je postignut sporazum između britanskih vlasti i našeg Vrhovnog štaba da se s našeg ratišta evakuiše u Bari do 1600 ranjenika. Tada smo ocijenili da će iz same Bosanske Krajine biti oko 400 kandidata za evakuaciju. 3d tada, pa nadalje, tj. sve do uspostavljanja vazdušnog mosta između Jugoslavije i savezničkih baza u Italiji, s proljeća 1944, evakuacija će teći postupno, u manjim grupama, i to preko dalmatinskih otoka. Time se još nije osjetilo olakšanje strategijskih razmjera, ali saznanje da se stvorila jedna oduška ranjenike proizvelo je golem moralni učinak.

Počeli su pristizati i britanski hirurzi u našu zemlju, Lindsay Rodgers i loberts. Prvi je, preko Visa stigao u Hrvatsku, a drugi je ostao na Visu, u astavu engleskih posadnih jedinica, ali je liječio i naše ranjenike.

Ukazala se neophodnost da i mi upućujemo ljekare u britanske bolnice, >onajviše radi toga da se ranjenici koji su ondje ne bi osjetili usamljenim, a norali smo i da se upoznamo i sa tekovinama britanske ratne hirurgije. Prije vega je trebalo odabrati najpogodnije ličnosti, koje će preuzeti ulogu oficira za ezu sa britanskim sanitetom. Izbor je pao na dr Đuru Mešterovića i dr Nikolu •likolića. Đura je vladao njemačkim i španskim jezikom, Nikola je govorio ngleski, a po svojim stručnim i političkim vrijednostima obojica su ulivali ovjerenje da će dostojno reprezentovati NOVJ. Đuro i Nikola su početkom ecembra 1943. pošli iz Jajca na taj daleki i, u ono vrijeme, vrlo težak put. Prešli a preko Dinare do jadranske obale, pa našim brodom preko mora stigli sretno 0 Barija.

* * *

Bio sam vijećnik Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Neću pisati o značaju olitičkih odluka za koje sam glasao svim srcem svojim i sa obadvije ruke, pružene, htjelo mi se, iznad svih ostalih. O tome su već napisani cijeli tomovi, išem nešto što valjda nije, do sada, nigdje zapisano. Iskreno: one velike noći u 'omu kulture ja, zapravo, još nisam bio potpuno ni svjestan veličine i đekosežnosti avnojskih odluka. Moja svijest je bila u neku ruku zamračena dičinom samog trenutka i cijelog ambijenta, pomjerena u stranu ^buđenjem. Sve sam doživljavao više svojim čulima, a manje svijesću. Čula su 1 bila do najvišeg mogućeg napona zategnuta i prijemčiva da neposredno osjete e što se zbivalo, počev od najtananijih treptaja zbijene mase vijećnika, pa do :omoglasnih poklika i aplauza.

Pa ipak, jednim duboko potisnutim djelićem svoga unutarnjeg bića sam te >đ bio i — odsutan.

Šta se to događalo sa mnom?

U beskrajno kratkim intervalima su stizali do najdonjeg sloja moje svijesti kakvi signali, stvarajući u meni, ali sasvim trenutačno, osjećanje izvjesne

nelagodnosti. Signal, kao peckanje električne vamice, pa opet zanos skupštinskom dvoranom, i tako više puta, a da, razumije se, nisam imao ni svjesnog motiva, ni vremena, ni snage da ustanovim porijeklo tih signala niti suštinu osjećanja nelagodnosti.

Tek poslije nekoliko dana, kad su se vijećnici razili, kad se sve oko mene smirilo, kad je valjalo da legnem na tekuće poslove, u meni se povećao nemir, te počnem da tragam za uzrocima. Retrospektiva: dva - tri dana uoči zasjedanja sretam na ulicama Jajca posve nove i neobične ljudske pojave: ljudi u građanskim odijelima, već postariji za ono naše vrijeme, šetaju jajačkim ulicama mirno, ozbiljno, dostojanstveno, gospodstveno, samouvjereno. Poslije sam ih gledao i slušao u dvorani.

Političari.

Učinilo mi se da sam na pravom tragu lisice. Kao da su od tih prizora na ulicama poticali oni uznemirujući signali? Potom stavim u pogon svoju racionalnu-političku mašineriju: šta hoćeš? Narodnooslobodilački pokret, mora, bezuslovno mora proširiti svoju političku bazu; nećemo valjda ići na to da izginu i posljednji komunist; ako nam sada prilaze građanski demokrati, republikanci, pa i haesesovci, neka ih, to je naša nasušna potreba, ali i izraz snage naše; nisu to učinili jučer, ali bolje i danas nego nikad; i međunarodni politički trenutak nam nalaže da ih prihvatimo; sektašiš.

Time sam, činilo mi se, dokrajčio svoju unutarnju raspravu. Sve je sad jasno. Naišli su ogromni poslovi, ofanzive, krize, usponi i finiš - ubrzanje ratovanja. Zaborav.

A onda će nastupiti mirnodopske godine: radni zanos i uspjesi, pobjede i promašaji, čemerne godine Staljinovih prijetnji, pobjeda i nad samim Staljinom, a iza svega toga velikog, lijepog i uzbudljivog počela se vući kolona »nepravilnosti«, »devijacija«, »deformacija«. Na kolonu se udaralo bočno, rezolucijama i direktivama. »Deformacije« u vidu vlastoljublja, častoljublja, samoljublja, laktaštva, gramzivosti našle su prostor da se prikriju, dok se protiv njih ispaljuju plotuni, a onda sve ispočetka. U tim vremenima su me opet počeli da ključaju oni jajački signali. Naročito prilikom avnojskih proslava; prisustvovao sam fizički, ali duhovno opet odsutan.

Ne, u Jajcu 1943. sam naišao samo na trag, ali nisam stigao i do same lisičje jame. Marxova i, djelimično, Lenjinova filozofija politike, pa naš Program SKJ iz 1958. pomogli su mi da se jami približim, ali lisica i nadalje boravi u jami i rađa nakot koji izlazi na svjetlost dana svojim pozadnim i tajnim bušotinama.

Postalo mi je nešto jasnije zašto sam se u Jajcu, dvadeset i devetog novembra 1943. osjećao onako nelagodno. Uzrok je bio u prizoru političkog profesionalizma. Politika kao zanat. Politički profesionalac kao biće za sebe, radi sebe, kao sila koja izmiče iz ruku vlasti naroda. Svojevrsna podjela rada: politika profesionalnim političarima, a rad narodu. Neminovnost? Jeste i nije. Lenjin se 1903. zalagao za partiju profesionalnih revolucionara. I uspio je u tome. I moralo je tako biti u svoje vrijeme. A poslije Oktobra Lenjin se zalagao za deprofesionalizaciju politike: socijalizam je sistem u kome će »svaka kuvarica« biti sposobna i ovlašćena da vodi politiku... Ni ja ne želim da ispovijedam

menjševizam ni anarhizam. I ja sam za profesionalne revolucionare, pa i političare, ali takve koji će kao gnjurci roniti kroz političku kaljužu i ostati suvi i čisti. Zamišljam da takvi moraju, a i mogu, biti političari komunisti. Potom su jugoslovenski komunisti, u osloncu i na Marxa, razradili teoriju odumiranja države i vlasti neposredne demokratije slobodnih proizvođača. Utopija, ali realno moguća, dostiživa utopija. Žive primjere smo imali od početka ustanka, pa nadalje, (šta su bili ondašnji narodnooslobodilački odbori nego to?) doduše uz laganu tendenciju odumiranja laika i umnožavanja profesionalaca. Dobro se sjećam konferencije Antifašističkog fronta žena u Bosanskom Petrovcu 1942. j-odine. Delegatkinje su došle direktno sa narodnih vrela i potoka. Mika iz Vrtoča, seljanka, kad se popela na govornicu, nije morala da se maši u torbicu da izvuče napisani »referat«, govorila je iz pameti i iz srca. Ubjedljivo i lijepo. Mika Vrtočka je takode »vodila politiku«, ali se poslije konferencije vratila u svoje selo za motiku i vreteno da bi tamo nastavila politiku. I nešto mislim danas: kad bismo na vagu poštenja, časti, nesebičnosti i političkog morala stavili na jednu stranu hiljadu politikanata, mahera, laktaša, intriganata, gozbara (na društveni račun, dakako), »političkih« guslara i pripovjedača, »ideoloških« narkotizera, masera i poslastičara, a na drugu tasu jednu jedinu Miku — pretegnula bi Mika. Ali, šta joj to vrijedi. A Mika je bilo na hiljade. Kad su nestale, u šta su se i zašto su se izrodile? Pa i prvo zasjedanje AVNOJ-a, u Bihaću 1942, bilo je, po svom sastavu, bliže Miki iz Vrtoča, nego nekim dostojanstvenicima u Jajcu 1943. Bihać je još bio u granicama ostvarene utopije. Nije mi ni danas još do kraja jasno zašto se hod ka utopiji morao da prekine, zašto je od malene, ali realne utopije postala velika i nedostiživa Utopija. Možda tugujem za primitivizmom od kog se moralo osloboditi? Podjela rada, razućenost državnog, tehnološkog mehanizma kao neminovnost razvitka? Virus deformacija koji smo usrknuili od građanskih Dolitičara? Ako je tako, onda, po biološkom zakonu, virus dobija na virulenciji sad se presadi u novo hranilište. Neki gnjurci su se preobrazili u kvočke koje lemaju zaštitnog sloja protiv kaljuže. Kad upadnu, tonu.

* * *

Bližili smo se kraju našeg boravljenja u Jajcu, a da, naravno, nismo bili svjesni da je kraj blizu. Pristigla su nam pojačanja: Šesta lička divizija i 13. proleterska brigada »Rade Končar«. U Šestoj sam se obradovao susretu sa doktorom Alfredom Steinerom, znancem iz niške bolničarske čete. Onda 1936. sjedili smo za istim stolom u kantini, stolom španske Republike, nasuprot stolu generala Franka za kojim su sjedili katolički fratri. Divizija je dobro stigla do Bugojna, ali bez svoje pokretne bolnice, koju je Alfred morao brže-bolje formirati.

U 13. proleterskoj otkrijem svog rođaka, Stevu Nikoliša, sina Miloševog i unuka strica Stevana i praunuka đeda Jovana, onog »sa Talije«. Stevo je politički komesar bataljona. Ko bi to rekao za jednog sjeničarskog mladića, seljačkog sina? Uživam da gledam to divno djelo naše revolucije: momak zbojit i temeljan, vrlo smiren i razlošan u razgovoru, jako otvorena pogleda s jedva primjetnim bezazlenim osmjehom u oku. Obrazac političkog komesara. Priča mi Stevo: ćaća

Miloš poginuo u napadu na Bučicu, još u zimu 1942. godine. Ludo je poginuo. Već su bili zauzeli žandarmerijsku kasarnu, žandari se predali, a Miloš otvorio vrata jednog sobička, kad odande jedan sakriveni ustaša odapne karabinom pravo Milošu u srce. Selo se dobro drži u ustanku, nema nikakvog protivljenja. Spaljeno je do temelja, a oko 400 ljudi se dalo zavarati i odvesti u roblje, prošle godine. I strica Milu je odvelo. Ostao mu sin Petar, sad je negdje u partizanima.

- E, pa neka ti sad sretna bude borba po ovoj našoj Bosni, Stevo moj. Samo, znaj da ovdje nema ni uštipaka ni kokoševine!

Politkom Stevo će ubrzo poginuti i to u borbama poslije desanta na Drvar, negdje između Mliništa i Mrkonjić Grada. Za grob mu se ne zna, a ni u Sjeničaku mu više nema ni potomka, ni kuće, ni kućišta. Samo ime uklesano na spomen-ploči u Zdravstvenoj stanici.

O banjalučkoj operaciji sam bio obaviješten donekle blagovremeno te sam neki dan prije početka mogao još stići u Štab 5. korpusa da se raspitam kakav im je plan sanitetskog obezbjeđenja i šta bi trebalo da im se pomogne. U Štabu je vladao optimizam. Izgledalo je da raspoložemo sa dovoljno snaga da se grad zauzme u jednom naletu. I u majoru dr. Alfredu Ržehaku, inače uvijek opreznom u procjenama, mogao sam osjetiti sigurnost da će sa raspoloživim sanitetskim snagama uspjeti da sanitetsku službu postavi kako treba. Stekao sam najopštiju predstavu o planu napada: na sam grad napadaju dvije grupe brigada, jedna s juga, lijevom obalom Vrbasa, a druga sa istoka koja je morala da savlada spoljna uporišta (Čelinac, manastir Trapista i Klačnice) i, potom ili uporedo sa tim akcijama, da forsira Vrbas i prodre u grad. Treća grupa je imala zadatak da postavi zastor prema Prijedoru, a četvrta prema Bosanskoj Gradišci. Svaka od ovih grupa je imala iza sebe po jednu hiruršku ekipu. Ispred hirurških ekipa su bile planirane trijažne stanice sa brigadnim previjalištima.

Nisam ulazio u pojedinosti sanitetske organizacije unutar našeg ofanzivnog obruča, jer ta pitanja nisu bila ni u mojoj kompetenciji i jer mi je izgledalo kao sve u redu. Više me zaokupljao problem evakuacije izvan obruča, tj. od trupnih sanitetskih jedinica, pa do pozadinskih bolnica. Rastojanje između jednih i drugih je bilo odveć dugačko. Strahovao sam da bi na tome putu ranjenici mogli biti izloženi stradanju, već zbog same dugotrajnosti transportovanja, a pogotovo što su temperature tih dana padale duboko ispod nule. Uzeo sam, kao primjer, južni pravac: Banja Luka — Han Kola - Sitnica - Čađavica — bolnica u Ribniku. Dužina tog pravca iznosi 65 km, odnosno 16 sati prevoza. Na tome putu nemamo ništa osim surove visoravni Manjače, zloglasne i po domaćim četnicima. Savjetovao sam štabu da postave relejne, prihvatne stanice (u Han Kolima i na Kadinoj Vodi) u kojima bi se ranjenici mogli, bez zadržavanja, malo zgrijati toplom hranom i čajem. Slično da postupe i na drugim pravcima evakuacije. Kao svoju neposrednu pomoć sam obećao da ću u Čađavici postaviti hiruršku ekipu SOVŠ-a s majorom dr. Papom. Tako je i bilo. Papo se prebacio kamionom od Jajca do Čađavice i ondje se raspremio za rad, istina u dosta derutnim kućama, ali na samom raskršću, tako da mu ni jedan ranjenik od Banja Luke nije mogao da promakne.

Što se saniteta tiče, izgledalo je da se u ondašnjim našim prilikama nije moglo ništa bolje pripremiti. Trideset i prvog decembra sam se sa Osmanom

larabegovićem prebacio autom od Jajca do pred Banja Luku. Operativni dio taba 5. korpusa (komandant Slavko Rodić) smjestio se u Gornjem Šcheru, tžno od Banja Luke, odakle je imao dobar pogled na grad. Napad je počeo pred onoć, dakle za vrijeme ispraćaja Stare godine 1943. Valjda su naši računali i s im psihološkim faktorom.

Isprva je sve dobro krenulo. Osluškivanjem dosta bliske vatre moglo se aključiti da su naše jedinice prodrle u grad, ali jačina vatre je ukazivala i na estok otpor neprijatelja. Sutradan se pokazalo da su se naši borci, poslije iočetnih uspjeha u samom gradu, morali još u toku iste noći nešto povući ispred ikog protivnapada neprijatelja. Ni na drugim pravcima nisu postignuti planirani ezultati. Opšti napad je ponovljen slijedeće noći (1-2. januara). U žestokim ličnim borbama naše tri brigade su uspjele da prodru u centar grada, ali su tu iaišle na nesavladiv otpor iz utvrđenih zgrada. Za vrijeme dok se vodila borba u Sanja Luci, Nijemci su pokrenuli svoje tenkovske i motorizovane jedinice sa jevera, te su oko podne 2. januara uspjeli da se probiju u grad. U takvoj situaciji Itab 5. korpusa je bio primoran da naredi prekid napada i povlačenje naših sdinica na polazne položaje. Time je banjalučka operacija bila bez uspjeha avršena.

Sutradan se uputim ka Čađavici. Visoravan Manjače pod debelim snijegom, iunce i žestok mrzaz. Sustižem saonice s ranjenicima. Trpe od hladnoće. U Han Colima je trebalo da bude postavljena prihvatna stanica, ali zatičem samo neke lolničare, bez sredstava. Sve izgleda bijedno i primitivno. Kod Pape u Čađavici u tek toga dana (3. januara) poslije podne počeli pristizati pravi ranjenici. Njegovo previjalište, sa sobicom za operacije, donekle je imalo izgled sanitetske stanove. Imao je materijala i osoblja dovoljno da obavi zadatak koji mu je dreden tj. da izvrši trijažu svih pristiglih ranjenika, da izvede hitne operacije i mjenike okrijepi za dalji transport prema Ključu. Primio je i evakuisao 60 injenika. Napravio svega 5 operacija (reamputacija, egzartikulacija, egzenteraci-t, trepanacija, zatvaranje pneumotoraksa) i postavio 4 gipsa. Malo!¹⁸

Na osnovu potonjih izvještaja moglo se zaključiti:

1. Sanitetska služba od streljačkog stroja, pa sve do brigadnih previjališta unkcionisala je dobro. Svi ranjenici su bili na vrijeme izvučeni iz vatrene linije, ikazana im je korektna prva pomoć.

2. Od brigada, pa sve do pozadinskih bolnica vladala je prilična pometnja, jubila se veza između štabova i saniteta. Ranjenici su često lutali. Hirurške nobilne ekipe nisu bile dovoljno angažovane, broj hirurških intervencija skoro >eznačajan. Trajanje transportovanja veoma dugo (preko 3 dana). Stradanje anjenika od hladnoće smatram kao najteži propust i posljedicu nebrige :omande, pa i saniteta.

3. Po mišljenju šefa Sanitetskog odsjeka 5. korpusa, Alfreda Ržehaka, ;lavni uzrok svim nevoljama je ležao u krajnje slabom sadejstvu između štabova saniteta. Štabovi nisu unijeli u svoje zapovijesti ni osnovne podatke o rasporedu anitetskih jedinica (brigadnih i divizijskih previjališta i hirurških ekipa). Nije tog >ilo ni u zapovijesti Štaba 5. korpusa! Zaprepastio me ovaj podatak, jer sam uoći

akcije stekao uvjerenje da će barem to biti učinjeno. Dakle, stara boljka! Alfred je, dalje, tvrdio da je štab korpusa podbacio u svom planiranju operacije i predviđanju njenog ishoda. Polazio je od uvjerenja da će Banja Luka biti sigurno zauzeta, pa se, na osnovu takve pretpostavke, stvorio i cjelokupni plan evakuacije ranjenika. Štab je predviđao da će, po padu Banja Luke, glavni potok ranjenika, skoro iz svih brigada, teći kroz grad, pa zatim komunikacijom prema Čadavici i Ključu. A kad se pokazalo da se grad ne može osvojiti, tada je već bilo prekasno da se u prvobitnom sanitetskom planu bilo šta mijenja.^{16a}

Akcija na Banja Luku nas je koštala oko 360 ranjenih boraca. Broj poginulih nisam mogao doznati.

Saopšteni su podaci o umiranju ranjenika na putevima evakuacije. Barem to se moglo spriječiti.

* * *

Na Badnji dan, 6. januara 1944, naš kuvar Brko ispekao prase. Papo, koji je stigao gladan iz Čadavice, traži da se pečenka odmah raščereči i izjede. Dodaje još zloslutno. Ko zna šta će biti sutra. Ja ne dam. Velim: danas se još posti, ništa masno ne smije u usta, prase ima da se jede tek sutra! Ali, tek što smo legli i zaspali, kad nas probudi kurir iz Vrhovnog štaba: »Pokret!« Uz sve ostalo moradosmo brže-bolje spakovati i pečenku. Papo je likovao nad mojim podbačajem u procjeni situacije.

U Jajcu smo proveli ravno 145 dana. Razdoblje puno zbivanja, doživljaja, plodnog rada i već opipljivih nagovještaja o bliskom svršetku ovog mučnog ratovanja. Mada nas napuštanje Jajca nije potreslo (navikli smo bili na sva iznenađenja) ipak, tog jutra, krenuli smo u neizvjesnost. Tek tada je, naime, doprlo i do nas saznanje da su Nijemci već u punom zamahu svoje ofanzive, Šeste po redu naše ratne istoriografije. Ta ofanziva, kako ćemo kasnije čuti, zahvatila je cijelu Bosnu i Sandžak. Nije bila koncentrična, ni sudbonosna poput Četvrte i Pete, ali je, s obzirom na zimske uslove, zadala jada našim jedinicama. Neki svjedoci tvrde da im je bila teža od Neretve i Sutjeske.

Mi, u SOVŠ-u, podnijeli smo je vrlo lako, u stvari nas je mimoišla. Povukli smo se uz Plivu prema Šipovu i cijeli taj dan lutali da uhvatimo vezu sa Vrhovnim štabom. Na odredištu, koje smo u Jajcu dobili, nismo nikog našli. U našoj koloni se kretao i major Mackenzie. Na kraju dana, pošto se izlomatao po prtni ojužilog snijega, jadan Mackenzie je stigao do kritične tačke zamora kad se za disanje moraju upotrijebiti i škрге. Prespavali smo u selu Dragnić Podovima, u brvnari tako sićušnoj da se Mackenzie, dugajlija, ni uspraviti nije mogao.

Sjutradan, u pokretu ka željezničkoj pruzi Mlinište - Šipovo, doživjeli smo veliko slavlje. Bio je kristalno bistar dan. Sa strane Mrkonjić Grada čula se brza paljba protivtenkovskog topa, da li našeg, ili onog iz njemačkog tenka, nije nas to zabrinjavalo, jer je svu našu pažnju privukao prizor kakav do tada nismo vidjeli. S juga smo začuli brujanje, a uskoro i pravu grmljavinu aviona. Plavim nebeskim morem plovi golema armada aluminijskih brodova. Brojimo: deset., pedeset... stotina i pedeset... Oko tromijih letećih tvrđava poigravaju se lovci

^{16a} Zbornik, knj. 1, dok. br. 217, 219, 220; knj. 12, dok. br. 122.

»lajtninzi«, oni sa dva trupa. Nestadoše u pravcu sjevera, prema Austriji i Njemačkoj. U meni se tog jutra razbuktala prava žudnja za destrukcijom: uđrite momci! Ne žalite nikog! Neka ta svirepa pasmina, što je utvila sebi u glavu, da cijeli svijet treba da robuje njoj i njenim nezasiativim žvalama, neka dobije lekciju preko vlastite krvi, kroz vrisak vlastitih žena i djece. Neka se oholi legionari »Kondora« prisjete Guernike, Madrida i Ebra. U ?veto) Guerniki vjeroljubive katoličke Baskije, ubili su u jednom času nekoliko hiljada mirnih građana, žena i djece. Za osione »Kondorovce« Guernica bijaše samo eksperiment. Neka se sad prisjete kragujevačkih đaka, kraljevačkih radnika, djeteta Milene Banković kojoj su prostrijelili grudi, nek im dođe pred oči strava Sapčana u njihovom maršu smrti, plamen naših kuća, oči naših ranjenika koje su postrijeljali na Zlatiboru, Sutjesci i Kozari. Ne, lagao bih sebe i svakog, hinio bih humanizam, ako bih danas napisao da sam onog jutra, 8. januara 1944. godine, osjećao i trunke sažaljenja prema žrtvama ove flote što ode na sever. Za čovjekoljublje treba pred sobom imati - čovjeka. A oni to nisu bili.

Uspeli smo se uz brinu do željezničke pruge i, na stanici Čardak, ukrcali se u vagone koji su nas dovezli u Drvar.

DNEVNIK¹, januara 1944:

Ogromne petospratne kućerine, ruševine, pustoš-grad Drvar koji je dočeka proleter, jula 1942. Gdje su ti ljudi sada? Prvi utisak pustoši i zamrlosti kolosa od kog je preostao samo kostur. Ipak, utisak proletherske ozbiljnosti kroz mrak ulica. Željezničari i mašinisti, sve brkajlije, 50-godišnjaci, istinski izdanci klase. Grad koji je dao ustanku žar, ozbiljnost, polet i dosljednost. Ali u noć grad oživi (kontrast Jajcu): konferencije, priredbe, prepune sale omladine i naroda. Omladina jula 1942. i februara 1943. (blato i lapavica do pojasa, a pjesma poslije nošenja ranjenika kravi srca puna zebnje i očaja). I sada: 15 sati su u mobilnom stanju, a noću igra kolo na stanici i čupa ranjenike iz vagona.

Takve utiske sam zapisao par dana po dolasku u Drvar. Smjestili smo se u :dnoj od rijetkih preostalih kuća, u glavnoj ulici. Imamo jednu jedinu prostoriju a dva reda ležaja, tipa »palače«. Slamna prostirka. Vrhovni štab je skoncentrisan, iglavnom, u kućama oko mosta na Uncu. Iznad kuća, u brini¹⁸ je pećina koja se ireduje za Tita.

U Drvaru smo se našli u zavjetrini Šeste ofanzive koja je još uvijek bjesnila, 'oslije Jajca (9. I) Nijemci su preoteli Bugojno, obadva Vakufa, Livno (18. I) i jlamoč (14. I). Uskoro su i naše jedinice poduzele inicijativu, pa je 1. proletherska livizija povratila Kotor Varoš, Tešanj i Jajce (17. I), a 11. divizija Prnjavor i 10. livizija Kupres i Bugojno. Dakle, opšta gužva. U Dalmaciji su Nijemci preduzeli elike akcije da osiguraju jadransku obalu, iz bojazni od savezničkog iskrcavanja, "ako su u vremenu od 22. decembra do 22. januara uspjeli da nas potisnu sa Korčule, Mljeta, Brača i Hvara. Preostao nam je još Vis.

"Otkako sam iznad klisure Piive odbacio od sebe notes-dnevnik, nije mi padalo na pamet da ga bnavljam. Tek u Drvaru, januara 1944, skrojim svesku i počnem bilježiti. Vrlo neredovno, neuredno i ^suvlslo. Na korici sveske stoji naslov na špai^kom »i.o tjiic me cнeчa mucho«, što bi doslovce značilo »Što te mnogo košta«, III »Ono što s mukom podnosim«, ili jednostavno, »Moje muke«.

¹⁸Brina: strmi nagib, eskarpa.

Izvjestaji koji su nam o Šestoj ofanzivi uskoro počeli stizati iz jedinica spadaju među najdramatičnije. Naročito onaj od doktora Moni Levija, koji je zamijenio Đuru Mešterovića na dužnosti šefa saniteta u 3. korpusu (istočna Bosna). Levi saopštava 5. II 1944. da im je ofanziva nanijela velike gubitke u sanitetskom materijalu, a da je i značajan broj sanitetskog osoblja nestao. Ranjenika i bolesnika na cijeloj teritoriji imaju preko 1500, raspodijeljenih po divizijskim bolnicama i u dvije korpusne bolnice. Mnogo. Srećom, ljekara im ne manjka toliko koliko u drugim našim jedinicama, budući da su dosta ljekara zahvatili iz tuzlanskog medicinskog rezervoara. Slično javljaju Voja Dulić iz 2. korpusa (Crna Gora i Sandžak) i Dani Popović iz 1. proleterske divizije (centralna Bosna). Burne dane i noći su preturile sanitetske službe 10. i 11. divizije, gonjene od neprijatelja na prostoriji između Kotor Varoša, Jajca, Prozora i Kupresa. Duboki snjegovi, puste planine, spaljena sela, glad, nestašica konja za prenos ranjenika, stavili su sanitetsko osoblje pred najteža moguća iskušenja. Odoljeli su, sačuvali ranjenike i napravili legendarne podvige.¹⁹

Na žalost, mogućnosti SOVŠ-a da vlastitim snagama i sredstvima ukaže neku pomoć bile su ništavne. Jedini mogući pravac našeg djelovanja smjerao je na evakuaciju ranjenika u Italiju, na izdašnije i smišljenije snabdijevanje sanitetskim materijalom pomoću aviona, i to će postati najglavnija preokupacija naša za vrijeme cijelog boravka u Drvaru tj. sve do 25. maja 1944. Pomenuti izvještaji su nam dobro došli kao argumentacija.

DNEVNIK

25. 1 1944. Odjahao sam sa dr Mackenzijem do bolnice na Vidovom selu.²⁰ Obišli sve ranjenike i bolesnike. Raspoloženje dobro, smještaj nekih vrlo loš - u podrumu seljačke kuće. Mackenzie sve to gledao nezainteresovano, nije se približio ni jednom ranjeniku kao ljekar. Oko podne, kad smo svratili u kancelariju, zaspaoo je sjedeći. Dosta mu je ove ekspedicije po Partizaniji. »Betu«²¹ smo zatekli svog garavog, neumivenog, mada sam mu dan ranije saopštio proizvodstvo u poručnika. Blago sam ga opomenuo. Kišicki ima solidno vojničko držanje i dobar organizatorski smisao, samo mi se čini da ne poznaje dobro ranjenike i slabo ih demonstrira. Politkom nekako i suviše uslužno nasmijan. Imaju zidne novine. Primjetio sam im da su članci isključivo »opšti«, bez ijednog konkretnog pitanja bolnice, pa prema tome nemaju ni saradnika ni čitalaca (!)...

Papo u Drvaru amputirao u 10 sati, na putu za Vidovo Selo, i stigao u 13 sati da operiše niz ranjenika.

Za to vreme drug Kraus rešavao sa Arsom i Slavkom Rodićem:

1. Pitanje ateriranja aviona u Petrovcu i ukrcavanje ranjenika;
2. Smenjivanje Alfreda i postavljanje novog korpusnog referenta.

Naveče sam otišao do Arse i bio zadržan od Starog na večeri. Eh, koliko bih mogao da uradim i stvorim samo da se jedanput reši to prokleta pitanje odnosa i kontakata!

Razgovarao sam: o slučaju Alfred - Tvrtko, o mogućnostima prebacivanja u Italiju.

¹⁹ Zbornik knj. 1, dok. br. 179, 180, 222, 223 i 244.

²⁰ Selo jugoistočno od Drvara, bolnica 5. korpusa.

²¹ Dr Stjepan Betlheim, psihijatar, nadimak mu nadjenuto Papo.

27. 1 1944

Celu noć me podgrizale i jele misli, a ispod prozora, ulicama Drvara, prolazile su kolone omladine, trupa, ne znam kuda, i pevale. Celu noć me grizao crv do izmoždenosti. O sov ya tonto, o sov siguiendo este fin²², ako ne nađem izlaza iz ovog položaja.

28 - 29. 1 1944

Putovao celu noć, 8 sati do Petrovca. Voz je na svakih 200 m zastao da nadme svoja pluća parom. Poveo sam sobom bolničarski vod sa Mirkom Bosnićem da izgrade u Petrovcu suhu komoru. Ova u Drvaru se pokazala odličnom: za svega 3-4 dana depedikulisano oko 1300 boraca. Petrovac! Posle kako sam ga napustio, a to je bilo posle prvog dana bombardovanja, on je nastavio da menja svoje lice. Nestalo je čitavih kuća. Bolnica na otvorenom polju izdaleka zjapi sa svoja dva preostala krila, sredina je porušena do temelja. Bolnicu je pogodila štuka 2 dana pošto su iz nje evakuisani ranjenici. Pred Komandom mesta slika iz Teherana. Našao pukovnika Pirea i Engleze. Drug Pire je, protiv očekivanja, predusretljiv, blag i razgovorljiv čovek. Sloven i duboko prožet mržnjom na Nemce. Mašta kako će ih formirati u radne čete i graditi sela po Bosni, a narod neka gleda i uživa! Slaže se s mojim merama u Foči! Maržena je ostala ista: zadovoljna životom, i veli da još svega ima!

Naveče priredba u čast 3. krajiške brigade koja je sva puštena na odsustvo. Dolazak ove brigade posle dugog i teškog pohoda kroz Crnu Goru i Bosnu i spuštanje Engleza i očekivanje Rusa unelo je novog poleta u ovaj kraj koji je pokazivao znakove zamorenosti

30 1 1944

Pošao na aerodrom na Medenom Polju. Jezdim sunčanim petrovačkim poljem. Na Medenom Polju našao predsednika N.O.O. druga Jandriju Lukača i s njim odabrao čistu i lepu kuću Filipa Curčića gde ćemo smestiti ranjenike pre ukrcavanja. Tačno smo se dogovorili koliko će trebati omladine, koliko je udaljen aerodrom. Na raspoloženju je svega 10-15 minuta za ukrcavanje.

Pisao sam Đidi da mi pomogne u izradi teze za referat na Kongresu.²³

Došao sam do nekih saznanja o stradanju petrovačkog naroda za vrijeme četvrte ofanzive.

Mileva Banjac, žena Tome iz Drinića priča: »Cijelo selo izbjeglo u Kozila i dalje prema Glamoču. U Kozilije ostali starci, žene i djeca. Nijemci pretresali redom šumu, nikakve borbe nije bilo 4 dana, već su tražili samo zbjeg. Našije jedinica nije bilo. Nijemci opkole zbjeg. U mojoj grupi bilo nas dvadesetero. Počnu pucati po gomili. Mene udarilo pet metaka.²⁴ Djeca u naručju već mrtva. Ja sam pala živa, kao mrtva, a druge su strijeljali još i u glavu. Ostalo je živih još četvero. Poslije dva sata se sve utišalo pa sam se digla u šumu do vode Sutorlije. Sutradan u Vrletini srela Nijemce koji su me preveli i poslali u našu bolnicu u Slatini i tu sam zatekla drugi zbjeg. Tu me opet previli. Bilo je i dobrih Nijemaca. Naši ljudi me prenijeli opet u Kozila«.

²² Ili sam već poludio, ili slijedim put ka tome.

²³ Predstojeći kongres ljekara u Glini.

²⁴ Pregledao sam ožiljke od pet rana: kroz nogu, kroz desnu slabinu, kroz glutealni regij.

Mile Banjac naišao nakon 4 dana, pa iz gomile mrtvih čuo glas: »Smijem li ustati?« Bila je to curica Šljivar od 12 godina. Mile veli da se nikad u životu nije prepao tako kao od tog glasa.

Ubili su i Tomu Daljevića, oca Miline žene, starog 90 godina. Mozak mu ispao iz lobanje. I brata joj Jovu Daljevića ustrijelili s leđa dok je bježao. Svega postrijeljeno 84 žitelja. Bilo je to krajem februara 1943.

Kazivanje Đure Trikića, kovača iz Otaševca: »Rođen sam 1892. i učesnik sam onog prvog rata u Galiciji, na Karpatima i u Italiji. Dvadeset i šestog marta 1943. bavio sam se nešto u šumi i došao uveče kući. Oko 3 sata po ponoći kanio sam opet u šumu, ali okolo zapucalo. Kad je svanulo naiđu Nijemci i istjeraju svu čeljad u pojam. Pitaju me odakle mi kapa partizanska. Oficir zapovijedi da me gone na strijeljanje. Uveče istog dana sam se osvijestio. Ranilo me kroz glavu. Dignem se pa u Materića Uvalu gdje prenoćim. Tu me sreo Milan Trikić. Produžio sam do Prekaje i tek tamo me previo naš bolničar. Potom u Preodac i Tičevo. U šumi iznad Peulja bila neka koliba i u njoj partizančić iz Podgrmeča, a na njegov uzjašio tifus. Dođe neki čovjek: »Van iz kolibe« i uze partizančiću pušku. Ja se povučem i gledam s ruba šume: dođoše Nijemci, kolibu poliše benzinom, zapališe, a partizana gurnuše u vatru i još tri metka iz pištolja. U Tičevu sam našao svoju kravu. Legnem uza nju, ruke grijem uz vime i muzem. U istom Tičevu me neka mlada žena stane udarati šakom i goniti iz kuće. Jadani smo mi narod. Vratim se u Otaševac i nađem zgarište od kuće. Masovno su strijeljali oko Otaševca i Pasjaka«.

Moja nalaz u Đure Trikića: ulazna rana na desnom donjem kvadrantu potiljačne kosti; izlazna rana u unutarnjem uglu lijevog oka. Gliickschuss.

IZ DNEVNIKA 1. II 1944. Vratio se u Drvar radi spremanja na glinski kongres. Tako neću vidjeti trenutak kada se sovjetska delegacija bude spustila na naše tlo. U Vrhovnom štabu zatekao Tita, Marka, Đidu i Arsa. Tito me upita zašto nisam u Petrovcu kada sam određen za doček Rusa. Obrazložih mu. Izgleda mi da je to bio i znak pažnje prema meni. Na čelu naše delegacije za doček stoji Crni.

2. II Uputio sam u Petrovac Herberta Krausa i hiruršku ekipu na aerodrom za svaku eventualnost (dr Štefi i dr Špoljar) sa Papovim materijalom. Papo i dr Vlašić oprostije se s nama na putu za Italiju. Naveče navratio kod Đide da se posavetujem u vezi sa kongresom.

3. II Bio kod Arse. Našao ga posle podne kako šeće na toplom suncu ispod pećine, pored kanala. Bio je raspoložen. Izložio mi (ovo je jedan od retkih slučajeva da mi on nešto sam obrazlaže) nove organizacione momente u našoj vojsci. Obrazuju se vojne oblasti korpusa: sanitetska služba, mobilizacija, ishrana, organizacija pozadine. Pošto korpus krene sa svog terena, ostaje zamenik sa službama. Referent saniteta korpusa ide sa komandom korpusa, a njegov zamenik ostaje na teritoriji. S tim u vezi potrebno je:

- pojačati sanitetsku organizaciju pozadine i pripremati kadrove,
- proširiti SOVŠ na pojedina odeljenja: personalno, epidemiološko, apotekarsko i propagandno.

Dakle i propagandno! Pa to je ono što sam ja predlagao još u jesen 1942. godine! A Cana je došla i postavila: »Taj tvoj agitprop da se likvidira«.

4. II Aviona još nema, a vreme se pogoršalo, vetar, kiša i niski oblaci obavili jadovnik, Osječenicu i Klekovaču. Odoh kod Cane i rekoh joj da sam dobio direktivu da obrazujem propagandno odeljenje. Podsetim je na razgovor iz 1942. Rekoh da nije bilo pravilno što se tada jednostavno likvidirao moj tzv. agit-prop, umesto da se najpre razmotrila *iznutra* i uvidela *već tada* velika potreba za njim. Cani je očigledno bilo neprijatno i ja sam, kao i uvek u takvim situacijama - odmah popustio u svojoj ratobornosti, postaje mi čoveka žao i više ne smatram svoju zamerku važnom. Prelazim preko toga sa nekakvom velikodušnošću koja mi se, izgleda, sveti. Treba stvari ipak nemilosrdno dovesti do kraja. Gde bismo danas bili da se nije tako jednostavno zakočila ova grana moje delatnosti? Zašto partijski rukovodioci nisu već tada predvideli važnost zdravstvene propagande, pa još i potpomogli ovaj rad? Zašto se u svakom mom predlogu i samostalnom pokušaju uvek sa više spremnosti gleda kao na »nezdravu pojavu«, kao na istupanje iz okvira kompetentnosti (Crni 1942) nego li kao na iskreno i korisno stremljenje napred? ... Ja zamišljam Partiju kao pomagača, kao motor celokupne naše delatnosti, bilo da inicijativa potekne od rukovodstva, bilo da rukovodstvo prikupi podatke od svojih članova, zainteresuje se za njih, prouči ih i onda pogurne stvar svojom snagom napred. Ovaj slučaj sa Canom iz 1942., razgovor sa Crnim i Markom na Oštrelju (»moja težnja da postanem član Vrhovnog štaba«) kao i istupi Milene Vuković, rukovodioca politodela bolnice, u ime C.K. uneli su veliku zabunu u moja shvatanja o Partiji, odnosu prema njoj.

Pred večer sam zatražio od Arse njegove direktive za kongres.

On odgovorio:

1. treba ubrzano obrazovati i *specijalizirati* kadrove;
2. u izgledu je mogućnost većeg koncentrisanja ranjenika, bolji materijal i ishrana i zbog toga se pojačava zahtev od lekarskog kadra da što veći broj ranjenika vraća u jedinice;
3. u izgledu su veće borbe i povećavanje postojećih jedinica: jedanaest korpusa na ovoj obali Drine predstavljaju gotov kostur naše vojske koji sada treba popunjavati;
4. pomoć Srbiji, Makedoniji i Albaniji.

III

Još meseca januara stigao nam poziv iz Glavnog štaba Hrvatske za Kongres ljekara, zakazan za 13. februar u Glini. Ja sam malo krivo ukopčao taj oziv, shvativši da je riječ o »Drugom« kongresu ljekara NOVJ, kao nastavku nog što smo ga održali u Bosanskom Petrovcu 1942. godine. Tek po dolasku u ilinu vidim da je to Kongres liječnika Antifašističkog fronta Hrvatske, dakle prvi« kao takav a ne Kongres svih ljekara NOVJ.

Peti korpus je na kongres delegirao doktora Stjepana (Pištu) Policera²⁵, te no se mi, u pratnji mog kurira Jove Zvijerca, uputili preko cijele Krajine i jeke Une prema Baniji. Pošto sam pretpostavljao da ćer ,o proći i kroz Žirovac oveo sam i našeg vrlog kuvara Brku, Žirovčanina, da obiđe svoju familiju.)pisujem ovaj put prema zabilješkama tada vođenog dnevnika (7.II —19.III 944.)

²⁵ Stari aktivista radničkog pokreta, dopao u Jasenovac i uspejo da pobjegne u partizane.

Prvog dana stignemo do sela Krnjeuše i svratimo na konak kod gostoljubive žene Boje Santrač. Muž joj prije neki dan pošao u brigadu. Ostala sama sa djecom - nikog muškog. Priča kako je njihov seoski lugar otišao proljetos u četnike. Jadnik! Prije dvije godine ustaše mu ubile brata, i onda nije pomišljao da osveti brata, već je htio sa ustašama, a sad ode u četnike. Ova pametna žena nam je pružila dobru večeru i udoban konak.

Sjutradan smo nastavili saonicama kroz cjelac-snijeg do Risovca, pa pješke do Jasenice, pa opet saonama do Rujiške, te padosmo na konak u prostranu kuću Svetozara Vejnovića. Svetozar je imućan, ali je od prvog dana u ustanku, sad je član AVNOJ-a i član Izvršnog odbora ZAVNOBIH-a. Priča Svetozar: »Za vrijeme stare Jugoslavije dobili smo preko Seljačkog Kola neki zdravstveni film. Sreski načelnik ne odobri prikazivanje filma obrazloživši da jedva izlazi na kraj s nama ovakvim kakvi smo, neprosvijećeni, a šta bi tek onda da se prosvijetimo. Tako smo ovaj film, umjesto u školi, gledali u mojoj štali! Danas u doba ovog strašnog rata, mi živimo već bolje i kulturnije nego nekad«.

Desetog februara napredujemo od Rujiške do iznad Une. Uхватimo vezu sa »relejnomo stanicom« koju dovđje isturaju Banijci, zaduženom da prebacuje ovakve putnike preko Une i to sve mimo neprijateljskih straža i patrola. Pričaju nam da su im »uhvatili taktiku«: patrole se kreću uvijek u isto vrijeme. Kad ih nema, prolaz je slobodan. Tako smo se i mi spustili nesmetano ka rijeci i usput naišli na veliko ognjište na kome je još dogorijevala vatra oko koje su se do maločas grijali domobranski stražari - čuvari pruge. Suljavamo se do same rijeke. Tišina. Naš vodič se sagnu nad ogledalo Une i tiho izgovori: »Bačva«, a sa druge obale čujemo odziv: »Puna«. Začas se ukaza povelik čun sa dva veslača u seljačkom odijelu. Na drugoj obali zateknemo grupu od 28 partizana koji su bili zarobljeni u istočnoj Bosni, pa su sad zamijenjeni za njemačke zarobljenike i vraćaju se u svoj kraj.

Odmah produžimo uz planinu Corkovaču, te nas tu, usred noći, uhvati takva mečava da se i sam Brko, sada u ulozi našeg vodiča, počeo gubiti. Jedva smo izbasali preko Culumka na drugu stranu planine, te u zoru stigli u Gornji Zirovac, u kuću Brkinog oca, Ilije Krnjajića. Snijeg je dva dana i dvije noći neprestano krpio te smo mi, na veliko nam zdovoljstvo, morali ostati u Krnjajićima jedući i pijući. Ovaj moj prvi susret sa Banijom ispunio me čuđenjem: vidim avlije pune krmaka, goveda, gojnih konja, jela svakojakog u izobilju. Poslije svega što sam preturio po Crnoj Gori, Hercegovini i Bosni, ne mogu sad vjerovati svojim očima.

Tek 13. februara smo se probili kroz snijeg, preko Vratnika, u Klasnić i potom u Glinu. Brki sam dao nedjelju dana da ostane kod svojih i on će na vrijeme stići opet u Drvar, mnogo prije mene. Od Klasnića nas je pratio drug Peteh medicinar u partizanima, krupna momčina u domobranskoj šik-uniformi.

U Glini pronađem organizatore kongresa: Boru Božovića, načelnika saniteta Glavnog štaba Hrvatske, Grujicu Zarkovića i, na moju veliku radost, Antu Zimola s kojim se nisam vidio još od studentskih dana. I u Glini sam nakupio svakovrsnih i za mene čudnih utisaka.

Komanda mjesta nam je odredila smještaj u jednoj udobnoj građanskoj kući, čija domaćica nije ni malo krila svoje antipartizansko raspoloženje. Avion »roda«

niskom ljetu izviđa grad, a ne čuje se ni puške da ga pokuša otjerati. Nekakvo udno mi miroljublje.

Razgledam ruševine glinske crkve u kojoj su ustaše, avgusta 1941, poklali iljadu i dvije stotine duša. Tu je ubijena i moja sestrična Dara Miljević iz "opuskog. Dara je bila učiteljica, vedra i nježna. Sa politikom nije imala savršeno i'kakve veze, čak ni svoje srpstvo nije nikad isticala. Da joj se grlo »rascvjetalo u užu«²⁶ bilo je dovoljno da bude prosti pripadnik srpskog naroda.

Kongres je već trebao da počne, ali, uslijed velikog snijega, ljekari su sporo ristizali. U očekivanju skupa imao sam prilike da se svakog dana upoznam sa ve novim i novim ljudima: Cernozubov, istaknuti epidemiolog, Rasuhin ligijeničar, kome su partizani nadjenuli ime »Razušin« jer je bio opsjednut razušivanjem<r, depedikulacijom), pa hirurzi Novosel, Kajfeš i Finderle. Jedaleko od Gline sam posjetio i doktorku Zoru Goldschmidt, u bolnici Sedme ivizije. Reče da nema mnogo posla. Za 6 mjeseci napravila svega 16 hirurških ttervencija! U Glinu je stigao i major Lindsav Rodgers, hirurg britanske armije, Novozelandanin, sasvim osobena figura.

Za ovo vrijeme, do početka kongresa, održavale su se večernje, manje-više nprovizovane diskusije po temama: medicinska statistika (Cernozubov), nabdijevanje materijalom (ja), suve komore (ja). Moju posebnu pažnju je aokupio Niktopolion Cernozubov. Do tad sam ga znao samo preko njegove :vrsne knjige »Epidemiologija« koju sam neprestano nosio, gubio, opet abavljavao, jer mi je služila kao najbolji savjetnik. Sada vidim pred sobom umnu lavu, egzaktnog analitičara i čovjeka visoke medicinske i opšte kulture, refinjenog u ophođenju. Zaključim u sebi: Černozubova moram prvom rilikom ugrabiti za SOVS.

U sali »Kasine« sam prisustvovao i na dva politička skupa. Doktor Paja regorić je održao predavanje o ulozi KP i o politici Mačeka: vrlo aktualno skrinkavanje , najnovijeg povezivanja između Mačeka i Draže Mihailovića rotiv narodnooslobodilačkog pokreta. Druge večeri je u istoj sali obavljeno vno suđenje sedmorici ustaša. Slušam: »U jami je moglo biti oko 1200 ljudi... jete koje sam ubio bilo je vrlo maleno.... ubio sam čovjeka kog nisam oznavao« i tome slično. Četvorica sa Klobučarom, ustaškim predsjednikom oštine u Selištu, osuđeni su na smrt, a trojica na prisilni rad. Sud je vodio ispravu prilično nerutinizirano i mlako, više formalno, a trebalo je da bude ipresivan politički spektakl.

Napokon, kongres je otpočeo 24. februara u sali »Kasine«. Otvaranje je bilo redviđeno za prije podne, ali je, uslijed naleta aviona i bombardovanja, iloženo do večeri. Uvodni ceremonijal je protekao po tada već ustaljenom •otokolu.

U ime CK KP Hrvatske pozdravio je Andrija Hebrang s glavnom porukom: >ngres treba da kritički analizira stanje zdravstvene službe i predloži još bolja :šenja.

Budući da sam iz nekih čudnih razloga prestao da bilježim u svoj dnevnik, iljda i s računom da ću sve referate uskoro moći i da čitam, ne mogu sad da

²⁶Ivan Lalić će 1955. spjevati potresno »Opelo za sedam stotina iz crkve u Glini«.

pišem o referatima ni o svojim utiscima o njima. Uostalom naša poslijeratna historiografija je sve vjerno opisala. Sačuvao sam samo opšte utiske o diskutantima. Doktor Finderle, zanimljiv lik sa bradicom, ako se ne varam, vatreno je branio primjenu primarnog šava. Ne znam da li mu je neko s istom oštrinom oponirao. Možda dostojanstveni Sime Novosel? Joža Kajfeš mi je ostao u sjećanju po temperamentu kojim je izlagao svoja iskustva. Rodgers je prikazao najnovija britanska iskustva u liječenju rana. Čini mi se da sam od njega prvi put čuo za penicilin. Ja sam govorio o novinama u organizaciji naše hirurške službe na temelju iskustva iz banjalučke operacije i o novim problemima u vezi sa širenjem slobodnih teritorija: putevi evakuacije ranjenika sve više se produžuju, pa odatle nužnost da se između divizijskih hirurških ekipa i pozadinskih bolnica postavi još jedna etapa, jaka hirurška ustanova, korpusna hirurška ekipa.²⁷

Međutim, neprijatelj nas je podsjetio na činjenicu da smo još uvijek partizani i da se pred njegovim nosom (garnizon Petrinja je od Gline udaljen svega 20 km) ne mogu, tek onako i nekažnjeno, održavati ovako provokativna zasjedanja. Poslije bombardovanja Gline navalio je s jakim snagama, a mi, kao iskusni partizani, uvijek spremni za pokret, spakujemo se u kamione te kongres nastavimo u Topuskom.

, Još jedan propust u mom vođenju dnevnika. Opet jedan, za mene i danas mučan vakuum u sjećanju. Pouzdano znam jedino da smo u vili, gdje je boravio Andrija Hebrang, imali neki sastanak na kom je bilo oštre rasprave o sanitetu u Hrvatskoj. Ko je sve bio prisutan? Na čem je Hebrang insistirao? Da se nije »između redova« radilo o smjeni Bore Božovića, protiv kog sam, još u Glini, osjetio opoziciju od strane novopridošlih doktora?

Ni u Topuskom nam ne bi dužeg opstanka. Premjestimo se čak u Slunj i tu bude kongres završen 27. februara kasno u noć. Završna rasprava, u užem krugu, vodila se oko pitanja kako da se objave kongresni referati i, uopšte, kako da se unaprijedi naša stručna štampa. Zaključeno je da se što prije pristupi izdavanju medicinskog lista kao »centralnog stručnog organa svih liječnika Jugoslavije, aktivnih boraca i pristalica našega narodno-oslobodilačkog pokreta«. Sastavljen je i redakcijski odbor. U njemu nije bilo ni jednog ljekara iz Slovenije, što samo po sebi govori o slabim vezama saniteta Slovenije sa stremljenjima u ostalim krajevima Jugoslavije. Ova praznina će biti popunjena neki mjesec kasnije osnivanjem časopisa »Vojno sanitetski pregled«, u čiju redakciju sam uvrstio i istaknute ljekare Slovenije.

Zaključak kongresa o osnivanju stručnog lista oblikovan je u jedan apel »*Svim liječnicima Jugoslavije*« koji smo potpisali doktor Zlatan Sremec, kat) povjerenik za narodno zdravlje Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, i ja.²⁸ Ovim apelom sam bio vrlo zadovoljan. Naime, isprva mi je malo smetala izvjesna zatvorenost glinskog kongresa u okvire same Hrvatske. Iako je kongres, možda baš i tom svojom »zatvorenosti«, predstavljao u toliko jači podstrek *hrvatskim* liječnicima da priđu NOV Hrvatske, ipak mi se činilo da takav politički cilj kongresa ne bi bio ni malo kompromitovan prisustvom, makar i najmanjeg

²⁷Zbornik, knj. 1, dok. br. 145. Vojnosanitetski pregled br. 1/1944

²⁸Zbornik, knj. 12, dok. br. 131.

broja ljekara iz drugih jedinica NOV Jugoslavije. Zato sam smatrao da pomenuti apel uspostavlja nešto poremećenu ravnotežu u jugoslavenskom ljekarskom zajedništvu.

U Slunju se odlučim da skoknem u svoj rodni kraj. Ko zna da li će uopšte i kada će biti prilike da vidim svoje selo u ratnom stanju. Vratim se u Topusko, a usput, noću, pokraj drumu, ispod nekakve lampe, na snijegu, vidjeh borce kordunaške brigade: igraju kolo i podvriskuju. Spremaju se u neku akciju.

IZ DNEVNIKA

1. III 1t/44. Prekjučer devet štuka izbombardovalo Vranovinu. Vidjeh 12 mrtvačkih sanduka. Na svakom sanduku ime pokojnika. Zagledavam i smirim se kad ne nađem poznatu mi osobu.

U selu Ponikvarima, kraj Topuskog, obiđem jednu četu 1. brigade 8. kordunaške divizije. Higijenska smotra. Utisak dobar. Popodne sastanak s osobljem saniteta brigade, potom posjeta Štabu divizije i divizijskoj bolnici. Istog dana brigada krenula u akciju prema Kupi.

2. III 1944 Sa Milošem Nikolišem uputim se na konju prema Sjeničaju. Miloš je moj rođak, unuk đeda Stojana, sinovac Đure, učitelja kog su ubile ustaše. U proljeće 1941. kad sam imao sastanak sa članovima Partije i simpatizerima, u Bijelici groblju, prisustvovao je i Miloš. Sad je poručnik i obavještajni oficir. Drag mi je njegov uspon od seoskog momka do tako odgovorne funkcije.²⁹ Miloš je ostao kod svoje majke, a ja produžim do Donjeg Sjeničaka. Kakav kontrast prema onome što sam vidio u Gornjem Žirovcu. Sve spaljeno. Narod leži bolestan od tifusa u bajtama napravljenim od cigle, uzete iz spaljene crkve i škole. Tišina, samo psi laju. Susrećem nešto od omladine. Jedva poneko me prepoznaje. Nalazim brata Branka u kući Rade Masleka Sovijinog na Malčevcu. Od njegovih zgrada ni traga, sve spaljeno. Godine 1942. je četa domobrana sprovela u roblje oko 400 žitelja. Kako su se pustili da ih gone kao stoku na sajam?

3. III 1944 Popodne prisustvovao sastanku SKOJ-a u školskoj drvarnici. Ponosan sam što postoji SKOJ i u mome Sjeničaju. Ali, sastanak me ošamutio: »izvještaji« djeluju porazno svojom šturošću, formalizmom, bez žara i sadržaja. Jedino Mica Carević, voditelj sastanka i član Okružnog komiteta SKOJ-a, postavlja pitanja vrlo konkretno, oštroumno i prodorno: deziteri, šverceri, tifus? Čudim se nad problemom deziterstva. Prvi put čujem da i tog ima.

Neka potonja saznanja o tom sjeničarskom vremenu.

Mirko Tepšić priča: »Bilo nas je petero braće. Jedan predratni skojevac, kog su Nijemci objesili u Beogradu, drugi oficir »Za kralja i otadžbinu«, negdje u zarobljeništvu u Njemačkoj, treći pošao u odred Stanka Gabrića (1941), uhvaćen u šumi i ustaše ga ubile. Ja sam ostao u selu sa svojih 12 godina, s majkom, četvrtim bratom i snajom i njezinom sitnom djecom. Zbjeg u Petrovoj gori i povratak na zgarište. Stanujemo u drvarnici. Stoka sva propala u Petrovoj gori i na zgarištu nađemo nešto kukuruza i krompira, skrivenog u trapu. Brat Đuro pošao u partizane. U aprilu 1942. zavlada crna glad. Dođe nam neki Nikola

²⁹Nekoliko godina poslije rata ćemo se rastati zbog njegove ambicije, takoreći »profesionalne«.

Manojlović, zvani Zukalo ili Poklopina, star 65 godina, koji je i ranije prosjačio po paoriji³⁰ te pokupi nas desetoro djece: »Ajdemo, veli, u paoriju pa ćemo tamo dobiti goveda što su nam ih zimus odveli, treba svak da prepozna svoje goveče i dobiće ga nazad«. Bila je to laž i prevara Zukalova. U stvari, on se već bio dogovorio s pokupskim gazdama da im dovedu sjeničarsku djecu na rad. Dođemo u selo Koritinju, na lijevoj obali Kupe i tu nas gazde počnu izbirati. Za svakog od nas Zukalo je dobio po litru graha (odatle meni i danas vele da vrijedim taman koliko i litra graha!). Mene je uzeo gazda Josip Klešić. Bilo mi je dobro kod njega. Čuvao sam svinje, goneći ih na žir u lug. Tu sam ostao godinu dana. Ostali dječaci, stariji i jači od mene, pobjegnu kućama i htjedoše Zukala ubiti zato što ih je prodao. Gazda Klešić mi je bio dobar kao roditelj, a bio je, kao i cijelo selo, protiv ustaša raspoložen. Gleda stari kako gori Sjeničak i psuje ustaše. Aprila 1943. došli ustaše u Koritinju da pokupe sve »Vlahe« - slugane. Odvedeno ih je i pobijeno 16, a mene spasao Klešić. Ni ja ne ostadoh dužan Klešiću. Kad su ustaše došli da mu sina Franju odvedu u domobrane, Franjo se sakrio u rupi u sijenu, a mene ustaše stanu tući da prokažem gdje se krije Franjo, cijela porodica gleda kako me prebijaju i strepi da li ću odati. Izdržao sam muke i to mi stari Josip nije zaboravio. Osim Nikole Zukala bilo je i drugih Srba u našem selu koji su kajšarili na nevolji sirotinje, a, eto, Klešić je Hrvat, pa se pokazao velik čovjek«.

Mirko Savić, pripovijeda o dječjoj taktici prosjačenja: »Išao sam u paoriju s Jekom Pruginićkom, jer je bila kljasta. Uvijek se išlo u dvoje. Kad se dode pred kuću, ne govori se ništa nego samo stane kao ukipljen. Brašno se davalo cjediljkom tj. najmanjom mjericom. Starije mužice su bile sažalne na Jeku i rado davale, a seoski fakini su huškali pse na nas. Tako smo nekako preživjeli glad«.

Vrijeme sirotinjske pravde. Vrijeme u kom je čovječnost malo pomolila glavu: Stanko Maslek, odbornik, dobio od višeg N. O. odbora kravu, a on je odmah dadne Milici Roknić Kebinoj koja je ostala sa petoro djece bez muža kog su ubile ustaše.

5. III S Milom i Stankom Maslekom odlazim za Petrovu Goru, pa ćemo dalje, preko Budačkog u Kestenovac, u Štab 4. korpusa, gdje Stanko želi da sa Većom Holjevcem raspravi neke svoje, dosta komplikovane probleme. Obecao sam mu svoje posredovanje. U Petrovoj Gori obišao bolnice. Smještaj i ishrana vrlo dobri. Dr Miler i dr Pravdica. Utisak o nivou medicine slab.

6. III Budački. Susrećem Milu Martinovića, pred rat učitelja u Sjeničaku, a sad predsjednika Okružnog N.O. odbora.

8. III U štabu korpusa u Kestenovcu. Pred kućom, u avliji, postrojen vod, meni u čast. Šta je sad ovo? Komandant Ivo Rukavina i politkom Veco Holjevac mi čestitaju unapređenje u čin generalmajora. O tome mi je nešto rekao i Bora Božović još u Topuskom, ali tad nisam čvrsto vjerovao, jer je oko unapređenja bivalo i neugodnih šala: reknu nekome i čestitaju, dotični pozove na čašće, a poslije ispadne da je vijest izmišljena. U Kestenovcu provedem dva dana. Uredan, strog ali i drugarski oduhovljen štapski život. Razgovaramo o zdravstvenim prilikama u

³⁰Paorija, kraj oko Kupe, gdje živi bogatiji živalj (»paorije«).

vojsci i narodu. Holjevac se zainteresuje za neke moje poglede i zamoli me da o tome napišem članak. Učinim to pod naslovom »Higijenska kampanja u našoj vojsci«. U 15UU riječi izložim svoje shvatanje u suštini, ciljevima i taktici higijenske kampanje. Osnovno: koncentracija svih snaga i sredstava, cjelokupnog vojnog kolektiva na jednom zdravstvenom problemu, u pravi čas i na pravom mjestu. Holjevcu se članak dopao i štampa ga u časopisu 4. korpusa, »Vojni glasnik«, god. II br. 12-13.³¹

Prođem pokraj Plitvičkih jezera. Slapovi se preobrazili u zavjese od leda. U litvičkom Leskovcu je boravio Glavni štab NOV Hrvatske, gdje sam se, prvi at poslije francuskih logora, srdačno rukovao s Ivanom Gošnjakom, sada amandantom GSH. Sanitetski odsjek GS se nalazio u Babinu Potoku, lijepom :lu dinarskog tipa, iznad kog sam za vrijeme đачkih dana toliko puta prolazio za iitvice. Tu mi je pošlo za rukom da zavrbumem Antu Zimola za SOVŠ i da dejstvujem njegov otpust iz Hrvatske. Doista, Zimolo nam je i stigao u Drvar :ć polovinom aprila. Nešto južnije od Babina Potoka je selo Crna Vlast i saznam i tu boravi Štab 11. korpusa sa komandantom Pavlom Jakšićem. Ma zar bih ogao proći ovim krajem a da ne navratim do Pajoša?! Te večeri smo procaskali ti istoriju, od »prve ustaničke puške«, pa do povratka Sedme divizije u Baniju, ivle mi je tad odao priznanje da sam onim svojim izvještajem o zdravstvenom anju njegove (Glavatićevo, aprila 1943) spasao ovu ispaćenu jedinicu od totalne •opasti. Laskavo i pošteno priznanje, izgovoreno u prisnom razgovoru starih tnih drugova.

U povećoj grupi partizana, u kojoj se nalazio i Jefto Šašić, krenem ka Bosni: lorenica, Udbina, Mazin, nekakva snijegom zavijena planinčina, te se sručimo u artin Brod na Uni. Do Drvara nam je još preostalo da se ispnemo na visoravan >boljuske, omeđenu sa svih strana dubokim klisurama, slično pivskoj ioravni. I taj predio sam nekad zamišljao kao idealan za smještaj bolnica, kao pristupačan za neprijatelja! Mućan mi bijaše taj uspon od Martin Broda na iboljuske, a kako li je tek moralo biti teško omladini koja je istim putem losila ranjenike, februara 1943?

Devetnaestog marta spustimo se u drvarsku kotlinu, nakon 40 dana mog šivanja.

Ispred Drvara me susretne Herbert. Pošto je avijacija kružila nad gradom držimo se malo duže u polju, na suncu, i Herbert mi ispriča mnoge novosti i godovštine koje su se zbile za vrijeme mog odsustvovanja:

- bio je nestrpljiv i zabrinut, jer nije znao šta je sa mnom, a ja sam propustio iz Hrvatske uputim depešu o mome kretanju;
- dvadeset i trećeg februara najzad stigla sovjetska vojna misija. Doletjeli iz lije i spustili se na Medeno Polje jedrilicama. U misiji su dva generala i jedan tpukovnik ljekar, dr Tulenjkov;
- u Drvar stigao 10. III novozelandski hirurg Rodgers. Postavio je već leme zahtjeve da mu se stvore uslovi za hirurški rad;

³¹ Zbornik, knj. 12. dok. br. 137

— u Vrhovnom štabu direktiva o novom načinu ophođenja protiv partizanske familijarnosti, nema više obraćanja sa »tk nego »vk; umjesto pesnicom, sad je zaveden pozdrav ispruženim dlanom. To je učinjeno radi saveznika, da ne izazivamo šokove.

SOVŠ se preselio iz grada u selo Gornje Vrtoče u kuću Doje Balaban.

Herbert je uspješno obavio sve poslove za vrijeme mog odsustvovanja. Težište rada je na organizaciji evakuacije teških ranjenika u Italiju.

IV

IZ DNEVNIKA

20. III Pre podne bio kod Arsa. Zatekao i drugove Marka i Đidu. Srdačno smo se pozdravili, ali ne svrših ništa. Arso reče da nema vremena i da će me naknadno pozvati.

Sastao se sa drugom Terzićem. On putuje u SSSR i traži da sastavim opširan, dokumentovan i objektivnan izveštaj o sanitetskoj službi.

Kod Krausa sam našao knjigu »Kratki kurs vojeno-poljevoj hirurgijk. Divna knjiga! Da sam je imao pre dve godine! O tovarišu doktoru Tulenjkovu priča Kraus da je dosta rezervisan, da se baš ne interesuje mnogo. A ja sam toliko sanjao o prisnoj saradnji, njegovoj pomoći i spremnosti da pomogne. Tražio sam preko druga Miladina Ivanovića³² da se predstavim tovarišu general-lajtantu Kornjejevu. Obećao za sutra.

21. III Kraus bio kod Marka zbog »volodinizma«^r. Pisao mu pre dva dana da Voloda ne da papir za kartoteku, a papira ima. Marko reče da je pismo »nezdravo«. Kad mu je Kraus izneo i nešto od istorijata naših odnosa sa Volodom, onda je rekao da smo mi krivi za te rdave odnose! Za ime božje, druže Marko, jesi li pri sebi?

Dolaskom sovjetske vojne misije u Vrhovni štab NOV i POJ ogromno su porasla naša očekivanja da će nam, najzad, i sa te, nama bratske strane otpočeti da pristizhe izdašnija materijalna pomoć. Činilo se da su moralno-politički resursi, koje smo nalazili u Sovjetskom Savezu, već bili iscrpljeni; u svakom slučaju su ti resursi na terenu Jugoslavije bili dobro plasirani, počev od 1941. godine, pa nadalje. Nismo mi ni sad bili nestrpljivi, ali smo žarko željeli da svojim rukama već jednom opipamo ruski materijal i da svojim očima vidimo sovjetske ljude među nama.

Šef sovjetske misije, generai-lajtant Kornjejev, primio me u svojoj rezidenciji, skromnoj bosanskoj kućici, na desnoj obali Unca, nedaleko od mosta, nizvodno. Na vratima me dočeka njegov ađutant, poručnik, za ovu priliku naoružan mašinkom, oda mi počast i uvede u sobu generalovu. General Kornjejev me ljubazno primi, a ja sam bio malo iznenađen njegovom životnom dobi i hromom nogom (ratni invalid je) smatrajući da ova svojstva nisu baš najpodobnija za naše prilike. Razgovor je protekao po protokolarnom redu. General je obećao da će učiniti sve što je njemu moguće kako bi nam se bolje pomoglo, a nagovijestio je da se tu podrazumijeva i upućivanje sovjetskih lekara na naše ratište.

³² Tada oficir za vezu između Vrhovnog štaba i sovjetske misije.

Sa potpukovnikom Tulenjkovom sam se susreo idućeg dana. Doktor Tulenjkov je u misiju ušao sa dužnosti glavnog interniste jedne sovjetske armije. Onizak i temeljan, sitna lica i pronicljivih očiju, Tulenjkov nije pokazao izuzetno zanimanje za naše prilike niti mi je mogao nešto određenije reći o sovjetskoj pomoći, pa sam, ne poznavajući još tada ni mentalitet sovjetskog aparatčika ni odnose unutar jedne sovjetske formacije, bio malo iznenađen anemičnošću ovog prvog razgovora sa prvim živim i zvaničnim sovjetskim Ijekarom (iz ovog kriterija, naravno, moram izuzeti Aljošu Bjelka, prvog sovjetskog Ijekara kome sam stisnuo ruku u Jajcu 1943.; bio je izvrstan, ali, na njegovu nesreću, odrobljeni zarobljenik).

Uspostavljanjem vojne baze NOVJ u Bariju i stalnim napredovanjem u normalizaciji odnosa sa britanskim vojnim saveznikom bili su stvoreni preduslovi za sve izdašniju evakuaciju naših ranjenika u južnu Italiju. Osim već donekle utrlih staza preko kopna, otoka i mora, sada se postavila na dnevni red i evakuacija vazдушnim putem i to sa Petrovačkog polja. Organizacija ove evakuacije nam je postala zadatak prvog reda za svo vrijeme našeg boravka u Drvaru s proljeća 1944.

Složenost ovog posla je proisticala iz više faktora:

Prvo, trebalo je s približnom tačnošću odrediti koje kategorije ranjenika i bolesnika treba slati u Italiju; u tom pogledu smo težili da budemo do krajnosti rigorozni da se ne bi provukli i laki ranjenici, ako nam je bilo iole stalo do ugleda pred britanskim sanitetom.

Drugo, ovakve ranjenike i bolesnike trebalo je blagovremeno prenijeti blizu Petrovačkog polja, ondje ih negdje prikupiti, administrativno, medicinski i epidemiološki pripremiti za evakuaciju; za tu svrhu smo morali uspostaviti specijalnu evakuacijsku bolnicu, negdje na rubu Petrovačkog polja, podalje od aerodroma, ali i dovoljno blizu da bi se iznenadnim dolaskom aviona mogla u njih ubaciti i grupa ranjenika; takvu bolnicu smo uspostavili u selu Drinić, kod Bosanskog Petrovca, sa doktorom Tatlićem kao odgovornim hirurgom.

Treće, na samom aerodromu, na Medenom Polju, valjalo je postaviti prihvatnu stanicu za kratkotrajni smještaj ranjenika, u trajanju od par časova.

Četvrto, pošto smo još uvijek morali računati sa nadmoćnošću neprijatelja, kako na nebu tako i na kopnu, to se cijeli ovaj posao morao izvoditi vrlo brzo i precizno.

Peto, dan i čas spuštanja savezničkih aviona predstavljao nam je faktor neizvjesnosti.

Šesto, postojanje nekoliko različitih i relativno samostalnih karika u lancu evakuacije nas je upozoravalo na opasnost od neuspjeha, ako bi i jedna karika u kritičnom času zatajila.

Imajući u vidu sve ove činjenice, izradili smo dosta dobre direktive³³.

Osim aerodroma na Medenom Polju, bila je već tada u pripremi evakuacija i iz Glamoča, Krbavskog Polja (Lika) i Berana (Crna Gora).

³³Zbornik, knj. 1, dok. br. 122 i 123.

Uslijed raznih okolnosti, uglavnom onih koje su nastupale izvan sanitetske službe, broj evakuisanih ranjenika sa Medenog Polja bio je ispod naših očekivanja. Tako je do 17. maja 1944. tj. sve do uoči desanta na Drvar, s ovog aerodroma bilo evakuisano samo 110 ranjenika i bolesnika dok ih je u bolnici u Driniču čekalo na evakuaciju još 199.³⁴

Sire razmjere — kako po broju ranjenika tako i po broju aerodroma — evakuacija će zauzeti u drugoj polovini 1944. godine. Takva pomoć, i u tim razmjerima, u onim još uvijek teškim danima, bila nam je od neocenjive vrijednosti.

U organizovanju prihvatanja i razmještanja naših ranjenika u južnoj Italiji, u organizovanju snabdijevanja naših jedinica na tlu Jugoslavije, veliki posao je obavio sanitetski odsjek naše vojne misije u Bariju. Doktori Đura Mešterović i Nikola Nikolić su se valjano snašli u tamošnjim, za naše pojmove i navike, potpuno novim prilikama. S mnogo diplomatske vještine, strpljenja, a ništa manje i vjernosti prema idealima naše borbe, trebalo je savladivati raznovrsne prepreke, među kojima su bile, izgleda, najteže one koje su proisticale iz protivurječnih tendencija britanske politike u odnosu na narodno-oslobodilački pokret u Jugoslaviji. Uprkos generalnoj liniji ove politike, koja se izjasnila u prilog pomaganja našoj vojsci, još su uvijek djelovali faktori koji su i ometali ostvarivanje ovakve politike. A nije im to bilo ni teško. Dovoljno je bilo da neko, sjedeći na bilo kojoj poziciji vojne hijerarhije, ispolji sporost, da ne kažem i otvorenu zlu volju, pa da nam napakosti³⁵. Prirodno je da su se u cijelu situaciju pokušali uplesti i četnički agitatori, imajući podršku među pojedinim engleskim funkcionerima. S druge strane, trebalo je i ponašanje naših ranjenika stalno usklađivati sa normama britanskih bolnica, s političkom osjetljivošću i običajima britanskog personala.

Mešterović i Nikolić, uza sve tamošnje poslove, potrudili su se da se drže u kursu svih zbivanja i neprilika. Njihovi izvještaji su bili dovoljno iscrpni i redovni, mada su u Drvar stizali s priličnim zakašnjenjem. Odgovarao sam im takođe redovno i, nadam se, onoliko realno i konkretno, koliko mi je moj uvid u njihove prilike to omogućavao.³⁶ U izvještajima i mojim odgovorima sadržano je prilično bogatstvo podataka koji će dobro doći istoričaru. Iz njih se može vidjeti na kakve sve poteškoće su naišli jugoslovenski partizani kad su, poslije dugogodišnje usamljenosti, prvi koraknuli u široki svijet evropske civilizacije.

Drugi, za naš sanitet vrlo značajan korak na planu međunarodnih odnosa bio je odlazak naše vojne misije u Moskvu. U sastav misije, koju je predvodio general Velimir Terzić, Vrhovni štab je odredio i Đuru Mešterovića. On je 4. aprila krenuo iz Barija, te preko Malte, Tobruka, Kaira i Teherana stigao u Moskvu 13. aprila 1944. Ni Đuri u Moskvi nisu cvjetale ruže. Rusi su ga obilno

»Zbornik, knj. 1, dok. br. 140.

³⁵ Kad čitamo danas svjedočanstva raznoraznih ratnih obavještajaca moramo se upravo čuditi i diviti kako nam je ova saradnja ipak dobro išla. Mi, naivci, saznajemo da su u jednom te istim državama postojale suparničke obavještajne službe koje su, intrigama i podmetanjima radile o glavi jedna drugoj. Vrhovi su se međusobno obračunavali u isto vrijeme dok su odani agenti njihove vojske i građani ginuli za pravednu stvar. Ljudi izginuše, a oni ostadoše. Neki narodi, recimo, pobijediše, ali super-pobjednici jesu samo oni, neuništivi do dana današnjeg.

³⁶ Zbornik, knj. 1, dok. br. 150, 151, 153, 154, 155, 113, 114, 131, 138 i dr.

čaććavali, omogućili mu da posjeti sanitetske ustanove na jednom Frontu, general Smimov ga je srdačno primio, ali obećana pomoć u materijalu i Ijekarima sporo se primicala Jugoslaviji. Sanitetski materijal, po Đurinoj ocjeni odličnog kvaliteta, namijenjen nama, stajao je negdje na nekom od sovjetskih aerodroma, stalno pretjecan od drugih, hitnijih materijala. Oveća skupina ruskih Ijekara i medicinskih sestara takođe je čekala puna tri. mjeseca u pripravnosti da krene u Jugoslaviju. Đuro je imao poteškoća i s unutarnjom organizacijom same vojne misije. Terzić je tražio da svi Đurini izvještaji, koji su bili specifično sanitetske prirode, putuju štafetom: Mešterović - Terzić - Arso Jovanović - Nikoliš, a ne direktno Mešterović - Nikoliš. Tako su, uslijed ovakve vojnoadministrativne pedanterije, Đurini izvještaji dozlaboga kasnili, a prvome izvještaju se zameo i trag, valjda je negdje zaglavio u ladici Načelnika Vrhovnog štaba.³⁷ Pa ipak, sve u svemu, obećana velika grupa sovjetskih Ijekara i medicinskih sestara, snabdjevena još i kompletima hirurškog instrumentarija, ispunila me je zadovoljstvom nestrpljivog očekivanja.

Dok sam se ja, poslije glinskog kongresa, bavio na Kordunu, major Rodgers je pohitao u Drvar i tamo stigao oko 10. marta.

Major Rodgers!

Ako je nas, partizanske sanitetlije, bio glas da smo odveć dinamični, da stalno nešto izmišljamo, zahtijevamo i zanovijetamo, onda se za doktora Rodgersa može reći da nas je on u tome pogledu za tri dužine preticao. Ja ću s njim još imati podosta džentlemenskih nesporazuma, ali me to neće smetati da zažalim što među Ijekarima pod svojom upravom nisam imao više takvih neobuzdanih pregalaca i tako sposobnih hirurga.

Nisam se pravo ni osušio od putničkog znoja, a Rodgers je već zatražio razgovor sa mnom. Bilo je to u kući Doje Balaban, u Gornjem Vrtoču, kraj Drvara. U Glini, dok je na kongresu govorio, nisam dobro ni zapazio njegove osobine. Sad se preda mnom ukazao četrdesetgodišnjak, stamen, do tančina izvajanog lica, živahnih plavih očiju, bučan i samosvjestan poput revolveraša u westernu. Kao stvoren za rat i ratovanja svih oblika. Glavni predmet razgovora: izgradnja bolnice na Otaševcu. Herbert Kraus me već bio upoznao o čem se radi. Rodgers, došavši u Drvar, odmah je postavio zahtjev da se izgradi specijalna bolnica, gdje bi on mogao da obrađuje najteže ranjenike i održava kurseve iz ratne hirurgije za mlade Ijekare i medicinare. Ideja je bila izvanredna i Herbert je odmah preduzeo sve što je bilo moguće da se takva bolnica što prije podigne u šumi iznad Drvara, u planini Klekovači (Otaševac). Ali, radovi nisu odmicali brzinom koja bi odgovarala Rodgersovom temperamentu. Misleći da su u mojim rukama skoncentrisani sva vlast, snage i sredstva, a da baš ja ne pokazujem dobru volju za ostvarenje njegova plana (administracija je administracija, ona zna samo da koči i kastrira svaku plemenitu zamisao, tako je, valjda, Rodgers ocjenjivao i moju ulogu) Rodgers je nastupio ultimativno, lupajući šakom o sto, pozivajući se i na Maršala Tita kod kog je već bio i koji mu je sve odobrio. Zahtijevao je da mu se ta šumska bolnica stvori u roku od par dana, jer, u protivnom, on nema na šta da čeka, pa će se vratiti u Italiju! Između nas je došlo do nešto žustrije razmjene riječi i prevodilac je imao da uloži napore da napetost ublaži.

Bolnica je napokon sagrađena (2—3 paviljona od jelovih dasaka) prilično prikriveno u šumi, i Rodgers je otpočeo da u njoj radi negdje početkom aprila. Pošlo mu je za rukom da iz Italije nabavi prvorazrednu opremu za operacije i njegu ranjenika, krvnu plazmu, fiziološki rastvor, pentotal za narkozu i najnužnije lijekove. Posmatrao sam ga kako radi i divio se njegovoj vješтини. Vidjelo se odmah da se u njemu zgušnjavao naboj ogromnog ratnog iskustva, naboj koji je tražio oduške, a Rodgers je osjećao da će mu partizanska Jugoslavija najbolje poslužiti za takav cilj. Njegovom temperamentu, izgleda, nije odgovarala ustajalost ratovanja u Italiji. Rodgers je učinio veoma mnogo da se preko britanske misije (ne sumnjam da je i tamo udario šakom o sto) ubrzaju isporuke sanitetskog materijala našim jedinicama i, kako se iz njegovih memoara vidi,³⁸ smatrao se kao »partizan među partizanima«, iskreno je saosjećao sa patnjama našeg naroda, nalazeći se, u svojim nastojanjima da nam pomogne, između našeg čekića i nakovnja britanske vojne administracije.

Rodgersova bolnica je doista pružala za ono vrijeme idealne uslove za jednu modernu hiruršku školu. Uspjelo mi je da iz jedinica povučemo grupu mlađih ljekara i medicinaru s nešto hirurške naobrazbe i da ih predamo u ruke Rodgersa.³⁹ Na žalost, u ovoj akciji smo zakasnili, jer tek što je kurs otpočeo, Nijemci su spustili desant na Drvar.

* * *

Tekućih poslova bilo je obilje i u drvarskom periodu: organizacije i reorganizacije, stalno učvršćivanje veza sa sanitetskim odsjecima u korpusima, regulisanje odnosa između saniteta i štabova, usavršavanje administracije, naročito sistema izvještavanja i dr.

Organizacija korpusnih vojnih oblasti (KVO) predstavljala je vrlo značajnu novinu. Organizacija KVO je, razumije se, obuhvatala i sanitetsku službu, ali se oko tog, u suštini vrlo logičnog i jednostavnog zahvata, razvila prava organizaciona zbrka u skoro svim štabovima. Već tada smo se pokazali kao pravi majstori da od prostih rješenja napravimo sasvim izlišne komplikacije, čije rasplitanje nas je koštalo vremena, živaca i polemičkog piskaranja. Uzrok: prilikom sastavljanja osnovnog dokumenta u Vrhovnom štabu (Uredbe o organizaciji KVO) kojim je trebalo regulisati ovu »materiju«, nisam bio pozvan na saradnju, pa su u odnosu na sanitet odatle uslijedile i neke pogrešne formulacije.

Početna ideja je bila vrlo razumna: trebalo je organizovati čvrstu pozadinu, teritoriju svakog korpusa, kako bi korpusne jedinice postale što pokretnije, sposobnije za udaljene operativne zadatke. U sastavu takve korpusne pozadine (korpusne vojne oblasti) djeluje i sanitetska služba sa svojim bolnicama, skladištima, higijensko-epidemiološkim ustanovama, školama i dr. Korpusnom vojnom oblasti je rukovodio komandant KVO koji se u svemu potčinjavao komandantu korpusa kao zamjenik njegov, pa je iz takvog odnosa slijedilo da se i

³⁸ Lindsev Rodgers, *Guerilla Surgeon*, London, 1957.

³⁹ Zbornik, knj. 1, dok. br. 142.

ukovodilac saniteta KVO treba, u stručnom pogledu, potčinjavati načelniku saniteta korpusa, dakle, sanitetski rukovodilac korpusa treba da ostane odgovoran za cjelokupnu službu, kako onu u trupi tako i onu u pozadini, vledutim, Uredbom koju je propisao Vrhovni štab, bilo je predviđeno da sanitetski referent KVO i načelnik saniteta korpusa postoje kao dva međusobno idvojena i samostalna organa. Dva nezavisna sanitetska organa, ako se ne zna ko e kome potčinjen, značilo bi, po mome mišljenju, da postoje dvije međusobno lezavisne službe! Posljedice ovakvog paralelizma, što znači i ukrštanja dviju linija«, mogle bi uroditi vrlo nezgodnim posljedicama kako po odnose među Ivojicoin sanitetskih rukovodilaca tako još gore, i po efikasnost cijele službe.

Sanitetski rukovodioci u glavnim štabovima i korpusima usprotivili su se iavkoj podvojenosti službe, pa su mi stali slati alarmne signale. S druge strane, ijihovi štabovi pridržavali su se slova Uredbe i zahtijevali da se po njoj striktno lostupi! Tad je otpočelo da se plete tipično birokratsko vrzino kolo: sanitetski ukovodioci postavljaju meni pitanje kako da rade — ja njima šaljem svoj idgovor u smislu jedinstva službe — oni predočavaju svojim štabovima moje umačenje Uredbe — štabovi ne priznaju moje tumačenje dok se slovo Uredbe ne smijeni - ja se obraćam Vrhovnom štabu da se ta nesrećna formulacija izmijeni — leni se daje usmeni(!) odgovor: »Učini ti to sam, pa to je samo po sebi azumljivo da ne mogu postojati dva međusobno nezavisna referenta« - ja onovo šaljem tumačenje — štabovi i dalje ostaju pri svome: »To je Gojkovo čno mišljenje, nemamo još ništa napismeno od Vrhovnog štaba« itd. Ova zbrka ; trajala punih šest mjeseci, tj. sve do mog pisma Vrhovnom štabu od 22. ptembra 1944. godine.⁴⁰ Kako rano je počeo naš birokratski točak šlafjati na ijestu....

Opšte uzevši, problem odnosa između štabova i saniteta nije nikad silazio s tievnog reda. Pa nije ni moglo biti drugačije. Bili smo mlada, narodna vojska, u sprestanom razvijanju u kome su ne malu ulogu imali i tzv. »subjektivni« lomenti: slabo iskustvo, lične ambicije, kompleks prestiža jednih i oportunitizma rugih, bukvalno shvaćanje principa »učimo se na greškama« itd! Zato smo loral i da budemo neprestano osjetljivi i prema ovome problemu, ne ustežući se d reagovanja, nekad i preosjetljivog. I dalje smo se sukobljavali sa starim evoljama: u operativnu zapovijest štaba ne unosi se sanitetski dio, pa cjelokupna rganizacija sanitetske službe u nekoj akciji ostaje nepoznata jedinicama; rđav isporod hirurških ekipa; štabovi oduzimaju iz saniteta sposoban personal, a amještaju nesposobne, ili ograničeno sposobne; sanitet je u situaciji da neke igijenske akcije izvodi osamljen, bez podrške cjelokupnog vojnog kolektiva; zbrka u cirkulaciji izvještaja itd.⁴¹

Na temu »Odnosi između štaba i saniteta« vrijedno je zabilježiti i dva osebna slučaja.

Hronično zategnuti odnosi između Štaba 5. korpusa i njegovog načelnika .niteta, majora dr Alfreda Ržehaka, dosegli su kulminaciju poslije neuspjelog ipada na Banja Luku. Za propust Štaba (rđavo je procijenio razvoj operacije, u

⁴⁰ Zbornik, knj. 12, dok. br. 169, 140, 137, 128.

⁴¹ Zbornik, knj. 1. dok. br. 137, 144, 162, 184, 187; Knj. 12. dok. br. 143, 84.

zapovijest za napad nije unio najhitnije elemente o organizaciji sanitetske službe, što je dovelo do nepotrebnih stradanja ranjenika) morao je da se pronade neki krivac-crnac. Kocka je pala na Alfreda, »starog nezadovoljnika i kritizera«. Ne konsultujući se ni malo sa mnom, Štab odlučuje da smijeni Alfreda sa dužnosti i da ga »preda« civilnoj zdravstvenoj službi, ili da ga degradira na položaj referenta saniteta divizije. Izriče mu još i neku partijsku kaznu. Post hoc, SOVŠ, preko Vrhovnog štaba, postavlja Alfreda na dužnost načelnika saniteta 8. korpusa, gdje je baš ova funkcija bila upražnjena. Na ovakav postupak SOVŠ-a Štab 5. korpusa reaguje usmenim protestom Vrhovnom štabu. Na to sam ja poslao dopis političkom komesaru 5. korpusa⁴² u kome kažem između ostalog:

- »Smjenjivanje sa dužnosti u jednoj jedinici ne povlači za sobom obavezno uklanjanje sa iste funkcije u drugoj jedinici. Isto tako, partijska kazna ne povlači za sobom obavezno uklanjanje sa stručne dužnosti. Ima mnogo mogućnosti da partijac osjeti kaznu koliko god to zaslužuje, a da od toga ne trpi funkcija i služba koja mu je povjerena;

- SOVS nije primio od Štaba korpusa niti jedan dopis kojim bi bio upoznat sa suštinom Alfredovih grešaka niti je upoznat sa partijskom kaznom koja je nad njim izrečena. Smatram da je to bila elementarna obaveza Štaba. SOVŠ nije bio , obaviješten, a kamo li upitan za mišljenje, prilikom prevođenja majora Ržehaka iz vojnog saniteta u civilni;

- na taj način SOVŠ dospijeva u apsurdno protivurjeđe: s jedne strane, od njega se zahtijevaju sanitetski rukovodioci iz nekih jedinica, a s druge strane on nema udjela u rasporedu kadrova u drugim jedinicama, koje smatraju sanitetske kadrove vlastitom svojinom.

Na osnovu svega slijedi pouka da odnosi i saradnja između SOVŠ-a i Štaba 5. korpusa moraju biti daleko tješnji nego do sada«.

Rezultat ovog spora bio je ipak pozitivan: major Alfred Ržehak sačuvan je od degradacije i na novoj dužnosti u 8. korpusu se pokazao dobar. Na dužnost načelnika saniteta u 5. korpusu postavljen je major doktor Milan Špoljar.

Slučaj je poučan: pokazuje kako su sudbinom ljudi, i u ono vrijeme, mogle ponekad da odlučuju sile izvan njihovog bića (konkretno Štab korpusa i ja) i kako u jednoj od tih sila mogu da prevlađuju i iracionalne komponente prestiža i samovolje.

Drugi slučaj, opet sa Štabom 5. korpusa, sadrži elemente lakrdije. U sanitetu tog korpusa radio je drug Tvrtko Matijević. Predratni bravarski radnik, sa privatno položenih šest razreda gimnazije, učesnik ustanka 1941, Tvrtko je doživio uobičajen uspon od partizanskog bolničara do upravnika raznih bolnica i funkcionera u sanitetskom odsjeku korpusa. Zbog svoje agilnosti, organizatorske spretnosti i razvijene partijnosti, Tvrtko je stekao vrlo čvrst ugled još 1942. pred Operativnim štabom za Bosansku Krajinu, pa i sada pred Štabom 5. korpusa. I tako, jednog dana u Drvaru, nađu me komandant i komesar ovog Korpusa i, bez velikog obrazlaganja, predlože mi da SOVŠ, uzimajući u obzir velike Tvrtkove

⁴²Zbornik, knj. 1, dok. br. 129.

zasluge za naš sanitet, izda diplomu kojom se Tvrtko Matijević unapređuje u - doktora medicine! Da sam imao vremena i volje za šalu mogao sam taj usmeni prijedlog pustiti u našu administrativnu mašineriju, pa da se napravi doista bizarna komedija. Zadovoljio sam se kratkim odgovorom, da visoko cijenim sve Tvrtkove zasluge, ali SOVŠ nije ni malo nadležan da proizvodi doktore medicine.

Dabome, ni sanitet nije bio imun od sopstvenih grešaka. Nekad se nastojao postaviti izvan i nezavidno od štabova (slučaj ljekarske misije u Bariju⁴³), nekad je, u ime »drugarskih odnosa« sa štabom, pasivno klimao glavom⁴⁴, a nekad su se raspirivale razmirice između »starih« i »novih« bolničarki, između »partizana« i »građana«.⁴⁵

Kuburili smo i dalje s izvještajima: neki su stizali neredovno, drugi ljeperječivi, a bez sadržaja, treći neprecizni u vremenu i u prostoru. Drvarski aeriod je značajan i po tome što smo tada razradili cjelovit i ujednačen sistem izvještavanja u svim granama sanitetske službe, a lavovski dio tog mučnog i naoko nezanimljivog posla obavio je Herbert Kraus. Meni su već bila dozlogrdila neprestana upozoravanja i sva je sreća što sam uza se imao takve »aradnike kao što su bili Kraus i, nešto kasnije, Ante Zimolo, čijim očima nisu mogli promaći nikakvi »sitni« propusti i trikovi u evidenciji i statistici⁴⁶. Na meni je bilo da obradim takoreći »teorijske« osnove administracije, i da obrazložim njen smisao, njenu nezaobilaznost u toj fazi rata. Doista, bez tačne administracije lije više moglo biti ni riječi o efikasnom rukovođenju. A bili smo i nadalje svjesni kako će ispunjavanje raznih tabelarnih prikaza »teško pasti« našim ljudima u jedinicama i da će mnogi od njih primijeniti sva lukavstva da nam doskoče tako smandrljanim i naoko ispravnim izvještajima!

* * *

Osim tekućih, ponekad dosadnih operativnih poslova zapalo me ponekad i akvih koji su iziskivali i nešto intenzivniji intelektualni napor. U Drvaru su naši »okrenuli časopis »Nova Jugoslavija« za politička i društvena pitanja s jasnim ciljem da se pred inostranom i našom javnosti, i onom izvan naše partizanske redine, reprezentuje misao narodnooslobodilačkog pokreta, u fazi kada je on tekao izvjesna međunarodna priznanja i kada je trebalo da se u okupiranim dijelovima zemlje pokrenu i privuku elementi skloni pokretu, ali još neodlučni da nu se priključe. Prvi broj časopisa nosio je datum 1. marta 1944. Mitra Mitrović-Dilas, jedan od urednika, predloži mi da »nešto« napišem za »Novu Jugoslaviju« to bi moglo da pobudi, ne samo zdravstvene radnike, nego i opštepolutičko animanje. Odaberem naslov »Naši zdravstveni problemi u svjetlosti najnovijih ogađaja«.

⁴³Zbornik, knj. 1, dok. br. 127, 131.

⁴⁴Zbornik, knj. 1, dok. br. 176.

⁴⁵Zbornik, knj. 1, dok. br. 220, 176.

⁴⁶Zbornik, knj. 1, dok. br. 128, 132, 134, (s prilogom »Administracija u sanitetu NOVJ), 147; knj. 12, ok. br. 136, 149, 150.

Teze članka:

- zdravstvena služba se ostvaruje kroz politizaciju medicine; zdravstvena služba je u stvari i prije svega zdravstvena politika; ratna sanitetska služba još je osjetljiva prema svim promjenama u vojnoj doktrini i političkoj strukturi zemlje;
- potrebno je da zdravstveni radnici blagovremeno uočavaju sve promjene;
- pregled dosadašnjih faza u razvitku zdravstvene službe;
- nova politička situacija u Jugoslaviji tj. stvaranje narodnodemokratske države, u vezi sa odlukama AVNOJ-a od 1943, iziskuje organizovanje zdravstvene službe u samom narodu i plansko vođenje zdravstvene politike, čuvajući se dobro od opasnosti birokratizacije;
- poslijeratna obnova Jugoslavije, s obzirom na izuzetne žrtve i postradalost naše zemlje, mora da se započne već sada tj. još u toku rata (apel na Saveznike!)
- reperkusije nove državnosti na vojni sanitet: usavršavanje službe, borba sa zaostalosti i primitivizmom;
- neophodnost čvršće pozadine za zbrinjavanje naših ranjenika, kako unutar našeg ratišta, tako i u savezničkim zemljama; sanitetski problem NOVJ je, dakle, problem koji pripada i našim saveznicima.

Članak je bez izmjena štampan u br. 4-5 časopisa, aprila 1944.⁴⁷

Tog drvarskog proljeća uspjelo mi je da svoje odjeljenje popunim novim snagama. Osim Ante Zimola koji je na moj poziv dohrlio iz Hrvatske 16. aprila, u SOVS-u je tad radio i doktor Ante Premru koji se pasionirano bavio problemom kako bi se i u partizanskim uslovima moglo improvizovati transfuziju krvi. Vrhovni štab je tada donio odluku da se u NOVJ organizuje i veterinarska služba, a da njezin referent, doktor veterine, Rudolf Rede, bude u sastavu SOVS-a, sve dotle dok veterina ne ojača da bi mogla stati na vlastite noge. Rudi Rede je bio vrlo obrazovan veterinar, a kao čovjek primjer taktičnosti i blagorodnosti.

Odnekud je naišao i doktor Leo Kraus, po specijalnosti zubar, pa smo tad trasirali nešto poput opšteg programa za organizovanje zubarske službe, ali je Lea, izgleda, više privlačilo sve drugo osim zubarske stolice. Stari masovik i propagator u radničkom pokretu iz Osijeka, Leo je rade prijanjao za tzv. terenski rad, pa će se poslije rata opredijeliti za epidemiologiju, a sada, u Drvaru, preuzeo je Sanitetsku školu s kojom će se, kao negdašnji k.u.k. oficir, uspješno izbaciti iz njemačkog obruča 25. maja 1944. Svega par dana kasnije dobiće od mene vrlo težak zadatak koji je časno i obavio.

I doktor Vojo Đukanović, tada načelnik Sanitetskog odsjeka 1. proleter-skog korpusa je često navraćao kod nas, olakšavajući nam rad svojim neiscrpnim smislom za crnogorsku vrst humora.

Svakako, najzanimljivija ličnost među nama je bio doktor Ušarenko. Odrobljeni zarobljenik Crvene Armije, zatvoren u sebe, valjda u svoju budućnost čiji kraj je posmatrao sa samrtnim ledom u očima. Ušarenko je bio vrlo

³⁹ Zbornik, knj! 1, dok. br. 142.

obrazovan hirurg, izvrstan predavač, te sam ga odmah angažovao da nam drži teorijski kurs iz ratne hirurgije. Ne znam za njegovu sudbinu poslije desanta.

Nisam imao sreće sa doktorom Marijanom Južničem. Zbog slabih veza sa Slovenijom, a neprestano zainteresovan specifičnim iskustvima slovenačkih ljekara u zbrinjavanju ranjenika, ja sam već odavna žudio da nam u SOVŠ dode jedan predstavnik sanitetske službe Slovenije. Tako je u Drvar stigao Marijan južnič, relativno vrlo mlad, atletski razvijen, pravi fant sa Alpa. Ali, kakav kontrast između spoljašnjeg izgleda i unutrašnjeg raspoloženja! Odmah po dolasku u Drvar, Marijan je zapao u duboku nostalgiju za svojom Slovenijom. Ne znam, možda je tome doprinio i bilo koji loš postupak nove sredine, nije mi to nikad rekao. Zahtijevao je povratak u Sloveniju i ja sam, intimno, bio na njegovoj strani, ali službeno nisam smio da popustim. Ipak, odmah poslije desanta na Drvar, Južnič se uputio prema Lici i Sloveniji.

Marijan je tih dana patio i od ulceroznog stomatita (zapaljenje sluzokože u ustima) kao nesumnjive posljedice avitaminoze-C, pa ću na ovome mjestu reći nešto o internističkoj patologiji s kojom se u to vrijeme suočavao naš sanitet. Pjegavac i trbušni tifus su nam stalno prijetili. Za razliku od regularnih armija daje su ratovale u velikim masama i u rovovima, mi se tada nismo često susretali sa nekim, inače tipičnim ratnim bolestima, kao što su zapaljenje pluća, akutna eumatska groznica, zapaljenje bubrega (ratni nefrit), zarazna žutica (virusni hepatitis) i dr. Ali su nam bolesti od pomanjkanja valjane ishrane baš tada zadale mnogo briga: otoci nogu, proljevi i razni oblici avitaminoza.

S proljeća 1944. je priroda u drvarskoj kotlini bila u punom sjaju: s planina u se stropoštavale iznenadne, a kratkotrajne oluje (»babje huke«), kroz oblake su robijali snopovi elgrekovske svjetlosti, a podno planina su šikljala hučna vrela, djela dolina bijaše u zelenilu i cvatu. Lijepo sve, ali u to doba godine nestaju i posljednje rezerve jesenskih žetava i berbi. Tad nastupa vrijeme boračke lalaksalosti, apatije i onih čudnih, iznenadnih smrti uslijed totalne nemoći.

Ne zaboravljam ni sudbinu tzv. prekomorskih brigada. Formirane u južnoj Italiji od Istrana i primorskih Slovenaca, bivših logoraša pod fašizmom, ove jedinice sam posmatrao na njihovom prolasku kroz Drvar. Svi rumeni u licu, obro odjeveni u engleske uniforme, borci su davali utisak jedne moćne i za triše spremne vojske. Ali to bijaše samo spoljašnji izgled. Nije prošlo ni par mjeseci ratnih napora i ove jedinice su se doslovce istopile. Došavši neposredno iza savezničkih sabirnih logora, uležani, nenaviknuti na gladovanje i sve druge vrste oskudice, podložni i nesumnjivoj čežnji za rodnom zavičajem, ovi borci su vrlo podliježali avitaminozama i tuberkulozi.

Još u kuloarima glinskog ljekarskog kongresa moglo se slušati o »krizi hirurških ekipa«. Nešto kasnije, na čelo sanitetske službe u Glavnom štabu Jugoslovske došao je doktor Grujica Žarković, mladi, vrlo agilni i vispreni ljekar, koji se proćuo po svojim uspješnim rješenjima u organizaciji bolničkog sistema u Slavoniji. Vijest o Žarkovićevom postavljenju obradovala me veoma, jer državali smo stalan kontakt preko izvještaja i telegrama. Grujica je, takođe, imao na dnevni red pitanje »krize« hirurških ekipa i cjelokupne reorganizacije ruske službe, ali u njegovim dopisima, osim nekih pojedinačnih tačnih instatacija, još nije bilo i cjelovitih, pozitivnih prijedloga, šta i kako da se dalje

radi. Nemajući solidnije argumentacije ni cjelovite analize stanja, a bojeći se od pre nagljene težnje za nečim »novim«, savjetovao sam veliku obazrivost u postupku ka nekoj »reorganizaciji«.

Ako pod krizom razumijevamo sukob između zastarjelih oblika organizacije i novih objektivnih okolnosti, onda, prema mojim saznanjima, još nije moglo biti riječi o krizi divizijskih.hirurških ekipa. Sve što je davalo utisak krize, a na šta su se neki hirurzi žalili, nije bilo ništa drugo nego stara boljka koja nije proisticala iz same suštine hirurških ekipa nego iz rdave i neobazrive upotrebe njihove, dakle iz nedovoljne vještine nas samih.

U mnogo navrata sam upozoravao na uzroke slabe efikasnosti hirurških ekipa:

- nisu dovoljno mobilne, jer nemaju svoja stalna transportna sredstva (tovarne konje);

- jedinice, pa ni sam trupni sanitet u nekoj akciji ne znaju gdje se ekipe nalaze, pa ranjenici lutaju, a najpovoljnije vrijeme za hiruršku intervenciju odlazi u nepovrat;

- trijažne stanice, ispred ekipa, ne obave svoj posao kako valja, pa su hirurzi u ekipama preopterećeni lakim ranjenicima, a teški čekaju da dođu na red, ili mimoilaze hirurga;

- u toku akcije ne pravi se manevar hirurškom ekipom, u smislu da se brzo premjesti s jednog sektora na drugi, gdje je nastala veća potreba za njom;

- za vrijeme zatišja hirurške ekipe najčešće planduju, umjesto da budu priključene na rad u divizijske prihvatne, ili u pozadinske bolnice. Klasičan primjer ovakve pasivnosti sam vidio baš za vrijeme mog boravka u Glini: iskusan hirurg Zora Goldschmidt dosađivala se u besposlici, u hirurškoj ekipi Sedme divizije, a na njezinom domaku, u Petrovoj gori, bilo je zapuštenih i neobrađenih ranjenika.

Sve u svemu, naši hirurzi, pa i sam Grujica Žarković, vidjeli su doista teške, ali samo površinske posljedice nerada hirurških ekipa, a ne i uzroke. Uzroci su, očividno, ležali u nevještoj , nepodesnoj i krutoj taktici upotrebe, a ne u suštini hirurških ekipa.

Bilo je na vidiku i novih momenata koji su iziskivali dopunu, ali ne i »krizu« naše dotadašnje hirurške organizacije. Povećanje jedinica (korpusi), koncentracija većih snaga na užem operacijskom prostoru (operacija na Banja Luku, januara 1944. je primjer za to) i nešto veći broj hirurga stvorili su potrebu, a i mogućnost, da se uvedu neke novine:

- sužavanje opsega rada u divizijskim hirurškim ekipama na strogo vitalne indikacije;

- postavljanje korpusne hirurške ekipe, kao nove »etape« u lancu hirurške organizacije, negdje na sredokračić između divizijskih rejonu i pozadinskih bolnica.⁴⁸

»Nemoć« divizijskih hirurških ekipa biće prevaziđena tek početkom 1945., kada smo počeli ujedinjavati sve divizijske ustanove u jedan Medico-sanitarni bataljon. Učinili smo to u posve novim uslovima i po uzoru na sovjetski sistem.

⁴⁸Zbornik, knj. 1, dok. br. 145, 147; knj. 12. dok. br. 159.

Dva mjeseca, sve do dana desanta, SOVŠ je boravio u selu Gornjem Vrtoču, oko jedan i po do dva kilometra zapadno od Drvara, u čistoj i gostoljubivoj kući Doje Balaban, majke jedne dosta brojne ustaničke porodice. Vladao je mir duboke pozadine. Doživljaji tih lijepih dana i večeri u drvarskoj dolini nagovještavali su mi, već po nekom iracionalnom osjećanju, da to ne može dugo potrajati. Ali ništa pouzdano nisam znao.

Uoči 25. maja smo se u SOVŠ-u zatekli: ljekari Vojo Đukanović, Ante Zimolo i Marijan Južnič, veterinar Rudolf Rede, farmaceuti Musafija Majer i Takač i kuriri. Moj pomoćnik, doktor Herbert Kraus, nalazio se na političkom kursu u selu Podbrini na desnoj obali rijeke Unca, zapadno od Drvara. Sekretar Nikša Bulić takode je bio daleko, u političkoj školi na Tičevu.

Bio sam apsolutno neobaviješten o mogućnosti jednog vazdušnog desanta Nijemaca na Drvar, iako se s takvom mogućnošću, kao što je kasnije postalo poznato, računalo u Vrhovnom štabu i to na temelju obavještajnih podataka, pa su protiv takve eventualnosti bile preduzete u samom Drvaru i izvjesne mjere pripravnosti. Zanimljivo je da do Sanitetskog odjeljenja Vrhovnog štaba, dakle do organa koji rukovodi tako osjetljivom službom, nisu stigla ni obavještenja ni naređenja u tome duhu, iako sam ja gotovo svakodnevno navraćao u Vrhovni štab radi raznih službenih poslova. Propust je očevidan i nepobitan, a ima se pripisati insuficijenciji ondašnjeg načelnika Štaba, u prvom redu.

Noć uoči 25. maja držali smo partijski sastanak. Na dnevnom redu je bilo razmatranje slučaja ruskog hirurga, druga Ušarenka, koji je sa nekim seljakom razmijenio svoj šinjel za jagnje! Užasno! Hirurg Crvene armije, pa da se bavi tako trivijalnim poslovima! Od druga Ušarenka smo bez velikog natezanja zadobili priznanje greške i pokajanje, što je moglo biti dovoljno da se preko slučaja odmah prede, no kako je osim Ušarenka valjalo, onako uzgred, raskritikovati i sve nas same, to je ova tačka dnevnog reda zauzela dosta vremena. Kao druga tačka bio je referat druga Voje Đukanovića o diktaturi proletarijata. Nema šta, vrlo ozbiljne teme na sastanku jedne štapske jedinice uoči događaja koji je već tekao: već su brektali njemački avioni na aerodromima, već su posade navlačile kombinezone, već je unošeno oružje u jedrilice. Sastanak se otegao do poslije ponoći.

Između pet i šest sati ujutro probudio me iz dubokog sna povik babe Doje: ustajte, evo aviona! Navučem čizme na gole noge i šinjel preko same košulje te izletim iz kuće bez oružja. Već su se čule snažne eksplozije u Drvaru. Impresionirao me velik broj aviona, veći nego što sam ih ikada vidio u našem ratu na jednom tako uskom odsjeku našeg neba. Više nego nad Prozorom, više nego nad Sutjeskom. Raspoznao sam razne vrste: štuke, dornijei, pa dvokrilci i, po prvi put, lovci što su krstarili u velikoj visini. Sjedoh u jednu vododerinu, odmah iznad kuće, gdje sam bio donekle zaštićen za slučaj da avioni budu napali i naše selo, ali do toga nije došlo, jer se sva sila njihove vatre sručila na sam grad. Imao sam pod sobom dobar pregled cjelokupne drvarske kotline. Najprije zapazim neobičan fenomen: oko epicentra eksplozije šire se vazduhom, po vertikalni uvis, golemi koncentrični krugovi, slični onima što nastaju kad kamen

bučne u vodu. Vjerovatno su poticali od zgusnutog vazduha ili od vode koju su eksplozije izbacivale iz Unca. Neki avioni su se obrušavali. Mogao sam jasno vidjeti i mlazove metaka koje je sipao naš protuavionski mitraljez, ukopan u groblju, na uzvišici južno od centra grada.

Bombardovanje je trajalo oko pola sata, a zatim ugledam neke čudne aparate: gracilne, bez motora, a iza repa im se otegao padobran. Ovi »avioni« počeo su u lukovima padati i meni se ote usklik: »Ura, naši obaraju avione!« Međutim, moja iluzija bijaše kratka vijeka. Bile su to jedrilice, otkaçene od aviona transportera koji su tromo klizili iznad drvanske kotline, vrlo nisko, dodirujući skoro kuće i drveće. Jedrilice počnu da se u strmim lukovima spuštaju na livade i njive.

Pa to je desant!

Čim sam shvatio situaciju povičem svojim drugovima: »K oružju!«, potrčim u kuću, obučem se, pripašem municiju i automat »šmajser«, te odmah izletim napolje.

Vidim: zapadno od ceste što vodi od gradskog raskršća na most preko Unca na livadi nekoliko jedrilica. Pretrnuo sam pri pomisli: ljudi, dolje u gradu, možda su zatečeni na ležajima. Međutim, iz grada se odmah začula žestoka borba. Dobar znak. Mi nismo imali više šta čekati. Naredio sam da jedan dio drugova počne odmah izvlačiti naš materijal, prvenstveno arhivu, iz kuće uz brdo, na brinu. Dalje sam razmišljao: nešto se mora učiniti da bismo olakšali položaj drugova u Drvaru; i mi moramo nešto učiniti. Iskreno govoreći, nije to bio glas nekakve unutarnje i primarne hrabrosti, nego glas ratnog pravila.

Ali šta?

Ispod naše kuće, na udaljenosti oko 400 metara, na goljoj i obloj glavici kote 541 nalazi se jedna razrušena crkvice. Procjenjivao sam ovako: neprijatelj u ovakvim prilikama, kad se s neba spušta u nepoznato, ne može biti toliko jak, ni hrabar koliko je drzak. Drskost je njegova glavna snaga. Znači, valja mu se i suprostaviti drskošću. Treba mu se suprostaviti bilo gdje i bilo kako i izdržati dok se ne dobije na vremenu, dok nam ne stignu pojačanja. Računam: ako mi navučemo na sebe makar i jednu desetinu Nijemaca, učinili smo nešto.

Ruševina crkvice na obloj zaravni ispod nas sa široko brisanim prostorom oko nje, od pravca Drvara, prosto me je mamila da je zaposjednemo. Pozovem oko sebe doktora Voju Đukanovića, kurire Jocu Zvijerca, Drču i malog Veselina Bosnića (dečka od 12 godina) te kuvara Dmitra Krnjajića-Brku, pa pojurimo niz brdo ka crkvi. Veselina Bosnića uputim do Ekonomskog odjeljenja Vrhovnog štaba, koji je boravio nešto istočnije od nas, da obavijesti drugove o mojoj odluci, ali mališan ne smjeda da se udalji od nas. Između naše kuće i crkvice proteže se blaga udolica. Kad siđosmo na dno doline, moji drugovi ugledaše grupu Nijemaca kako nam od sela Donjeg Vrtoča istom tom dolinom podilazi s lijeve strane. Bili su daleko oko 200 metara. Oni nas nisu primijetili, jer smo bili zaklonjeni živicom kraj puta. Ne obazirući se na njih nastavim trčati ka crkvi da bismo nju zaposjeli prije Nijemaca. Stigavši u groblje pred crkvom učini mi se da nemamo dobar pogled na onu stranu odakle će naići Nijemci, jer mi je smetala jedna živica. Zato rasporedim četvoricu duž živice, a sam se proguram kroza nju

i pretrčim jednu ravnu njivu, obraslu mladim žitom, da bih s ivice ove njive osmotrio kuda će Nijemci. Ali, tek što stigoh na rub njive i prije nego što sam bilo šta mogao da vidim, začujem iz doline povike: »Halt, halt!« Bacim se na zemlju i ospem iz »šmajsera« jedan poduži rafal po desetini Nijemaca ispred kojih je išla jedna seljanka kao vodič.⁴⁹ Mjesto na kome sam zalegao u žitu terasasto je nadvisivalo dolinu s Nijemcima i ja sam sad sasvim jasno mogao da vidim kako su i Nijemci plegli pod mojim rafalom, na udaljenosti od svega 50-100 metara. Odmah su odgovorili iz puškomitraljeza. Okinem ponovno ali me moj automat izdade. Čaura; je zapela u cijevi. Istog trenutka, odmah pokraj mene, eksplodira mina iz lakog bacača, ali, kako je oranica bila mekana, ništa mi ne naudi. Odao sam u sebi puno priznanje Nijemcima koji su tako brzo i precizno intervenisali.

Pošto sam uvidio da na ovome mjestu nema više opstanka ni ostanka, naredim da se povlačimo ka brini, na južnu stranu drvarske kotline. Sletimo opet niz istu dolinu i tek što smo se iz nje pomolili, penjući se uz brdo ka jednom šumarku, kad nas sleđa zapljušte mitraljeska zrna. Obazrem se i na putu što od Drvara vodi ka crkvići vidim jednog jedinog Nijemca kako kleči i bije nas iz šarca s udaljenosti od oko 300 metara. Gađa nas hladnokrvno kao da je na egzercirštu. Vidi ti tog balavca, taj baš hoće da me ubije, vražja nacija, pomislim. Meni je u ruci mrtav šmajser, a u mojih drugova samo jedna puška i jedan pištolj. Nije nam drugo preostalo nego da svom snagom maglimo uz brdo ka šumarku, sve preskačući preko metaka koji su nam kljucali oko nogu.

Uzverali smo se na brinu i tako se nađemo izvan lične opasnosti, ali ne i bez teške zabrinutosti za sudbinu drugova u Drvaru i ne bez gnjeva i potištenosti zbog izgubljene inicijative, koja, mislim, nije bila loša, ali su je Nijemci osujetili. Iz činjenice da su i Nijemci, gotovo istovremeno kad i mi krenuli ka crkvići, mogao sam zaključiti da je moja procjena taktičke vrijednosti ovog položaja bila sasvim tačna. Zakasnili smo za svega koji minut, a oružje me iznevjerilo.

Sad sa brine mogu da osmatram Drvar. U samom gradu nije se imalo ništa naročito vidjeti osim dima i prašine, ali okolni humci i livade bijahu naćikćani jedrilicama: Na Trninić Brijegu, ispod kuća gdje je smještan sanitetski kurs Prvog korpusa, vidim kako se oko jedne jedrilice muva veća grupa Nijemaca. Ali, sve okolne brine, što se poput golemih terasa strmo uzdižu iznad kotline, bijahu sasvim slobodne od jedrilica i Nijemaca. Kad bi bilo drugačije, bilo bi fatalno po nas. U gradu se razgorjela žestoka borba. Zaključujem da je oficirska škola stupila u dejstvo. Dobro je.

S Vojom Đukanovićem se dogovaram s kojom jedinicom bismo najlakše uspostavili vezu. Zaključimo da potražimo Štab 6. ličke divizije koji treba da je u selu Kamenici, oko 4 kilometra jugozapadno od nas. Doista, oko 10 sati stigli smo do Štaba divizije i tamo zatekli načelnika Štaba druga Dušana Dotlića, majora. Svi ostali članovi Štaba bijahu na položajima, čak kod Trubara, prema Grahovu. Prvo što sam upitao Dotlića bilo je: »Šta je sa Titom?« Računao sam da je Tito ovog jutra osvanuo u svom skloništu u Bastasima odakle bi mu bilo veoma lako da se izvuče prema Kamenici. Skamenih se kad mi Dotlić reče:

⁴⁹Po svršetku rata sam obišao Drvar i saznao da je ova žena, koristeći zabunu Nijemaca, uspjela da im pobjegne.

»Drug Tito je zajedno s Beveom, Ivanom Mačekom i Klišanićem pećini, ali ne onoj u Bastasima nego u Drvaru.« Užasno teško mi je bilo tu vijest. Sav potresen morao sam da se povučem iz kuće u samoću. S. naša zemlja čekala ovakvog čovjeka i vodu i sad da ga izgubimo na Razapinjao me bijes zbog tolike neopreznosti.

Dušan Dotlić me je upoznao s opštom situacijom. Glavnina divizije na položajima Osredci-Trubar na koje navaljuju četnici. Naređena brigadi da napusti položaj i najbržim mogućim maršem krene Preostalim snagama je upravo naređivao kroz telefon: »Po svaku cijenu Bobaru. Samo preko vas mrtvih mogu da se spuste u Drvar. Boba Ličani su izvršili naređenje. Uništili su tamo dva tenka i dva podne promakla je pored nas trčecim korakom prema Drvaru jedna podvriskujući i pjevajući. Prizor je bio neopisivo uzbudljiv.

Ostatak toga dana proveli smo u hirurškoj ekipi 6. divizije (doktor Kremzir) pomažući u zbrinjavanju većeg broja ranjenika. Dio mojih ljudi se u selo Vrtoče da izvide šta se dogodilo s našom kućom i ne bi li evakuisali materijal. U selu više nije bilo Nijemaca, ali u kući su ispreturano i konje poubijane u štali. Cjelokupnu arhivu su uspjeli da izvuku pa smo je idućeg dana sakrili u kamenjar u Kamenici, gdje smo je svršetku rata našli potpuno sačuvanu. Mislim da se na ovome poslu založio Ante Zimolo.

Padom mraka smo krenuli iz Kamenice da bismo se prebacili na desnu Unca. Bila je topla i tiha majska noć koja ni po čemu nije podsjećala na kada izbismo na domak Drvara, posmatrao sam svjetleće metke iz mitraljeza kako udaraju u nešto tvrdo, pa se odbijaju u vis, baš kao kovačevom vagnju. Tu je još trajala borba za posljednje uporište Nijemaca u koje su bili sagnani. Sav ostali grad bio je u tami. Mi smo pregazili Unac zapadno od grada i pred zoru stigli do bolnice Otaševac u šumi Klekovači. Još nismo znali što se zapravo dogodilo s Titom, ali smo čuli da je uspio da se probije ka slobodi. Sve je sad postalo lakše.

Desant Nijemaca na Drvar, makar koliko je izgledalo da će biti nas, završio se neslavno po njih. Već od podne 25. maja bili su odbranu. Od potpunog uništenja spasila ih je motorizovana kolona koja im je stigla u pomoć sutradan iz Bihaća. Desant je bio skršen i Tito je zahvaljujući energičnom protivnapadu svih naših snaga koje su se Drvaru i oko njega: pratećeg bataljona VŠ, slušalaca oficirske škole i boraca brigade. U tome sudbonosnom okršaju dale su svoj doprinos i male oružanih i nenaoružanih snaga: partizanske straže, omladinci, pojedini

Osoblje SOVŠ-a, kako rekoš bilo je sasvim nepripremljeno, neobaviješteno i zatečeno događajem od 25. maja. Pa ipak je ispoljilo Ja sam u drvarskom desantu potvrdio svoje staro ratno iskustvo koj iz Španije, a koje glasi: snalazi se sam, osmatraj sam, tuci se sam; ne učini za tebe neko drugi, makar koliko on bio dužan da to učini. Iz neke nove pouke, specifične za desantnu situaciju: najpouzdaniji odbrani od desanta je protunapad. Protunapad mora uslijediti oklijevanja, to jest u času dok neprijatelj još »lebdí« u vazduhu

i pretrčim jednu ravnu njivu, obraslu mladim žitom, da bih s ivice ove njive osmotrio kuda će Nijemci. Ali, tek što stigoh na rub njive i prije nego što sam bilo šta mogao da vidim, začujem iz doline povike: »Halt, halt!« Bacim se na zemlju i ospem iz »šmajsera« jedan poduži rafal po desetini Nijemaca ispred kojih je išla jedna seljanka kao vodič.⁴⁹ Mjesto na kome sam zalegao u žitu terasasto je nadvisivalo dolinu s Nijemcima i ja sam sad sasvim jasno mogao da vidim kako su i Nijemci poplegli pod mojim rafalom, na udaljenosti od svega 50-100 metara. Odmah su odgovorili iz puškomitraljeza. Okinem ponovno ali me moj automat izdade. Caura: je zapela u cijevi. Istog trenutka, odmah pokraj mene, eksplodira mina iz lakog bacača, ali, kako je oranica bila mekana, ništa mi ne naudi. Odao sam u sebi puno priznanje Nijemcima koji su tako brzo i precizno intervenisali.

Pošto sam uvidio da na ovome mjestu nema više opstanka ni ostanka, naredim da se povlačimo ka brini, na južnu stranu drvarske kotline. Sletimo opet niz istu dolinu i tek što smo se iz nje pomolili, penjući se uz brdo ka jednom šumarku, kad nas sleda zapljušte mitraljeska zrna. Obazrem se i na putu što od Drvara vodi ka crkvi vidim jednog jedinog Nijemca kako kleči i bije nas iz šarca s udaljenosti od oko 300 metara. Gada nas hladnokrvno kao da je na egzerciristu. Vidi ti tog balavca, taj baš hoće da me ubije, vražja nacija, pomislim. Meni je u ruci mrtav šmajser, a u mojih drugova samo jedna puška i jedan pištolj. Nije nam drugo preostalo nego da svom snagom maglimo uz brdo ka šumarku, sve preskačući preko metaka koji su nam ključali oko nogu.

Uzverali smo se na brinu i tako se nađemo izvan lične opasnosti, ali ne i bez teške zabrinutosti za sudbinu drugova u Drvaru i ne bez gnjeva i potištenosti zbog izgubljene inicijative, koja, mislim, nije bila loša, ali su je Nijemci osujetili, [z činjenice da su i Nijemci, gotovo istovremeno kad i mi krenuli ka crkvi, nogao sam zaključiti da je moja procjena taktičke vrijednosti ovog položaja bila iasvim tačna. Zakasnili smo za svega koji minut, a oružje me iznevjerilo.

Sad sa brine mogu da osmatram Drvar. U samom gradu nije se imalo ništa laročito vidjeti osim dima i prašine, ali okolni humci i livade bijahu načičkani edrilicama. Na Trninić Brijegu, ispod kuća gdje je smještan sanitetski kurs ³rvog korpusa, vidim kako se oko jedne jedrilice muva veća grupa Nijemaca. \li, sve okolne brine, što se poput golemih terasa strmo uzdižu iznad kotline, sijahu sasvim slobodne od jedrilica i Nijemaca. Kad bi bilo drugačije, bilo bi fatalno po nas. U gradu se razgorjela žestoka borba. Zaključujem da je oficirska škola stupila u dejstvo. Dobro je.

S Vojom Đukanovićem se dogovaram s kojom jedinicom bismo najlakše ispostavili vezu. Zaključimo da potražimo Štab 6. ličke divizije koji treba da je u ;elu Kamenici, oko 4 kilometra jugozapadno od nas. Doista, oko 10 sati stigli .mo do Štaba divizije i tamo zatekli načelnika Štaba druga Dušana Dotlića, najora. Svi ostali članovi Štaba bijahu na položajima, čak kod Trubara, prema j-rahovu. Prvo što sam upitao Dotlića bilo je: »Šta je sa Titom?« Računao sam da e Tito ovog jutra osvanuo u svom skloništu u Bastasima odakle bi mu bilo /eoma lako da se izvuče prema Kamenici. Skamenih se kad mi Dotlić reče:

⁴⁹Po svršetku rata sam obišao Drvar i saznao da je ova žena, koristeći zabunu Nijemaca, uspjela da im lobjegne.

»Drug Tito je zajedno s Bevcem, Ivanom Mačekom i Klišanićem blokiran u pećini, ali ne onoj u Bastasima nego u Drvaru.« Užasno teško mi je bilo izdržati tu vijest. Sav potresen morao sam da se povučem iz kuće u samoću. Stoljeća je naša zemlja čekala ovakvog čovjeka i vodu i sad da ga izgubimo na ovakav način. Razapinjao me bijes zbog tolike neopreznosti.

Dušan Dotlić me je upoznao s opštom situacijom. Glavnina divizije nalazi se na položajima Osredci-Trubar na koje navaljuju četnici. Naređeno je jednoj brigadi da napusti položaj i najbržim mogućim maršem krene na Drvar. Preostalim snagama je upravo naređivao kroz telefon: »Po svaku cijenu držite Bobaru. Samo preko vas mrtvih mogu da se spuste u Drvar. Bobaru držite!« Ličani su izvršili naređenje. Uništili su tamo dva tenka i dva kamiona, a oko podne promakla je pored nas trčećim korakom prema Drvaru jedna lička brigada podvrisukujući i pjevajući. Prizor je bio neopisivo uzbudljiv.

Ostatak toga dana proveli smo u hirurškoj ekipi 6. divizije (doktor Ernst Kremzir) pomažući u zbrinjavanju većeg broja ranjenika. Dio mojih ljudi povratio se u selo Vrtoče da izvide šta se dogodilo s našom kućom i ne bi li kako evakuisali materijal. U selu više nije bilo Nijemaca, ali u kući su zatekli sve ispreturano i konje poubijane u štali. Cjelokupnu arhivu su uspjeli da izvuku, pa smo je idućeg dana sakrili u kamenjar u Kamenici, gdje smo je odmah po svršetku rata našli potpuno sačuvanu. Mislim da se na ovome poslu svojski založio Ante Zimolo.

Padom mraka smo krenuli iz Kamenice da bismo se prebacili na desnu obalu Unca. Bila je topla i tiha majska noć koja ni po čemu nije podsjećala na rat. Tek kada izbismo na domak Drvara, posmatrao sam svjetleće metke iz naših mitraljeza kako udaraju u nešto tvrdo, pa se odbijaju u vis, baš kao varnice u kovačevom vagnju. Tu je još trajala borba za posljednje uporište Nijemaca u koje su bili sagnani. Sav ostali grad bio je u tami. Mi smo pregazili Unac nešto zapadno od grada i pred zoru stigli do bolnice Otaševac u šumi Klekovači. Još nismo znali što se zapravo dogodilo s Titom, ali smo čuli da je uspio da se probije ka slobodi. Sve je sad postalo lakše.

Desant Nijemaca na Drvar, makar koliko je izgledalo da će biti koban po nas, završio se neslavno po njih. Već od podne 25. maja bili su prisiljeni na odbranu. Od potpunog uništenja spasila ih je motorizovana kolona koja im je stigla u pomoć sutradan iz Bihaća. Desant je bio skršen i Tito je spašen zahvaljujući energičnom protivnapadu svih naših snaga koje su se zatele u Drvaru i oko njega: pratećeg bataljona VŠ, slušalaca oficirske škole i boraca ličke brigade. U tome sudbonosnom okršaju dale su svoj doprinos i male grupe naših oružanih i nenaoružanih snaga: partizanske straže, omladinci, pojedinci, narod.

Osoblje SOVS-a, kako rekoh bilo je sasvim nepripremljeno, nespremno, neobaviješteno i zatečeno događajem od 25. maja. Pa ipak je ispoljilo inicijativu. Ja sam u drvarskom desantu potvrdio svoje staro ratno iskustvo koje nosim još iz Spanije, a koje glasi: snalazi se sam, osmatraj sam, tuci se sam; ne čekaj da to učini za tebe neko drugi, makar koliko on bio dužan da to učini. Izvukao sam i neke nove pouke, specifične za desantnu situaciju: najpouzdaniji postupak u odbrani od desanta je protunapad. Protunapad mora uslijediti odmah, bez oklijevanja, to jest u času dok neprijatelj još »lebdi« u vazduhu, dok se

adobranci nisu povezali i sredili, dok se i sami osjećaju nesigurni i zastrašeni. I jima je veoma vruće. Na drskost neprijatelja treba odgovoriti krajnjom rskošću i tako unositi zabunu u njegove još nepovezane dijelove. Energičan apad treba da preduzmu sve snage (svi rodovi, službe, ustanove, komande, mjenici i bolesnici) koji se zateknu u datom rejonu.

* * *

Osvanemo u Otaševcu, u bolnici doktora Rodgersa. Rodgers, saznajući za ičerašnji događaj u Drvaru, dobio je, izgleda mi, dobru lekciju iz našeg artizanskog realizma, te se počeo oslobađati od mirnodopskih iluzija u logučnost mirnog i stabilnog rada. Ipak, i tog cijelog dana je operisao uz i>tenciju naših kursista Vanje Tomazea i Dani Popovića. Ranjenici su pristizali većem broju. Rodgers je za operativnim stolom radio hladnokrvno i onda kad i dva aviona-pikavca nadlijetali i bombardirali šumu oko bolnice.

Saznajem površno o zbivanju u Drvaru. Silna izgibija naroda, naročito onog o se sklonio u rudničku šahtu. Uopšte, ko je sklonio glavu od bombardovanja, r gledajući šta se vani događa, taj je, poslije bombardovanja, našao više sebe ijemce. Strijeljali su i »Ćića«, komandanta mjesta, čiču markantnog lica. Neki su li samo nastrijeljeni pa se noću izvukli živi. Poginuo je i divni inteligentni nladinac Tepavčević, zvani »Englez«, poliglota, borac Pratećeg bataljona V.S. ko podne je Nijemcima došlo pojačanje novim desantom. Ličani su desantne upe desetkovali, satjerali ih već poslije podne u jednu jedinu zgradu, ali su tradan njemačke oklopne snage uspjele da se probiju iz Bihaća i oslobode tatke njemačkih padobranaca u Drvaru.

Našavši se u Otaševcu sa Herbertom, koji je stigao sa političkog kursa u >dbri, SOVŠ je tokom 26. i 27. maja morao da riješi najaktualnije probleme stale gubitkom Drvara i očevidnom opštom ofanzivom Nijemaca protiv bodne teritorije:

Trenutno je najugroženija Rodgersova bolnica, prepuna starih i svježih njenika. Od nje, pa do ceste Oštrej — Drvar kojom već komuniciraju Nijemci, laljenost je iznosila samo 6 km. dlučili smo:

- da se svi pokretni ranjenici odmah upute dublje u masiv Klekovače i •netice gdje će se nastojati da budu priključeni u njihove matične jedinice;
- da se s nepokretnim ranjenicima, u principu, pokuša primijeniti metod lanjanja u duboku šumu (s obzirom na relativno povoljne metereološke uslove taj metod nam se učinio realnim);
- da se sanitetski materijal, kog je bilo u velikim količinama, pohrani u idzemno sklonište, još zimus izgrađeno nedaleko od bolnice;
- da se personal bolnice, među kojim su bili ljekari i medicinari na jdgersovom kursu, odmah uputi u svoje jedinice.

Major Rodgers, očevidno potresen cijelom situacijom, izrazio je želju da jkraćim putem stigne u Italiju, pa smo mu dali pratnju u pravcu zapada. Mislim

da se ukrcao u avion na Kravskom polju. Susrećemo se još jednom u Bariju i on će se u svojim memoarima, s dozom very British ironije, osvrnuti na neke moje postupke u Bariju. O tome još kasnije.

U akciji spasavanja ranjenika i materijala su se svojski i uspješno založili Ante Zimolo, Mirko Bosnić, komandir našeg sanitetskog voda koji je do tada izgrađivao dezinfekcione stanice kao i mještani sela Otaševca, odbornik Milan Trikić. Zapravo, Milanu pripada najglavnija zasluga. Na njega, kao lovca i krivolovca i odličnog poznavaoa Klekovače, svih njenih tajni, staza i bogaza, mi smo se oslanjali još od zime. On je odabrao mjesto za podzemno sklonište i rukovodio njegovom izgradnjom. I sada, u šoku koji nas je zadesio 25. maja, Milan Trikić nam je ulijevao osjećaj mira i sigurnosti da će i ova kriza biti prebrođena. On je klasičan primjer kako jedan istinski narodni rat ne može uspjevati bez ovakvih ljudi, odnosno da tzv. mali čovjek može napraviti neocjenjivo velika djela. Sa Milanom Trikićem ću očuvati prisne veze i nekoliko godina poslije rata.

Na sudbinu ostalih teritorijalnih bolnica i drugih ustanova u zahvatu neprijateljeve ofanzive, nismo mogli ni malo da utičemo.⁵⁰

Pošto smo obavili najglavniji dio posla u Otaševcu, uputimo se kroz planinu Klekovaču na istok, ka Potocima, gdje sam sustigao Vrhovni štab. Potoci su raskrsnica starih šumskih željeznica između planina Klekovače i Srnetice i na tome mjestu bijahu podignute, još zimus, barake za rezervni smještaj Vrhovnog štaba. Dubina ovih šuma nije mogla da prikrije odjeke borbi koje su plamsale sa svih strana oko nas. U Štabu sam primjetio izvjesnu nervozu, pojačanu još i vidnim uzbuđenjem generala Kornjejeva u čijim pojmovima je riječ »opkoljavanje« imala presudnu težinu, dok je za nas predstavljala skoro normalu. Tito ga je na obazriv, ali i energičan način smirio. Nije imao vremena za dugačke psihoterapijske seanse. Doista, vojna situacija oko nas pokazivala je očite znake da Nijemci žele da nas opkole, stegnu i unište u tome planinskom masivu. Desant na Drvar mi je tek sada pokazao pravi svoj smisao: kombinovanom operacijom iz vazduha i s kopna zarobiti Vrhovnog komandanta, a potom, sa svih komunikacija dovršiti posao u planinama. Prema mojoj zabilješci od tog dana, tj. prema onome što sam doznao u Vrhovnom štabu u Potocima, Nijemci su nadirali u četiri kolone: 1) Od Ključa, zauzevši RiBnik i planinu Sišu. 2) Od Mrkonjića, zauzevši Vrbaljane, ali su zadržani od jedinica Prve proleterske divizije na liniji Vrbljani - Lisina pl. 3) Od Glamoča, zauzevši Prekaju s težnjom da se kod Potoka spoje sa svojim sjevernim krakom. Zadržani su kod Marčeta. 4) Kolona iz Bihaća već je ovladala Petrovcem, Bravskim i Oštrelem. Na teritoriji 8. korpusa nadiru od Petrovca ka Tičevu.

Sutradan, 29. maja, situacija je dosegla kritičnu tačku. Oko podne pala odluka: da se svi nepokretni ranjenici pohrane u dubini šume Klekovače, a potom, da se SOVŠ priključi marševskoj koloni Prvog korpusa. Poslije podne se nalazim sa Herbertom Krausom i Zimolom te se posavjetujemo oko izvršenja zadatka. Bila je riječ o nekoliko desetina teških ranjenika (65) i rekonvalescenata

⁵⁰ Vidjeti i vrlo dobar rad A. Zimola: Naša sanitetska služba u danima poslije njemačkog desanta na Drvar, Vojnosanitetski preglad br. 7-8/1946.

d tifusa (55). Tu je i Milan Trikić i sad sve nade položimo u njegovu omišljatost. Trikić nas uvjeri da u Klekovači poznaje svaku uvalu i da je posve loguće da će se naći neko skrovito mjesto za ranjenike. Jedino u slučaju stematskog pretresanja šume streljačkim strojem ne jamči za uspjeh. Potom smo ; dogovorili o izboru osoblja. Odluka padne na Ijekare Lea Krausa, hirurga lehmeda Tatlića, upravnika evakuacijske bolnice u Driniću, i mladog doktora artola Gizdavčića. Glavna sestra, Đurđa Štimac. Za vojnog komandanta smo dredili našeg Mirka Bosnića, beskrajno savjesnog momka i dobrog poznavaoa rena. Ispisao sam naređenje:

Drugovima

Dr Krausu

Dr Tatliću

Dr Gizdavčiću

Vojna situacija diktirala je da se naši teški ranjenici i bolesnici privremeno, dok traju operacije na ovome terenu, sklone u tajna skloništa. Odlučujući se i ovog puta na ovu meru mi smo se poslužili bogatim i pozitivnim iskustvom Kozare, Petrove gore i Slovenije.

Odabirajući vas na ovu odgovornu dužnost mi smo vam time izrazili veliko povjerenje. Ne sumnjamo da ćete ga u potpunosti opravdati.

Drug Bosnić je komandant a drug Milo polkom vaše skupine.

Drugarski vas pozdravlja

za SOVŠ gen. major

1 29. V 44.

Dodao sam još i skicu toga terena.

Dr Gojko

U noć smo pronašli Lea. Ne znam kako mu je bilo u duši, ali je zadatak xiiio mirno. Doktoru Leu Krausu je bilo tada 47 godina. On i svi drugovi su i ovoj delikatnoj akciji ponijeli uzorno. Proveli su u Klekovači oko 3 nedjelje otom kad je opasnost minula, sišli u Podgrmeč, u bolnicu 5. korpusa.⁵¹

Kasno u noć stižemo bolnicu 1. proleTERSke divizije. Divizija danas vodila :oku borbu; Ima 10 nosila, ali su i Nijemci dobili dobru lekciju. U bolnici ;d šume i pomrčine, vlada neopisiva gungula. Formira se marš-kolona koja se tom mukom probija kroz nekakvu planinu kojom valjda decenijama nije Iska noga prolazila. Povaljana stabla smrekova, debela preko jednog metra, crštana tamo-amo, prisiljavaju nas da verugamo cik-cak, tako da vrlo sporo lađujemo prostor prema Mliništu, glavnom smjeru našeg marša. Rekoše da se ;travična planina zove Čardak.⁵²

Kad smo iz te prašume izbasali na čistinu iznad sela Stekerovaca, bilo je već s podne 30. maja, ukaza nam se toliko željen prizor: pod nama ravno močko polje i na njegovom južnom rubu, kod sela Glavnice, saveznički mi avioni obrušavaju se na njemačku motorizovanu kolonu. Sukljaju crni ovi. E, neka, neka.

" Leo Kraus je dao uzbudljiv opis ovog podviga »Drvar i brdo Klekovača«, Vojnosanitetski pregled, br. **Q**

⁵² Nije Čardak nego Javorova Kosa.

Oko podne prelazimo cestu Mlinište - Glamoč. Kritično. Bije se žestoki boj. Nijemci navaljuju od Glamočkog polja, a naš bok prema njima štiti 3. krajiška brigada i dobro odoljeva. Uz to nalijeću i saveznički bombarderi, istovaruju bombe nad Mliništem gdje drže lijevu pobočnicu Kraljevački i Beogradski bataljon 1. proleterske: 6 mrtvih na mjestu i 15 ranjenih od kojih su dvojica umrli na operaciji. Teško je ranjen i umro na operaciji i komandant Kraljevačkog bataljona. Posmatrao sam našeg (italijanskog) hirurga Nanda Truinija i asistenta mu Dani Popovića kako operišu pod vedrim nebom.

Ulogorimo se na lijepom proplanku, zvanom Vučje Poljane, kraj bistrih izvora. Njemačka artiljerija tuče od Glamoča, ali nas štiti brdo i granate prebacuju dalje od nas, po šumi.

Saznajem da je u borbi kod Pecke poginuo moj rođak Stevo Nikoliš, kao komesar 5. bataljona 13. proleterske brigade »Rade Končar«. Pokosio ga njemački ili četnički mitraljez u jurišu.

IZ /)\ / I \A i

31. maja: Top sa Glamoča šara po Vučjoj Poljani. Jedna granata pogodi prateću četu 1. crnogorskog bataljona: 1 mrtav, 4 ranjena od kojih jedan kasnije umro uslijed pneumotoraksa. Premještamo se u Presedlo.

2. juna: Konferencija sa ljekarima 1. divizije. Ukazano na medicinske nedostatke: nedovoljna borba protiv šoka. Ljekari se žalili na dužinu marševa, a Štab im, s pravom, zamjeri na ovoj kritici. Dospio glas o nekakvoj deklaraciji Kralja Petra, navodno nama u prilog.

2. juna: Popodne, oko 16 časova, čuje se žestoka borba na Mliništu. To se prebacivala 3. krajiška sa štabom 1. korpusa. Jedna grupa Nijemaca se probila kroz šumu, od sjevera, do pred samo Presedlo i pripucali na bolnicu, a intendantska četa odgovorila vatrom. Vatra se sve više bližila i zaokruživala Presedlo. Na brzu ruku večera i pokret. Tumaranje i nesporazumi s vodičem - seljakom. Zgranule su me prijtnje komandanta kolone ovome jednom vodiču: kao da je on čarobnjak, pa da pronađe stazu u ovoj prašumi. Pred jutro konačno izbasali na Kovačevića Polje. Stigla nas četa koja je sprovodila teške ranjenike do skloništa u Klekovači. Sve u redu. Na povratku, u okršaju s Nijemcima, izgubili dva druga i sve (24) konje.

3. juna: Logor na K. 1527, Vučje Polje. Položaji se sada protežu: Čardak Livade - Presedlo - Čardak - Smiljevac. Zatišje. Rijetka čarkanja i artiljerija. Pred nama pukao širok prostor čiji horizont sagledavam na Dinari-Šatoru i Cincaru i čovjek se sad osjeća bolje nego u zatvorenoj šumi. Pred večer Vaso Jovanović mi saopšti naređenje da sa Krausom odmah krenem na Kupreško Polje gdje treba da nađem Crnog. To je bilo sve. Ne znam o čemu se radi, ali je Vaso (komandant divizije) dodao, smješeći se, da idemo »na dalek put«. Za 4 sata ubrzanog hoda stigli smo do iznad polja, vidjeli signalne vatre i zuku aviona. Naišli su oblaci i avioni, koji su trebali da ukrcaju našu grupu, vratili se ne ugledavši vatru.

4. juna: Kiša i gusti oblaci do same zemlje. Naveče se razbistrilo. Uveče se sjatilo oko aerodroma puno janjskog naroda s ranjenicima 1U. divizije. Pjesma i kolo. Ukrcali se u avion oko ponoći. Radoznalost engleskih pilota prema prizoru na polju. Dok avion klizi preko Dinarskih planina - Zdenko Ulepić je u pilotskoj kabini i uzeo komande u svoje ruke, a ja mislim: more pusti, ne diraj đavola - mene

iritisnule misli o domovini, o dramatičnom zbivanju ovih dana, o junaštvu našeg zorca i osjećam da me ovaj privremeni rastanak sa zemljom čini još krepčim i odlučnijim da se za nju borim, sada na potpuno drugačijem poprištu.

Na aerodromu Bari nas sačekuje major Sato.

5.juna: U »vili popa Vlade Zečevića«. Siva, prašnjava naselja južne Italije, kuće ravnih krovova, ravnica, vinogradi i maslinjaci, sivo zaprašeni, klasalo žito - sve ne to podsjeća na Spaniju. Partizani su prosto preplavili ovaj kraj. Motorizacija juri Dod našom zvijezdom. Djeca u Grumu pjevaju »Krasnij flot«¹ i pozdravljaju sa »Zdravo«.

6.juni: Napustio »internat« popa Vlade i odveo se u sanitetsku misiju (tamo već ima tipičnih činovnika!) a onda šetao s Nikolom Nikolićem užarenom obalom, zatim u Sekretarijat vojne misije. Pred veče u Nikolin stan u Grumu: raskošna kuća talijanskog veleposjednika (crveni saloni i baldahini nad krevetima), gdje me dočekuje ceremonijalno, kako dolikuje generalu! Čudno i smiješno sve to. Uopšte "noje »generalstvcxr i diplomatisanje sa Englezima mi dode smiješno, isto toliko toliko mi je i dosta lako da se snalazim u toj ulozi, ali zahvaljujući i Nikoli. Nino italno bdije nada mnom, upozorava me, ali beskrajno obazrivo, rekao bih skoro ačinski nježno. Evo primjera:

- podsjeća me da se svakog jutra moram obrijati. »Znaš, Englezi tako rade i noramo se po njima ravnati«;
- kad izlazimo iz automobila, ne smiješ uzeti ni mantil, ni kakav paket, sve to nora da ponese on, Nikola, ili onaj ko me prati;
- za vrijeme razgovora s Englezima on će mi davati diskretne znakove šta i sako treba odgovoriti.

7.juna: Ujutro se spremili za posjetu brigadiru Cameronu, šefu saniteta 3. distrikta s kojim Nikola najčešće sarađuje. Po Nikolinom mišljenju Cameron je ičnost koja, među ostalima, ima apsolutno najveće razumijevanje za pomoć ugoslaviji mada njegova moć nije odlučujuća. Iznad njega ima još mnogo loćničara?³ U 10 sati primio nas Cameron, vrlo prijazan i vedar čikica. Teme:

1)Daljnje prihvatanje ranjenika (oko 5000) iz zemlje. Rekao da trenutno ne nože više od 1200.

2)Problem tuberkuloznih. Tražili smo smještaj u Potenzi klimatski povoljnijoj, li Cameron odgovori da mu je to nemoguće, i tako bolesnici ostaju u San "ernandu. Uslijed vrućine i satorskog smještaja smrtnost doseže 12%.

- 3) Invalidi: da se tretiraju kao vojnici
da se izrađuju proteze
da se formiraju radionice

4) Saradnja: obećao njihove medicinske članke i zatražio od mene informativni članak o našoj sanit. službi, koji će dati u štampu u nekom njihovom žurnalu.⁵⁴

Vijest o iskrcavanju u Normandiji!

8.juna: Posjeta bolnici u Grumu. Tu su samo naši ranjenici, a mješovita anglo-juoslavenska uprava. Britanski predstavnik je major doktor Talbot, lijep, stasit, odmjeren i učtivo hladan oficir. Naši ranjenici! Čini mi se da se niko ne može aporediti s njima. Borković Ilinka, iz Grbovca sa Kozare, 16 godina, iz 11. brigade, i. krajiške divizije, ranjena decembra na Piskavici. Visoko amputirana butna kost.

¹ Vidjeti izvanredno značajan Cameronov dopis u Zborniku, knj. 1, dok. br. 156.

³ Od ovog nije bilo ništa, iako su Britanci posjedovali, još od ranije, moj opsežan izvještaj.

Kad ulazim u prostranu sobu sa oko dvadesetak kreveta, Ilinka, sjedeći u krevetu, komanduje »Mirno!«- Glasno i resko. Gleda nepomično naprijed, ne obazirući se na nas dok prolazimo i tek kad joj pridem, prvoj, da se rukujem, ona gleda otvoreno, ali bez osmjeha. Guše me suze u grlu. I tako svi redom. Stotine i stotine. Ne mogu a da ne suočim u sebi taj prizor sa ponašanjem nekih (samo nekih) doktora naših: drže se gospodski, dodvaraju se Englezima i mimoilaze našu upravu.

Popodne sastanak sa generalom Herthgilom, šefom saniteta cijelog mediteranskog područja. Isprva me imperijalistički-kolonijalno htio da ignoriše. Kasnije smekšao. Upamtiću to.⁵⁵

Predvečer razgovor sa doktorom Alfandrijem oko izdavanja medicinskog časopisa. On to smatra mogućim (štampanje u Italiji) i prima se da uđe u redakciju.

Saslušao izvještaj doktora Zaharije o higijenskoj službi u britanskoj vojsci. Majstori su u improvizacijama.

24. juna: Završio sam sa Italijom, Italijom diplomatske ufitiljenosti, kolonijalističke oholosti i pozadinske raspuštenosti. I jedino što mi još blista ondje, to su čelične oči male Ilinke Borković i svih naših ranjenika.

Pesimistička ocjena stanja u Italiji je van sumnje subjektivna i jednostrana, prouzrokovana više nostalgijom, nego smirenim zapažanjem sveukupne stvarnosti.

U mutnom sjećanju mi je ostalo: putovanje s Nikolom po južnoj Italiji, obilazili smo sve gradiće gdje god je bilo naših: Barletta, Trani, Gravina, Altamura, Taranto, Sta Maria di Leuca, Lecce... Pored drumova, ispod maslina, golema skladišta savezničke municije, gledam te kamare, nigdje stražara, i pitam se koliko bi takvo čudo moglo obastati u Jugoslaviji. Zahvalan objekat za diverzante. Potom bezbrojni sastanci sa predstavnicima britanske administracije: stvari se kreću po metodu mic-po-mic, krene pa stane. Uglavnom, pomoć u materijalu ipak kreće naprijed, padobranske pošiljke sad se prostiru po cijeloj zemlji, počev od Slovenije, pa do Srbije. Jedino se još natežemo oko asortimana: ne šalju ono što tražimo. Naša ljekarska misija neprestano traži da se s kopna upućuju u Italiju ljekari i bolničarke. Zaista smo u škripcu.

Od Barija do Visa nas je prevezao slavni pilot Sornjikov, heroj SSSR-a, simpatični lik s neuništivim osmijehom. Prvi put vidim viški aerodrom, usred vinograda, a okolo olupine savezničkih bombardera. SOVŠ se udobno smjestio u Komiži, u potpuno mirnodopskim uslovima. Cijeli otok je nakrcan trupama, našim i savezničkim: topovi na položajima, šatori po poljima, džipovi jure cestama.

25. juna: Proteklo je tačno mjesec dana od drvarskog desanta, a Vrhovni štab je opet u pećinama, iznad seoceta Žena Glava. Ne volim pećine. Slute mi na klopku.

Pošao sam kod Arse. Njemu je Herbert predao još prije nekoliko dana moj izvještaj koji sam napisao u Bariju 19. VI⁵⁶ i poslao ga prvom vezom za Vis.

⁵⁵ Scena: stajali smo i razgovarali u nekom hodniku. General, valjda po svojoj kolonijalnoj navici, stalno me tupkao svojim bambusovim žezlom po grudima. Osjetivši se ponižen, ja dohvatim njegov štap vrlo nježno, samo sa dva prsta, te ga blago spustim njemu uz bok. Bio je to za njega šok da mu je krv navrla u glavu, te sam mislio da će se srušiti od apopleksije. Izdržao je uz kiseli osmijeh sa pola lica.

⁵⁶ Zbornik, knj. 1 dok. br. 144.

Izvještaj je vrlo koncizan, daje pregled stanja i problema u južnoj Italiji. Poenta: neophodno je da Vrhovni štab interveniše kod generala Macleana u vezi sa par teških problema u Italiji (bolji smještaj tuberkuloznih bolesnika). Zaprepastilo me kad sam od Arse čuo da taj izvještaj nije još ni pogledao! Pa, kome i zašto uopšte pišem? Mene je dugo gnjavio s nekim ličnim problemima, a o opštim problemima službe jednostavno neće ni da razgovara. Zaista nam sve dobro i predobro ide kakvih nas ima. Maršal? On jedini nije me nikad odbio od razgovora, ali vidim i sam da je prezaposlen, pa mi je teško odlučiti se da odem do njega.

Našao sam se sa potpukovnikom Tulenjkovom. Pitam kada će stići ljekari iz SSSR-a, obećani i toliko dugo očekivani. On reče da su oni već odavno spremni da dodu, ali da se sad ne zna u Moskvi da li da ih uopšte šalju »s obzirom na obstanovku u Jugoslaviji«... Za ime božje! Ako naši ljekari mogu da rade u svakoj »obstanovki«, zašto ne bi i ruski? Tulenjkov stereotipno ponavlja: »Obstanovka je nepovoljna. Do Barija mogu lako da se prebace, ali šta s njima dalje? Obstanovka...« Postavio sam mu i pitanje evakuacije tuberkuloznih bolesnika u SSSR. Veli da takav transport ne bi bio moguć i da ja treba da tražim od saveznika neko povoljnije mjesto za njih u — Italiji! Začarani lanac u kome sad i ovaj čovječuljak ukiva svoju kariku, zatvorio se. A svaku mjeru mi je prevršilo kad me Tulenjkov zamolio da mu ispriopovjedam glavne etape u razvoju našeg saniteta, jer da hoće o tome pisati načelniku saniteta general-pukovniku Jefimu Ivanoviču Smirnovu. Ujede me nešto ispod srca:

- zar tek sada, 4 mjeseca nakon što je došao kod nas?
- za koga sam već pisao tolike referate baš o toj temi?⁵⁷
- kako to da on, za ova 4 mjeseca nije makao iz vojne misije, pa da se na terenu osvjedoči o našoj službi, a ne da sada konstruiše svoj izvještaj Smirnovu?

* * *

Sa 25. juna se prekida moj dnevnik. Ne mogu da objasnim zbog čega sam pravio prekid od 8—24. VI, dok sam još boravio u Italiji. Vjerovatno zboginja neke depresije?

Ostrvo Vis, taj najveći vojni logor na našem tlu, obuzeo me intenzivnim islom. Na Visu smo, još poslije zime, imali sanitetsko skladište, bolnicu, nitetsku školu i kurs za apotekarske pomoćnike. Jedno vrijeme je duša cijelog ivanja na Visu bila naša apotekarka, neumorna Jela Zunjić. Prihvatila je iterijal koji je dolazio brodovima iz Barija, sortirala ga i otpremala na kopno dgod se za to prilika ukazala. Njene kursistkinje su stizale u Drvar i mi smo ih spoređivali u divizije.⁵⁸ Bolnicom u Komiži upravljao je doktor Zon, a -urgiju radio doktor Kraljević (stariji). Nikša Bulić je sređivao u SOVS-u ministraciju. Veoma su mi nedostajali Herbert Kraus i Zimolo, tada negdje čak Srbiji, i tek u septembru će mi uspjeti da ih vratim iz Barija na Vis.

Sporazum Tito-Subašić, čiji smo smisao morali »prorađivati« na partijskim rugim sastancima, otvorio je široke perspektive našem pokretu, a tim samim i soj zdravstvenoj službi. Osjetio sam da je došao krajnji čas da se naš sanitet javi pred našim i savezničkim svijetom tako što bismo, najzad, počeli izdavati

⁵⁷Zbornik, knj. 12, dok. br. 138.

⁵⁸Zbornik, knj. 12, dok. br. 133.

jedan časopis, u duhu zaključaka donijetih na kraju »glinskog« kongresa, na posljednjoj sjednici u Slunju. Nije bilo boljeg izbora nego da se ta zamisao ostvari u Bariju: tamo smo imali već značajnu koncentraciju kadrova, mirne uslove za uređivanje i štampanje. Radi toga sam, valjda sredinom jula, opet skoknuo u Bari. Tamo sam pronašao tek pristigle slovenačke ljekare Roberta Nojbauera, poznatog ftiziologa sa Golnika, i Božidara Lavriča, profesora hirurgije u Ljubljani. U bolnici u Grumu je radio i poznati beogradski neuropsihijatar Isak Alfandarv. Naspram nas, pomalo već zakorjelih partizana, sva trojica su bili »svjetski« ljudi, dobri poznavaoči stranih jezika, pa moj izbor nije mogao da bude bolji. Nojbauer i Alfandary su se rado prihvatili da organizuju tehničko jezgro redakcije. Uredništvo smo popunili najistaknutijim imenima naše zdravstvene službe (Niktopolion Cernozubov, Grujica Žarković, Julka Mešterović, Niko Miljanić, Ivan Pavletić, Danica Perović, A. Sabovljjev).

Na mene je palo da napišem »Uvodnu reč«. Kako je u Bariju vladala nesnosna vrućina, uvodni članak sam pisao na koljenu u hladovini jednog džinovskog bora na periferiji grada. U nešto preko hiljadu riječi nastojao sam iznijeti sve što je u ovakvoj prilici trebalo: partizanski rat smo otpočeli bez ikakvih tuđih iskustava u organizaciji zbrinjavanja ranjenika, pa smo do nekih načela u toj oblasti morali dolaziti sami; istorijat naše medicinske publicistike; insistiram na ratnim obilježjima svih grana medicine u ratu; neophodno da se naše ratno iskustvo zabilježi i sačuva od zaborava.

Značajne priloge su dali: Lavrič (njegov članak je štampan na slovenačkom), Zimolo, Cernozubov, Alfandarv, Pavletić i mnogi drugi.

Ali, prije svakog drugog sadržaja časopisa, odmah iza naslovne strane, ja sam napisao članak pod naslovom »Optužujemo« u kome sam iznio na vidjelo sve do tada poznate zločine okupatora i domaćih izdajnika, počinjene nad ranjenicima i sanitetskim kadrom.

Tehničku opremu korica dao je Đorđe Andrejević-Kun, akademski slikar. Središtem korica dominirao je Kunov veoma uspjeti crtež »Previjanje ranjenika« i taj crtež će godinama služiti kao znamenje ne samo časopisa nego i cijele epohe partizanstva. Tako je bilo sve dok se, šesdesetih godina, u uredništvu Vojnosanitetskog pregleda nije našao neki ljubitelj novotarija, pa je taj amblem ukinuo. Svi kulturni narodi ljubomorno čuvaju svoje tradicije dajući im i sva spoljašnja obilježja na naslovnim stranama listova i knjiga. U ovom slučaju, tek začeta tradicija, prekinuta je »novom« tradicijom, pa će i ta biti jednog dana prekinuta, i tako redom. Skorojevićstvo ne podnosi nikakvu tradiciju.

U te dane, u Bariju, imao sam svoj posljednji susret s majorom Rodgersom. Taj nemirni duh, pošto se oporavio od šoka od 25. maja, nije mogao da se skradi u Italiji. Namjerio je da otputuje u Sloveniju. Razumije se, ja sam tu njegovu odluku pozdravio i, koliko god je to zavisilo od mene, svestrano potpomagao njeno ostvarenje. Večerali smo na terasi vile u kojoj je stanovala naša sanitetska misija i meni se tad činilo da su svi nesporazumi između nas dvojice, nešto prgavih ratnika, definitivno izgladeni. Ali, Lindsay Rodgers je bio odveć egocentričan i ljubitelj satire, pa nije mogao propustiti da se, ni poslije ove idilične večere, ne okrzne o mene u svojim, poslije rata objavljenim izvršnim memoarima.

U svojoj knjizi *Guerilla Surgeon*, Rodgers mi daje opštu karakteristiku, tvrdeći da sam dobar general, finih manira, ali i izrazito antibritanskih osjećanja; da sam potcjenjivao ratne napore Zapadnih saveznika, a sva svoja očekivanja usmjeravao ka Rusima: da sam stalno postavljao pitanje »drugog fronta« i zašto nam se ne šalje više materijala itd.

U vezi sa mojim »antibritanskim« raspoloženjima, o tome će sama knjiga Rodgersova reći pravi sud. Naime, ona otvoreno govori o propagandno-političkim ciljevima njegovog humanitarno-medicinskog rada među partizanima. Staviše, u predgovoru, koji Rodgersovim memoarima piše B. Freyberg, stoji, ni manje ni više, nego da je Rodgers smatrao kako je »britanska propaganda pogrešna« i kako se »partizane moglo prevaspitati da postanu probritanski«. Dakle, tu smo! Prevaspitanje partizana! Ja sam, kao i svi mi, imao razumijevanja za takve njihove interese. Logični su, ali je isto toliko logična osjetljivost, možda i preosjetljivost moja, da čuvam naše interese, što ne znači da su bili »antibritanski«. Ali, Rodgers i mnogi ljudi na njegovoj strani povodili su se za logikom sviju moćnika: ko nije uza nas, taj je protiv nas; ko je malen i slabiji, taj mora da nas bezrezervno voli; kako se uopšte usuđuje da nas ne voli?

Dolaskom u Sloveniju Rodgers je doživio malu nepriliku: u Glavnom štabu Slovenije nisu ništa znali o njegovom dolasku, pa Rodgers u svojoj knjizi svaljuje svu krivicu na mene, tvrdeći kako sam mu ja u Bariju obećao da ću blagovremeno poslati obavještenje o njegovom dolasku. To nije tačno. Takva administrativna procedura je bila izvan moje moći i kompetencije. Sva obavještenja ove vrste su tekla linijom: britanska vojna misija pri Vrhovnom štabu (general Maclean) - Vrhovni štab NOVJ - štabovi naših jedinica. Na kojoj karici ov-og lanca je učinjen propust, to ne znam. U svakom slučaju sjećam se, a to piše i Rodgers, da sam mu dao u ruke pismo s najboljim preporukama za Sanitetsko odjeljenje GS Slovenije, ali je Rodgers, po svojoj brzopletoj naravi, shvatio da je ovo pismo imalo značenje i diplomatske vize za ulazak u Sloveniju, pa tako nije ništa ni preduzeo preko svoje vojne linije.

I još jedan nesporazum. Boraveći u Bariju osjetim da se naše osoblje u bolnicama pomalo uležalo, raznježilo i izgubilo ponešto od onoga što smo nazivali »borbena gotovost«. Odlučim da ih malo prodrmam, pa jedne noći, u pratnji Nikole Nikolića i Papa, upadnem u bolnicu Grumo i naredim našem osoblju da se u najkraćem vremenu pripremi za prihvrat velikog broja ranjenika. Smatrali smo to uobičajenom vježbom radi provjere spremnosti za iznenađan noćni rad, a sve je to trebalo da služi osnovnoj ideji: skorog povratka na jugoslavensko bojište. Sve se dobro odigralo, ali smo mi napravili zaista grub propust u toliko što o ovoj vježbi nismo obavijestili i majora Talbota, kao britanskog člana dvojne uprave u bolnici Grumo. Talbot je doista imao sve razloge da se osjeti pogođen u srce svoje kompetencije, pa je ovu aferu ispričao Rodgersu, a Lindsayu je priča poslužila kao bogomdani povod da se šaljivo očeše o mene, upitavši Talbota: »Da Nikoliš možda nije bio pijan?«

Time se završava moje sjećanje na Rodgersa. Šezdesetih godina sam doznao 3d novozelandskog doktora Bremnera da je Rodgers tragično završio život,

upavši sa svojim automobilom u more. Neka je slava ovome velikom hirurгу čije •
vrline i ljudska saosjećanja za jugoslavenske partizane bijahu veći i vidniji od
ideološko-političkog trunja u njemu.

. . .

Početkom avgusta 1944. budem uvršten u pratnju maršala Tita na njegovom putovanju u Casertu, gdje je bio pripremljen susret sa generalom Wilsonom, glavnim komandantom savezničkih snaga u Sredozemlju. Poletimo s viškog aerodroma. Doček na aerodromu u Caserti bez velikog ceremonijala.

Smjestite nas u krugu jednog dvorca u kome je boravio Wilsonov štab. Titu su dali jedan prizemni zidani paviljončić-bungalov, a za nas ostale su napravili, vidi se na brzu ruku, strehe protiv kiše koje su, umjesto bilo kakvih zidova, imale samo žičanu mrežu. Ambijent je bio prijatan (hladovina listopadne šume) i dosta šaljiv, jer smo se kroz ove žičane mreže mogli svi vidjeti, a i nas su Englezi mogli posmatrati, baš kao da smo egzotične zvjerke u kavezima. Ležao sam u kavezu sa Ivom Rukavinom, malo dalje je bio Zujović Crni s Arsom, pa Jefto Šašić, Ulepić, Levićnik i Klišanec. Valjda drugog dana po našem dolasku otpočeli su razgovori između Tita i Wilsona. Ne znam ko je sve uz Tita stalno učestvovao u tim razgovorima. Svakako Zujović i Arso Jovanović. Ostali su pozivani redom na referisanje. Kad sam ja došao na red bilo je već podne, vrijeme ručku, i meni je ostalo desetak minuta da otpjevam svoj već dobro naučeni šlager o neprilikama i akutnim potrebama sanitetske službe. Olga Ninčić je prevodila precizno, ali nekako anemično, valjda je bila već premorena, pa sam iz te dvorane izašao ljutit, kao da nisam ništa ni postigao. Ali najviše sam bio zgranut pojavom i držanjem generala Wilsona: ta ljudeškara, zadrigla lica, poput karlovačkog mesara Gombača, jedva je slušala moje izlaganje i, uopšte, odavala je utisak kao da ima pred sobom svoje oficire, a ne Vrhovnog komandanta savezničke vojske. Na Titovom licu se ocrtavala hladnokrvnost i pomalo lukav osmijeh kojim je uspevao da parira Wilsonovoj oholosti.

Idućih par dana smo proveli u Napulju, pa smo s Titom u motornom čamcu prokrstarili lukom gdje su bili usidreni britanski ratni brodovi. Sjećam se i jednog susreta sa Macmillanom (s naše strane je bio na čelu Sreten Zujović, dok je Tito istog dana obilazio front). Pošto smo razgledali i Pompeje, većina delegacije se vratila na Vis, a Tito je još ostao u Napulju radi susreta sa Churchillom.

Tek što sam stigao na Vis, dode glas da će u Bari stići dugo očekivana sovjetska medicinska misija, te ja moradoh opet u Italiju. Dolazak ove misije (18 ljekara i 13 medicinskih sestara) predstavljao je najznačajniji i najuzbudljiviji događaj u našoj službi toga vremena. Stigli su avionom. Predvodnik grupe, pukovnik Anatolij Anatolijevič Kazanski, bio je ličnost koja je opštom kulturom, nivoom vojnog i medicinskog znanja (nastavnik ratne hirurgije u lenjingradskoj Vojnomedicinskoj akademiji i glavni hirurg jednog od frontova Crvene armije) i svojom pojavom i ljudskim nastupom ulijevala svako povjerenje. Od prvog dana, pa do kraja njegove službe u Jugoslaviji (vratio se u SSSR sredinom 1945) nas dvojicu je povezivao duh prisne saradnje i nepomućenog razumijevanja. I danas gajim visoko poštovanje prema tome čovjeku i drugu.

Pohitao sam u prostranu školu gdje je Rusima bio pripremljen smještaj. Bio sam impresioniran vojničkim izgledom i ljepotom tih ljudi. Dabome i žena. sutradan, na njihovu želju, održao sam im predavanje o razvoju i specifičnostima laše sanitetske službe s glavnom i za njihova prethodna poimanja najteže shvatljivom poentom: odnos pozadine i fronta u partizanskom ratovanju. Nema aozadine, nema fronta, ali svaka tačka zemljišta može postati pozadina i front! Vlada su moji slušaoci došli iz domovine dijalektičkog materijalizma, iz njihovih sitanja sam mogao primijetiti da im razumijevanje ove dijalektike »pozadine ima nema« čini dosta poteškoća: Predavanje je ne bez muke, prevodila Ljuba <Cnjažinskaja, koja drži porodičnu vezu i s mojim Sjeničakom (ćerka Đure -rohlichica).

Na koktel u čast sovjetske medicinske misije pozvali smo, razumije se, i aredstavnike britanske vojne medicine. U pozdravnom govoru sam, mislim, ispio da održim ravnotežu između dviju velikih sila: odao sam veliko priznanje i pomoć koja nam je ukazana s jedne i druge strane. Taj govor sam sačuvao do ianas.

Iz Barija smo pošli na Vis, gdje su sovjetski ljekari i medicinske sestre bili Dredstavljeni maršalu Titu koji je, njima u čast, priredio večeru, koja je protekla i bratskom raspoloženju.

Potom smo pukovnik Kazanski i ja isplanirali raspored Ijekara i sestara u sve pokrajine i jedinice, sa težištem na Srbiji, odnosno na jedinicama koje su već >le u pokretu prema Srbiji. Sa sobom su ponijeli i skupocjen hirurški nstrumentarij.

A. A. Kazanski i ja nismo se više rastajali.

Taj čovjek, visokog i vitkog rasta, istočnjačko-asketske fizionomije, osvajao e svojom nenametljivošću. Bio je u pravom smislu savjetnik, koji nije >reduzimao ništa na svoju ruku. Davao je precizne odgovore na moja pitanja i irobleme s kojim sam se sukobljavao. Ubrzo, po saglasnosti našeg Vrhovnog taba, Kazanski je u SOVS-u zauzeo funkciju glavnog hirurga - savjetnika. Pa ni ada on nije nikad upućivao svoje kritičke primjedbe neposredno, nego preko nene i s mojim potpisom. Insistirao je, pored ostalog, na tri stvari:

- na preciznoj dokumentaciji cjelokupnog medicinskog rada koji se provodi nad svakim pojedinim ranjenikom;
- na tehničkoj organizaciji previjališta i operacionih sala, uvjerivši me da se la tim prostorijama nikako ne smije škrtariti. A tu smo najčešće hramali, laslijedivši u mirnodopskim bolnicama tijesne »ambulance«, apsolutno nepode- ne za masovni hirurški rad;
- na brižljivoj sanitarnoj obradi ranjenika i pedantnoj asepsi;

Bio je beskompromisni privrženik radikalne hirurške obrade ratne rane i, lotom, primjene zatvorenog gipsa.

Za prvi broj Vojnosanitetskog pregleda, koji će se pojaviti u septembru, Vnatolij Anatolijevič je dao članak »Ratna hirurgija i jedinstvena ratnohirurška loktrina«. To je bila tema koja je i mene u ono vrijeme mnogo zaokupljala.

Približavao se kraj našem viškom periodu. Saveznička pomoć jugoslovenskom ratništvu jačala je svakog dana. Evakuacija ranjenika vazдушnim putem »uhodala« se i postala već, za naše prilike, masovnom. Funkcionisalo je tada već dvadesetak privremenih aerodroma, sve tamo od Slovenije, pa do Srbije. Stigle su nam vijesti o dramatičnoj evakuaciji oko 700 ranjenika i iznurenih boraca sa aerodroma Brezna, nedaleko od Nikšića u Crnoj Gori. Prikupljeni ranjenici su bili kritično ugroženi od strane njemačkih snaga. Evakuacija njihova obavljena je usred dana, avioni su slijetali nekoliko puta, u pratnji svojih lovaca, a pod neprijateljskom vatrom sa zemlje. Naše jedinice održale položaje oko aerodroma sve dok evakuacija nije bila završena.

Strategijsko težište naših vojnih operacija sve više se pomjeralo ka Srbiji. Još marta i aprila mjeseca su dvije naše divizije (2. i 5.) prodrle u Srbiju, sve do Ibra, ali taj prodor nije doveo do očekivanih rezultata. U julu je Vrhovni štab počeo da usmjerava nove i jače snage ka istočnoj Bosni i Sandžaku sa ciljem da u povoljnom trenutku predu u ofanzivu na Srbiju. Početkom avgusta je udarna grupa divizija iz Crne Gore i Sandžaka prešla Ibar i ovladala Kopaonikom, dok je Prva proleterska divizija 24. avgusta izbila na Zlatibor i produžila nadiranje ka Užicu i Požegi. I u južnoj Srbiji su narasle nove brigade i preuzimale inicijativu.

Jedinice Crvene armije su u isto vrijeme zakoračile u Rumuniju i 5. septembra izbile na obale Dunava.

Početkom septembra sve naše snage koje su prodirale u Srbiju počinju da se povijaju ka sjeveru, prema Beogradu. Osamnaestog septembra je oslobođeno Valjevo, a u istočnoj Srbiji bijaše uspostavljena veza sa Crvenom armijom.

Nas nekoliko u SOVS-u⁵⁹ smo treperili od nestrpljenja očekujući trenutak da i mi krenemo u Srbiju. U isto vrijeme smo još obavljali najnužnije administrativne poslove i održavali žive veze sa Glavnim štabovima. Iz Komiže je potekao raspis od 25. septembra⁶⁰ u kome sam sažeo dotadašnje rezultate u 1944. godini i odredio zadaće, među kojima se na prvom mjestu ističe brzo obrazovanje kadrova s obzirom da vojni sanitetski kadar »treba da postane jezgro saniteta naše buduće velike armije i zdravstvene službe u narodu«. Među trenutnim slabostima morao sam opet da podvučem netačnost, nedosljednost, i, često puta, ispraznost u vođenju administracije.

Od 19—21. septembra učestvovao sam na konferenciji apotekara. Pristigli su bili šefovi apotekarstva iz Hrvatske (Mr. Zdravković), Slovenije (Mr. Vane), i iz Srbije (Mr. Gvido Herman).⁶¹

Perspektiva oslobađanja velikog broja gradova mi je nalagala da svim ljekarima i farmaceutima uputim upozorenje na elementarne zadaće (registracija zdravstvenog kadra, procjena epidemiološke situacije i dr.) kao i na štetne postupke (razvlačenje i pljačka materijala) koji se tom prilikom mogu desiti. U središtu pažnje treba da budu interesi NOVJ i zdravstvene zaštite stanovništva.⁶²

⁵⁹Na licu smo isprva bili samo Nikša Bulić, sekretar, i ja. Zimolo je marševao sa 1. proleterskim korpusom, Kraus je bio u Srbiji, a Jela Žunjić u 2. korpusu. Kraus i Zimolo će polovinom septembra stići iz Barija na Vis.

⁶⁰Zbornik, knj. 1, dok. br. 147.

⁶¹Zbornik, knj. 12, dok. br. 168.

⁶²Zbornik, knj. 12, dok. br. 182, 261, 265, 279.

Najzad.

Poslije 38 mjeseci izbjivanja iz grada u kome sam napravio svoje prve korake ta revoluciji, grada čije zlo i dobro je ostavilo neizbrisive tragove u mojoj duši, gdje su mi stradali mnogi članovi porodice. O povratku u slobodni Beograd smo svi sanjali, ali je malo ko bio siguran da će taj dan i dočekati.

Poletjeli smo sa Visa i spustili se na aerodrom Divci, kod Valjeva. Valjevo je Družalo tipičnu sliku oslobođenih gradova: vreva raznovrsnog svijeta na ulicama, nobilizacija omladine u nove i nove vojne jedinice, optimizam. Tako s površine. r\ za dubinu nisam imao vremena: ni za tugu partizana koji su, poslije tri godine ratovanja, našli opustjela ognjišta, ni za očaj preživjelih porodica čiji sinovi se likad više neće vratiti, niti za stravu onih koji su protiv nas u svoje vrijeme ikovali pod skutom okupatora.

Domognem se nekakvog džipa te se s pukovnikom Kazanskim zaputim zreko Arandelovca i Mladenovca ka Beogradu. Pred Mladenovcem stoji 4—5 -uskih tenkova, onesposobljenih u borbi od prije par dana, zatim, između Ralje i \vale', prestižemo kolonu Crvene armije u pokretu ka Beogradu. Kolona je jsebuja: kreće se na svim mogućim vozilima, počev od kamiona, kola s ranjskom i volovskom zapregom, pa do bicikla. Na vozilima vidim svakovrsnog naterijala, počev od oružja i municije pa do džakova i zavežljaja. Crvenoarmeji ;u preplanuli i još obučeni u ljetne, platnene uniforme. Draga mi bijaše ta kolona to zna da upotrijebi sva moguća priručna sredstva. Drag mi bijaše onaj brkati, >lavokosi vojnik-trećepozivac, što je preko leđa jednog kabastog vola prevjesio >isage, pučka lulu i gura naprijed. Ne, ne marim za to šarenilo u vanjskom sgledu, samo nek se gura naprijed.

Bilo je poslijepodne 18. oktobra. Od Avale čujemo jeku boja i, kad smo se nimo ruskih kolona probili do Šuplje Stijene, pod samom Avalom, dalje više lismo mogli. U neposrednoj blizini ispred nas, u svim jarugama i šumarcima rajao je žestoki okršaj s Nijemcima. Nama s lijeve strane iz daljine tuku njemački eški mitraljezi i bacači, i tad vidim kako Crvenoarmeji u trku izvlače s drumu na ednu uzvišicu protutenkovski top i s mjesta otvaraju vatru po brdu iznad reljezničke stanice Ripanj.

Kazanski potraži neki ruski štab da se informišemo. Nađemo jednog golemog pukovnika, zagrnutog u opakliju od crnog jagnječeg krzna, te nam on losta nehajno objasni da se velika i dobro naoružana njemačka grupacija probija)d Grocke prema zapadu, da joj sad predstoji uništenje, ali da nam je put za ieograd apsolutno nemoguć dok se ova borba ne završi.

Vratimo se u Mladenovac. Do noći smo imali vremena da obiđemo jednu usku bolnicu, prepunu ranjenika, među kojima je vladala uznemirenost zbog itucije na frontu. Naročito su bili bučni lakši ranjenici i Kazanski je morao da mmijeni oštrij ton da ih smiri.

Sutradan, 19. oktobra, uputimo se ponovo ka Beogradu. Sada je pod valom vladao grobni mir. Groblje njemačke tehnike. Groblje vojnika. Prvi put

da gledam takav prizor: lijevo i desno od drum a leševi, ne pojedinačno nego u gomilama.⁶³

Prošavši ispod Torlaka ukaže nam se panorama Beograda koju nadvisuju ogromni crni dimovi, naročito iznad Banjice. Istočno od Torlaka vidim dugačku kolonu naše pješadije kako se spušta ka Beogradu; to je 21. srpska divizija koja se vraća iz jučerašnjeg boja s Nijemcima oko Boleča. Kod Jajinaca, lijevo od drum a, livada na koju se upravo spušta laki avion-izviđač, te zaključimo da tu blizu mora biti neki visoki štab. Doista, u seoskim kućicama zateknemo jedan štab Crvene armije. Dok se Kazanski raspitivao o situaciji u Beogradu, meni nije s oka silazio jedan postariji Rus, čikica sa činom general-majora, sav zgužvan i žut od prašine, pričao je nešto veselo i ja sam ga tad neodoljivo upoređivao s Tolstojevim likovima sa Borodina.

Na Voždovcu, u školi, naidemo na rusku divizijsku medicinsku stanicu (DMP) u punom radu i savršenom poretku. Na raskrsnici kod Autokomande krš od razbijene ratne tehnike.

Na Dedinju pronađemo štab naše Prve armijske grupe sa komandantom Pekom Dapčevićem. Peko je upravo sjedio zavaljen u fotelju dok mu je brico sapunao lice i u toj, svakako prisilnoj pozi s nosom uvis, izgledao mi je nešto i suviše gord, a imao je i pravo da takav bude. Pobjednik je.

U centru grada su još trajale borbe, pa smo prespavali u nekoj vili, odmah do današnjeg stadiona Crvene zvezde. Zapravo, slabo smo mogli spavati jer su cijelu noć oko nas padale granate od njemačkih topova sa Bežanijske Kose.

Sutradan, 20. oktobra, ruske »kaćuše«, postavljene ispod Veterinarskog fakulteta, otvorile su ubitaćnu vatru i njemački topovi su zamukli.

Po svemu sudeći, Beograd je bio oslobođen.

Uputimo se džipom, preko Mostara, u centar grada. Ulica Kneza Miloša daje sliku pravog bojišta: onespособljeni tenkovi, izlomljeni električni stubovi, iskidane žice, izrešetane i ogaravljene kuće, a na asfaltu leži ljudski leš, pretvoren u suhu ljupicu; tenkovi su ga danima gazili.

Slučajno susretnemo Mitru Mitrović-Đilas i Radovana Zogovića te pođemo u Glavnjaču (upravu specijalne policije). Svuda darmar i pustoš, a na ormaru nekadašnje Vujkovićeve sobe stoji figurica Maksima Gorkog. Od kuda i zašto je tu Gorki? Drugovi ga uzeše na čisti vazduh.

Stratezi beogradske operacije, generali Dapčević i Zdanov, susreli su se na Kalemegdanskoj terasi. Prizor dostojan istorije, ali po formi sasvim običan: ni bijelih konja, ni udvornog mahanja kalpacima od nojeva perja, ni barjaka, ni talambasa. Jednostavno se zagrlili, čestitali pobjedu i pošli svak svojim poslom. Vidim naše trupe kako prelaze Savu preko starog mosta, a od Zemuna se čuje paljba.

Na početku današnjeg Bulevara revolucije mlad krasnoarmejski potporučnik leži mrtav pokraj motocikla. Sav je spržen, samo što mu se epolete žute. Leži mladić u karakterističnom položaju sprženog ljudskog bića, baš onako kako sam

⁶³ Riječ je o njemačkoj grupaciji (1. brdska divizija, 1. i 2. puk »Brandenburg«) koja je iz Smedereva upućena u pomoć beogradskom garnizonu. Dočekana od naših snaga na prilazima Beogradu, skrenula je na zapad, opkoljena je i skoro u cijelosti uništena.

ičio na katedri sudske medicine: položaj žene u koitusu. Mora da ga je pogodio zacac plamena.

Ako je susret vojskovođa na Kalemegdanskoj terasi protekao antispektakularno, onda je narod Beograda, te večeri dvadesetog oktobra 1944, uzeo »protokol« u svoje ruke. Nezaboravni urnebes Beograda. Pucalo se iz svih aspoloživih oružja, svijetleći meci kao da su željeli da dosegnu zvijezde, mase su lagrnule iz svih predgrađa, od Narodnog pozorišta pa do Slavije plela su se Lozaračka kola, harmonike Krasnoarmejaca pozivale su na kazačok, a orkestri laših Cigana kao da nisu dopuštali nikome da bude ispred njih ni bučniji, ni >rvak u veselju. Ako ima išta čime se mogu nagraditi sve dotadašnje ratne muke, >nda je to bila ova beogradska noć.

SOVŠ se smjesti u zgradu današnjeg Doma armije. Niko još ne zna za nas, **dš** smo u dubokom inkognitu, ali predosjećam da nam prijeti poplava od posla, ita se sad događa u Beogradu? Kuda da se najprije okrenem i s čim da počnem? Jdje su mi saradnici? Pronađem Voju Đukanovića, načelnika saniteta Prve rmijske grupe. Njegovi ranjenici, koliko to on može da zna, već se nalaze u jlavnoj vojnoj bolnici i na klinikama. Ali, osim tih ustanova ima još ranjenika asutih po malim prihvatnim bolnicama koje su, za vrijeme uličnih borbi, nicale licijativom građana. Pronađem Julku Mešterović i postavim je za načelnika initeta Komande grada. Ivica Pavletić mi dobro došao za upravnika Glavne ojne bolnice. Tako sam »pokrio« dvije najosjetljivije tačke. Ali, šta je s eogradskim ljekarima? Ko je kakav? Ko su ti kojih se nije dodirnula prljavština kupacije? Sigurno ih je većina takvih, ali koji su i gdje su sada? Gdje su stari ajni ljekari čije iskustvo bi mi sad bilo dragocjeno?

Javim se Blagoju Neškoviću, partijskom rukovodiocu Srbije. Posljednji put no se vidjeli jula 1941. pred moj odlazak u partizane. Protiv mog očekivanja, laško dođe lično u SOVŠ. Reče mi da se u pogledu beogradskih ljekara, iročito vojnih, mogu prilično osloniti na mišljenje sanitetskog pukovnika stare jjske, Ace Đorđevića. Što se ljekara-komunista tiče, većina je postrijeljana Zelja Kosanović, Nenad Parenta, Milutin Zečević, Toša Borocki) ili su izginuli borbi (Moma Katanić, Mita Pitović, Boško Vrebalov, Miša Pantić). Predosmo i i porodične stvari. Najprije o Dušanu. Pričajući o njemu, Blaško, taj inače tvrdi yvjek, zaplače. Dušan je pao na vezi Mustafe Golubića, glavnog sovjetskog Davještajca za Balkan. Ivanka, poslije oslobođenja iz bolnice, provela je u eogradu par mjeseci, u ilegalnosti, potom je pošla u Zagreb, ne bi li odande ivatila vezu s partizanima, jer su u to doba svi kanali iz Beograda bili pokidani.

Zagrebu je pala u šake ustaškoj policiji i od tada joj više nema traga. Za one egove suze ja sam i danas Blašku beskrajno zahvalan, ne samo zato što mi je •užio utjehu nego, još više, što je time odao poštovanje Dušanu.

Kazivanje doktora Ace Dorđevića, bakteriologa i čestitog čovjeka, pomoglo i je da se donekle snađem u košmarnom problemu, ko je gdje i kakav je. Ne :ćam se više da je o nekome govorio nešto izuzetno rđavo (možda o doktoru aniću) ali me je obradovao pozitivnim mišljenjem o staroj gardi ljekara iz Djnohigijenskog zavoda. Ostali su čisti: Vukšić, Miljković, Mataušek, ovaković, Živković, Radosavljević i na njih se mogu posve osloniti u otivepidemskoj kampanji koja nas očekuje. Sanitetski pukovnik i profesor

ratne hirurgije Radovan Danić je u njemačkom zarobljeništvu, a za Branka Zogovića reče da je nedavno nestao negdje u ratnom kovitlacu.⁶⁴

Prošla je bila, možda, i cijela sedmica dana, a da nisam stigao da potražim svoju majku. Osjećam već grijeh na duši: došla je sloboda, a šta je njoj ta sloboda, ako mene ne vidi? Uspijem najprije da pronađem svoju sestru Danu u Ulici Kralja Milutina 48, u nekadašnjem Dušanovom stanu, te od nje saznam: majka živi u selu Zarkovu, kod sestre Mileve koja je u tom selu dobila učiteljsko mjesto; osim Dušana i Ivanke, postrijeljeni su Miodrag i Drago, sinovi strica Koste; naš brat Svetozar je odveden na rad u Njemačku; Dušanova drugarica, Paula Jurak, ubijena u posljednjem buntovnom jurišu na policajce u banjičkom logoru.

Pohitam u Žarkovo i nađem ih obadvije u skromnoj seoskoj kućici. Neću o tome susretu ništa da pišem osim da smo veoma malo razgovarali, pogotovo ne ništa o Dušanu, samo smo se gledali i blago radovali. Tek kasnije sam doznao za majčine muke. Starica, sa svojih 73 godine, odlazila je u specijalnu policiju da Dragog Jovanovića moli za život svoga sina i, umjesto sina, dobila je njegovo krvavo rublje da ga svojim rukama pere. I sestru Milevu i brata Svetozara su hapsili i u policiji tukli po tabanima. Majci je ratnih godina zatrebala i jedna hitna operacija; u toj nevolji su velikodušno i ne bez rizika pomogli ljekari Bogdan Graovac i Velja Majstorović.

SOVS smo definitivno smjestili u udobne prostorije neke beogradske banke u Ulici Kralja Milana 23, na uglu današnjih ulica Maršala Tita i Generala Zdanova.

Tih prvih dana slobode u Beogradu sam napravio nešto od čega me i danas spopadaju stid i jeza. Baš pred zgradom SOVS-a susretnem slikara Cirića (dobro poznati karikaturista u poslijeratnoj »Borbi«) s kojim sam drugovao, kao sa komunistom, još od studentskih dana. Svi smo ga znali pod imenom »Čira«. Baš nekako pred dolazak u Beograd mnogo se govorilo o nekom Ciri koji je iz jedne sandžačke brigade dezertirao i postao policijski provokator. Pri ovome susretu na ulici Čira mi se obraduje svojim osebnim široko razvučenim osmijehom, a ja ni pet ni šest nego s njim u jednu najbližu vojnu komandu na Vračaru i tamo ga predam dežurnom: »Strpajte ga u zatvor i držite' čvrsto, to je izdajnik i provokator«. Čira se snebivao i zaklinjao da je on u svemu ispravan i da je cijelo vrijeme rata radio za pokret, a ja njemu: »Marš, izdajnice, tako svi govorite kad nam dopadnete šaka«. Prošla su valjda i dva puna dana i ja tek tada stignem da obavijestim mjerodavne drugove o svome uspjehu, i sa zaprepašćenjem saznam da moj Čira uopšte nije onaj Čira za kojim se još traga, a da je moj hapšenik doista ispravan drug. Pohrlim panično u onaj zatvor i nađem Čiru — još živog. Jedan od najsretnijih trenutaka mog života. A kakva su vremena bila, možda je zavisilo o časovima pa da mog Čiru proguta mrak. Od tada, kad god se sretnem sa drugom Čirićem u meni se sledi krv, a Čira i dalje razvlači lice u blaženi osmijeh, pun praštanja. Od tada sam se zarekao da ću svoj instinkt »budnosti« držati čvrsto u uzdama.

⁶⁴Branka su, pred oslobođenje Beograda, mobilisali četnici, s njima je prešao Bosnu. Sreo sam ga prvi put u Karlovcu, već u svojstvu našeg hirurga.

Razmišljajući kako da uspostavam širi dodir sa zdravstvenim radnicima eograda, odlučim se da ih sazovem na miting. Sala Inženjerskog doma u liloševoj ulici bila je prepuna. Govorio sam jedan sat. Govorio sam smireno, iše u stilu predavanja, o razvitku naše sanitetske službe kroz cijelo vrijeme rata, njenim specifičnostima koje su publici bile savršeno nepoznate, o nevoljama oje smo s ono malo snaga imali da prebrodimo i tek na kraju sam istupio s selom na opštu mobilizaciju svih zdravstvenih kadrova Beograda. Poslije litinga su mi prilazili mnogi ljekari da mi stisnu ruku iz čega sam mogao uključiti da je učinak ove akcije bio dobar. Bilo je to 4. novembra 1944.

Kolektiv SOVS-a se počeo prikupljati. Pristigli su Kraus, Černozubov, avrić, Zimolo, Jela Žunjić, Alfred Ržehak. Veterinu su vodili Rudi Rede, Ivan lilčetić i profesor Ježić. Odnekud smo ugrabili i Manu Budisavljevića na rad u ersonalnom odsjeku. Sa administrativnim aparatom, kuririma i pomoćnim sobljem bilo nas je 1. novembra ravno 30. U istoj zgradi smo mi, ljekari, i anovali, a i menza je tu bila organizovana. Imali smo i konobara Ziku, vrhunski ifiniranog oberkonobara iz hotela »Mažestik«. Sve je bilo na nivou, ali šta smo nali da jedemo? Bilo je vrlo komično: konobar Zika posluhuje nas u bijelim ikavicama, a na poslužavniku — crni pasulj bez mesa i zaprške! Božo Lavrić i ja no se pogledali ispod oka i nasmijali diskretno da ne povrijedimo druga Ziku, 3te je iznad svega bilo stalo do — stila.

Uz pomoć Anatolija Anatolijeviča uspjeli smo da SOVŠ organizujemo po >vjetskom uzoru, u odsjeke, već prema prirodi poslova: medikoevakuacijski isjek (Ante Zimolo, a poslije je dužnost šefa preuzeo Đura Mešterović, kad se, ratio iz Moskve), higijensko-epidemiološki odsjek (Nikša Černozubov) i rsonalni odsjek (Alfred Ržehak). Nešto kasnije ćemo osnovati i nastavni Isjek. Administrativne poslove je i dalje obavljao Nikša Bulić.

Mnogobrojne »stranke« koje su sve željele razgovor sa mnom prijetile su da e poplave, uguše i onesposobe za bilo koji posao od čijeg svršavanja je zavisila ;lina službe. Pošto su se među strankama pojavljivale i vrlo ugledne ličnosti iz mije i ljekari iz raznih inostranih misija, to je postalo neophodno da imam lutanta, ali ne bilo kakvog birokratskog amortizera pred rastućim pritiskom, :go osobu u svakom pogledu obrazovanu i poznavaoa stranih jezika. Izbor je io na Andreja Zupančiča, sina Otonovog. Doktora Zupančiča sam upoznao još južnoj Italiji, a ne znam više kako se obreo u Beogradu. Njegova opšta kultura dovenačka egzaktost pružali su mi sve garancije. Ne vjerujem da je iko u našoj miji u ono vrijeme imao ađutanta tako visokog obrazovnog ranga. Čim se .vršio rat, Andrej je zaželio da se posveti studijama patofiziologije i ja ga sšaljem u Lenjingrad na Katedru profesora Orbelija. Postao je profesor itofiziologije na Medicinskom fakultetu u Ljubljani. Danas je pjesnik dugih itovanja po ovoj planeti (Kilimandžaro, prašume Amazone), a nisam siguran da :će zakoračiti i u kosmičke prostore.

Izgledalo je da ćemo s tako popunjenim SOVŠ-om biti kadri da čvrsto dadamo situacijom u cjelokupnom sanitetu. Kako će se uskoro pokazati, •evarili smo se. Transmisije između nas i baze često su škripale, kočnice kazivale, točkovi su se ne rijetko okretali u blatu naprazno. Razlike između .ših planova i stvarnosti, između onog »što bi trebalo« i onog što se može, rnekad su postajale vrlo drastične.

VII

Oslobođenjem Beograda, sjeverne i istočne Srbije, istočnog Srema i Vojvodine došlo je u tome dijelu jugoslovenskog ratišta do temeljnih promjena u strategijskoj situaciji:

- stvorio se front koji se protezao od Kraljeva, Čačka, Užica, duž rijeke Drine, pa linijom Sre'mska Mitrovica - Ilok, zatim Dunavom i Dravom do mađarske granice, a dalje su front zaposijedale jedinice Prve bugarske armije i Crvene armije. Front je bio taktički povezan jedino u Sremu, pa dalje na sjever, i tu se prešlo na rovovski oblik ratovanja, dok su u ostalim sektorima fronta postojali široki, slobodni međuprostori.

- iza ovog fronta je nastala stabilna pozadina, faktor od prvorazrednog značaja za sanitetsku službu, koja, i u ratnim uslovima, čezne za stabilnim, relativno mirnim uslovima za smještaj i liječenje ranjenika. Stabilna pozadina je omogućila da se prede na regularnu i potpuniju mobilizaciju ljudstva za borbene jedinice i za razne druge ratne ciljeve. Na toj teritoriji je postojao bogat stambeni fond za smještaj vojske i ranjenika, nađene su rezerve hrane i drugog materijala potrebnog za rat, stvoreni su preduslovi za organizovanu ratnu proizvodnju. Zatečene komunikacije (drumovi, željeznice i rijeke) iako teško oštećene (naročito mostovi) omogućile su izdašniji i redovniji dotur materijala na front i evakuaciju ranjenika sa fronta u pozadinu.

Mi u SOVS-u bili smo odmah svjesni ovog velikog strategijskog dobitka.

Međutim, našoj pažnji nisu promakli ni teški problemi s kojima ćemo se takoreći istog trenutka, suočiti. Nova situacija, makar koliko isprva izgledala povoljna, uvijek stvara i nove probleme.

Predviđali smo da će uskoro doći do reske disproporcije između potreba koje su naglo narastale i naših materijalnih, kadrovskih i organizacijskih mogućnosti.

Opštom mobilizacijom u Srbiji i Vojvodini nastajale su nove jedinice (brigade i divizije) a brojno stanje starih se povećavalo. Ako su naše divizije do oslobođenja Beograda brojale po 3.000 boraca sada se brojno stanje popelo na 10.000. Već samo zato smo mogli očekivati i mnogo veći broj ranjenika i bolesnika, a tome povećanju će znatno doprinijeti i drugi činioci: prelaz na frontalni način ratovanja zatekao je i stare naše jedinice, a još više novomobilisane borce, nedovoljno spremne, kako u pogledu materijalno-tehničke opreme, tako i u pogledu taktičke vještine.

Naglo se počela mijenjati i struktura internističke patologije: zbijeni smještaj velikih vojničkih masa, mahom u naseljima ili u razrušenim kasarnama, doveo je do širenja kapljičnih infekcija; prve pojave virusnog hepatita (zarazne žutice) i ratnog nefrita su nam, također, signalizirale da će nam promjena u strategijskoj situaciji i u načinu ratovanja (pozicioni rat) donijeti nešto novo, sa čim se nismo sretali u fazi partizanskog ratovanja. U patologiji zaraznih bolesti, pored dobro nam poznatih pjegavca i trbušnog tifusa, stupile su na pozornicu još malarija, povratna groznica i dizenterija. Ratna psihoneuroza koju smo prvi put sretali već od sredine 1944. (izgleda prvi put na Kozari, pod imenom »kozarska psihoza«) sada je uzimala maha u epidemičnim razmjerama.

Suočavajući ove novine u kvantitetu i u strukturi patologije sa postojećim mogućnostima sanitetske službe uvidjeli smo da nas očekuju izuzetno veliki naponi i neobično razudena djelatnost u mnogo pravaca.

Materijalne rezerve koje su nas isprva impresionirale pokazale su se mršavim, naročito u nekim artiklima, neophodnim za bolnice. Nedostajalo je pokrivača, bijele posteljine, kreveta, stakla i goriva, pa i ono što se moglo skupiti u nekim krajevima nije se moglo dopremiti u pravo vrijeme i na pravo mjesto, jer su saobraćajna sredstva bila naprosto u očajnom stanju. Uopšte uzevši, ušli smo u fazu rata u kojoj je motor trebalo da bude glavna pogonska snaga, a mi smo raspolagali sa volovskim i konjskim zapregama, pa ni njih nije bilo ni blizu dovoljno. Saobraćajna mreža, kombinovana od drumova, željezničkih pruga i riječnih tokova nije za cijelo vrijeme rata mogla da funkcioniše kao povezan sistem, jer su mostovi na drumovima i rijekama bili porušeni. Prekidi u saobraćajnom sistemu iziskivali su da se na mnogo mjesta vrši pretovar iste robe i istih ranjenika. Sporost u snabdijevanju i muke ranjenika bile su neminovne posljedice ovakvog stanja.

Oskudica u sanitetskom materijalu zauzimala je ponekad takođe vrlo drastične razmjere, ali, ukupno uzevši, ne tolike kao što je to bilo sa prethodno navedenim predmetima. U gradovima su bila zatečena skladišta kolaboracionističkih firmi, a Vojnosanitetski zavod u Zemunu je sa svojim malim radionicama otpočeo vrlo rano sa skromnom proizvodnjom zavoja i udloga. Uskoro ćemo uspjeti da oživimo proizvodnju etera za narkozu, gipsa, seruma i vakcina, gaze, nosila, pa čak i - sapuna. Izvjesna pomoć od SSSR-a i Otačastvene Bugarske je takođe ublažavala nemaštinu. Pomoć od zapadnih saveznika je naglo opadala uslijed meteoroloških nepogodnosti za avio saobraćaj.

Kadrovska situacija, sa čisto brojčanog gledišta, nije bila loša. Mobilizaciji su se odazvali zaista svi i s tim brojem, gledajući čisto računski, moglo se popuniti sva ključna mjesta, kako u operativnim jedinicama, tako i u pozadini. Nevolje su nastale iz dva druga uzroka:

— Prvo, naša sanitetska administracija, ne samo u SOVŠ-u, nego još više u glavnim štabovima, korpusima i gradskim komandama, nije bila dorasla da brzo i precizno evidentira kog sve imamo na terenu, kakvih specijalnosti i kakvih sposobnosti. Slaba evidencija dovela je i do slabog raspoređivanja; nije svak stigao na pravo mjesto.

— Drugo, kvalitet ljekarskog kadra, u cjelini uzevši, bio je neprikladan za ratne uslove. Pri tome ne mislim na njegovu stručnost, ni motivisanost da svojim zalaganjem doprinese konačnoj pobjedi. Osim malih izuzetaka stručnost i motivisanost su bile bez zamjerke. Slab kvalitet se izražavao u nečem sasvim drugom: u skoro totalnom pomanjkanju vojnog aspekta medicinske obrazovanosti, u nepoznavanju osnovnih principa ratne hirurgije, organizacije i taktike medicinskog rada u ratu. Medicinski fakulteti prije rata su skoro potpuno zanemarili ove predmete.⁶⁵ Jedino u Beogradu se predavala ratna hirurgija, ali jedva simbolično.

Ono što se još sačuvalo od iskustva iz Balkanskog i Prvog svjetskog rata, njegovali su i prenosili na studente nastavnici i učesnici tih ratova Mihajlo Petrović i Radovan Danić. Mika Petrović je davno umro, a Danić je u zarobljeništvu ponosno čuvao svoju čast. Od ratnih veterana su u Beogradu još bili živi Leon Koen, Đorđe Nešić, Milivoj Kostić i Nikola Krstić. Koen je živio u visini svoje gospodstvenosti, a Nešić i Krstić su znali da navrate do mene i, kao dosljedni rodoljubi, dirljivo nam nudili svoje usluge: Nešić elektromagnet za vađenje metala iz oka, a Krstić udlagu za transportnu imobilizaciju. U smislu vojnomedicinskog obrazovanja nešto se činilo i postizalo za vrijeme služenja vojne obaveze u staroj vojsci. Praktičnim iskustvom je raspolagao samo onaj maleni broj partizanskih ljekara, ali se ni oni nisu blagovremeno snašli u novim uslovima ratovanja, zadržali su stara iskustva i, još gore, svoje stare, rđave navike. Posljednji mjeseci našeg rata su pokazali da klinička medicina, onakva kakva se predavala na fakultetu, i ratna medicina nisu isto. Otpor tome saznanju smo skupo i preskupo platili. Sposobnost da se dobro radi i u uslovima ratne oskudice (a oskudica je stalni pratilac svih ratova), sposobnost za improvizaciju nedostajale su našim, inače vrsnim, kliničkim lekarima. Odlični klinički hirurzi nisu se lako snalazili u ratnoj hirurgiji, pogotovo ne u organizaciji hirurškog rada. Nisu lako shvatali da je njihov rad nad jednim ranjenikom samo jedna epizoda u lancu intervencija koje će nad istim ranjenikom obaviti još i drugi hirurzi. Njegova epizodna intervencija, možda i presudna, mora da se uklopi u cjelokupni sistem liječenja, u jedinstvenu metodiku, ili doktrinu. Najslabije su vladali principima evakuacije ranjenika: koga, kada i kuda evakuisati (transportovati). Na planu evakuacije ranjenika doživljavane su ponekad i katastrofe, tačnije, ranjenici su zapadali u katastrofalna stanja uslijed grešaka protiv elementarnih principa transportovanja i evakuacije. Samo zahvaljujući ratnoj žurbi, počinioци tih grešaka nisu završili pred ratnim sudom.⁶⁶

Osnovno obilježje organizacije sanitetske službe s kojom smo stupili na sremiski front bila je, kao prvo, njena usitnjenost u divizijama. Raspolagali smo sa po 1—2 male, vrlo pokretne hirurške ekipe, pa s divizijskom pokretnom bolnicom, bolničarskom četom, higijenskom ekipom i dr. Takva organizacija je potpuno odgovarala partizanskim uslovima, kada su male jedinice, najčešće u jačini jedne brigade, dejstvovalе na međusobno razmaknutim bojištima. Ali, na sremskom frontu se ukazala vizija velike mase ranjenika i bolesnika i vizija preventivne zaštite velikih vojničkih masa, gusto zbijenih na relativno tijesnom prostoru. Predstojala je, dakle, obimna reorganizacija cijelog saniteta, počev od divizije, pa do duboke pozadine, u smislu stvaranja velikih formacija, sposobnih za masovni medicinski rad.

Drugo, naša partizanska organizacija se zasnivala na potrebi da borbene jedinice zadržavaju i čuvaju pod svojim okriljem određenu kategoriju ranjenika i bolesnika tj. one koji su mogli da se liječe u pokretu, sve do konačnog izliječenja i povratka u svoju matičnu jedinicu. Dakle, princip »liječenja na mjestu«, u partizanskim uslovima, imao je istu težinu koliko i princip evakuacije u pozadinu, a u nekim situacijama čak i veću. Sada, u uslovima tzv. regularnog

ratovanja (rovovi, masovna upotreba artiljerije, mogućnost iznenadnog proboja fronta) svako zadržavanje ranjenika u rejonu brigade, pa i divizije, bilo bi pogrešno kako sa stanovišta sigurnosti i liječenja ranjenika, tako i sa stanovišta manevra jedinice. Znači, morali smo prihvatiti princip skoro totalne i permanentne evakuacije ranjenika iz bojišne prostorije u pozadinu. A taj princip bio je skopčan sa punim razumijevanjem principa etapnog liječenja, sa formiranjem moćnih, za masovni rad sposobnih, sanitetskih ustanova (etapa) kao i sa posjedovanjem moćnih i brzih transportnih sredstava.

Svaka dobra organizacija treba da se osniva na malome, na početnoj ćeliji ednog velikog sistema. Svaka ćelija mora da anticipira sliku velikog sistema. U organizaciji ratne hirurške ustanove osnovne ćelije su: prijemno-trijažno odjeljenje, previjalište i operacioni blok. Svaka od tih ćelija morala je da posjeduje, prije svega ostalog, širok radni prostor za masovni rad. Tragičnost laših kliničkih hirurga je bila u tome što nisu umjeli da za sebe same organizuju adni prostor, a nisu ni shvatili nužnost ovoga. Bez razmišljanja o tome šta ih eka, oni su se isprva najrađe useljavali u tradicionalne sreske ambulante i u jolnice još od marijaterzijanskog vremena, u kojima se od tjeskobe jedva moglo lisati, umjesto da su odmah zaposjedali prostrane javne zgrade (škole, kasarne, kladišta i dr.). Sjećam se istaknutog beogradskog hirurga Bogdana Kosanovića, i Sremskoj Mitrovici, u zimu 1944. Pukovnik Kazanski i ja zateknemo ga u ijesnoj ambulanci mitrovačke bolnice i, kako je sam Kosanović bio golem i >lećat, u tome sobičku se jedva on sam mogao da okrene. Smeta mu nstrumentarka, smetaju mu nosioci ranjenika, a i on smeta njima. U prostoriji amo jedan sto za previjanje, a u hodnicima čekaju desetine ranjenika. Velika asluga Anatolija Anatolijeviča i svih sovjetskih hirurga jest i u tome što su nam itvorili oči i ukazali da za masovni hirurški rad treba, prije svega, urediti širok adni prostor: previjališta i operacione dvorane toliko prostrane da se u njih logu postaviti barem po 3 stola, a znalo ih je biti i po 5-7. Nikad ih previše.)ok dva hirurga rade, dotle se dva nova ranjenika već pripremaju za operaciju: kidaju se zavoji, čisti se okolina rane, uvodi narkoza. Tako jedino može da bude isokoproduktivan hirurg koji ima pred sobom masu ranjenika.

Kako smo i kada reagovali na sve ove promjene i probleme?

Zaključili smo da je rasterećenje Beograda zauzelo prvi red hitnosti. U glavnoj vojnoj bolnici, Željezničkoj bolnici, Bolnici trgovačke omladine (BTO), jolnici Bratinske blagajne i Gradskoj bolnici u Zemunu (sve ove ustanove smo tavili pod jednu upravu, na čelu sa majorom Ivicom Pavletićem) zateklo se 3. lovembra 1941. 2333 ranjenika i bolesnika.⁶⁷ Svakako je broj morao biti i veći, er ovdje nisu prikazani ranjenici rasuti po klinikama i tzv. divljim malim >olnicama u gradu. Već iz razloga sigurnosti pred još uvijek mogućim lombardovanjem iz vazduha morali smo potražiti odušak. Uz to se, stalnim »ristizanjem ranjenika sa fronta, povećavala kriza beogradskog bolničkog »rostopa. Prvi odušak smo našli u Smederevu gdje je ubrzo morao da se stvori iolnički centar od 1 000 kreveta.⁶⁸ Već 10. novembra upućujemo naredenje

⁶⁷Zbornik, knj. 12, dok. br. 179.

»Zbornik, knj. 12, dok. br. 205, 219, 383, 387.

vojnoj upravi za Banat, Bačku i Baranju da najhitnije uspostavi bolničke centre u gradovima: Novi Sad, Petrovaradin, Sremski Karlovci, Petrovgrad, Velika Kikinda, Pančevo, Vršac i Bela Crkva. U toj vojvođanskoj bolničkoj bazi bilo je predviđeno da se uredi ukupno 2500 kreveta i to za ranjenike 1700, za interne bolesnike 300 i zarazne bolesnike 500 kreveta. Ukazali smo da treba što brže stvarati specijalizovana odjeljenja i cijele bolnice prema prirodi rana (frakture, povrede mozga i lobanje itd.)

Posebnu pažnju smo posvetili formiranju bolnica za lake ranjenike (BLR) na šta su nam korisno ukazali ruski ljekari. Izdvajanjem lakih ranjenika u zasebne bolnice omogućuje se ovoj kategoriji specijalan medicinski tretman, ubrzava se liječenje i rasterećuju bolnice, namijenjene teškim ranjenicima.

Naglasili smo i funkciju prijemnih odjeljenja, kao izuzetno značajne higijensko-epidemiološke barijere.

Analogno naređenje smo uputili i Sanitetskom odjeljenju GŠ Srbije. U Srbiji je trebalo formirati bolničke centre u Kragujevcu, Smederevu, Valjevu, Požarevcu, Jagodini i drugim mjestima.

Već početkom 1945. ostvaren je mnogo veći broj kreveta u navedenim gradovima, a i broj gradova-bolnica se povećao (Subotica, Bačka Palanka, Sombor, Kovin i dr.).

Sve u svemu, smatram da su ove bolničke baze (Beograd, Srbija i Vojvodina) stvorene na vrijeme i makar koliko su se borile s ogromnim poteškoćama (intendantski materijal, unutrašnji saobraćaj, rukovođenje) one su, zajedno sa bolničkom bazom u južnoj Italiji i bolničkim kapacitetima na »partizanskoj« teritoriji, predstavljale solidnu osnovu da dočekamo završne operacije prilično spremni, barem u pogledu smještaja desetina hiljada ranjenika.

Paralelno s time se moralo povesti bitku i za transportna sredstva. Već sam rekao da smo u početku stajali upravo očajno. Zasluga je majora Zimola što je okupio grupu entuzijasta koji su od teretnih i putničkih vagona adaptirali sanitetske vozove tako da smo početkom 1945. imali u saobraćaju 10 sanitetskih vozova. Adaptacijom smo dobili i 3 sanitetska broda, od kojih će jedan tragično završiti, pun ranjenika, naišavši na ploveću minu na Savi. U sanitetskom transportu su najveću nevolju zadavali porušeni mostovi i oskudica u motornim vozilima za kraće staze. Ovo, i još neki momenti subjektivnog karaktera, uticalo je da krajnji učinak naših bolničkih baza - mjereno procentom mortaliteta, trajanjem liječenja i procentom vraćenih ranjenika u stroj - nije bio onakav kakav bi odgovarao normama Drugog svjetskog rata, odnosno tadašnjim mogućnostima vojne medicine u tzv. regularnim armijama.

U nesumnjive uspjehe koje smo postigli već prvih nedjelja po dolasku u Beograd treba upisati i službu transfuzije krvi. I na to nas je podsjetio A.A. Kazanski. U Centralnom higijenskom zavodu smo već početkom novembra smjestili odjeljenje za pripremanje krvi koje je uskoro preraslo u veliki zavod. Zavodom je rukovodio dr Ivo Herlinger, uz pomoć iskusnih sovjetskih stručnjaka. Još 3. novembra sam uputio građanima Beograda apel da se dobrovoljno javljaju za davaoce krvi. Odziv vrlo dobar. Propagandu smo potpomogli značkom »Krv za junačku krv.« Proizvodnja je naglo rasla.

•Konzervisanu krv i plazmu slali smo specijalnim avionom na sve frontove.⁶⁹ Jskoro su počele da rade i stanice za transfuzija u Somboru i Šapcu, Novom Sadu i Kragujevcu.

Akciju za dobrovoljno prikupljanje krvi je potpomogao Jugoslovenski Irveni Krst u čiji glavni odbor smo delegirali doktorku Sašu Božović i ona će na ome poslu ostati niz godina. Uspješno.

Reorganizacija sanitetske službe u operativnim jedinicama odnosila se samo la jedinice s ove strane strategijskog fronta i o njoj smo stvorili koncepciju još na /isu, a pristupili ka sprovođenju decembra 1944. u Beogradu. Riječ je bila o jedinjavanju do tada usitnjenih sanitetskih jedinica u diviziji u tzv. vledikosanitarni bataljon (Medsanbat) koji u borbi razvija Divizijski medicinski >unkt (DMP).⁷⁰ Bez obzira na pozitivan i blagovremen uticaj sovjetskih avjetnika, već i sama logika stvari je nalogala da se takva reorganizacija hitno provede. Velike divizije, jconcentrisane sada na uskim sektorima fronta, ahtijevale su i mnogo jaču sanitetsku podršku, a nju nisu bile kadre da pruže nale sanitetske jedinice iz partizanskog vremena. Pozadi od divizija su se lostrojavale hirurške pokretne bolnice.

Na cijelom putu reorganizacije spoticali smo se ne samo na zastarjeloj i rajnje oskudnoj tehnici, nego i na zastarjelim shvatanjima našeg rukovodećeg adra u brigadama, divizijama i korpusima (armijama). U novim operativnim slovima ljudi su nastavili sa starom praksom. Prenošnje stare pakse u nove slove nije bilo rezultat rasuđivanja, odnosno svjesnog otpora novom - nego iste navike na staro. Na našim konferencijama se sve dobro shvatalo i rihvatalo, ali se nastavilo s radom kao nekada: i dalje su rasturali ono malo rotinje na više punktova, i dalje su zadržavali gomile ranjenika »uza <?, u rigidnim previjalištima.

Mislim da je na sremskom frontu i u bolničkim centrima pozadine ljudski ktor u našem sanitetu najviše i najsudbonosnije zatajio na planu:

- medicinske dokumentacije i službe izvještavanja; naš stari partizanski vašluk u tim stvarima dobio je u novim uslovima nove dimenzije i rouzrokovao teške posljedice, kako one neposredne koje se tiču zdravlja i života mjenika, tako i one pozne koje su postale uzrok naše nemoći da, poslije rršenog rata, egzaktnije analiziramo naš medicinski rad. Mi u SOVS-u smo se iz blagovremenih i tačnih izvještaja osjećali kao da smo u pomrčini, spopadalo is je ponekad i očajanje i gorčina, ispaljivali smo plotune sve novih i novih iredenja i uputstava kako bi trebalo ustrojiti evidenciju i statistiku, ali su zultati bili jedva mjerljivi;

— čisto medicinskog rada. Uprkos brojnim usmenim i pismenim strukcijama⁷¹ dešavalo se: da Esmarchova poveska ostane na ranjeniku i po šest sova; da se u ranjenički transport ukrcaju i ranjenici koji su još u šoku, >erisani na lobanji i trbuhu; da se zatvoreni gips postavi bez prethodne hirurške >ade rane; da se udovi »imobilišu« simboličnim daščicama, ili se ranjenik

⁶⁹Zbornik, knj. 12, dok. br. 178, 187, 305, 349, 359, 363, 375.

⁷⁰Zbornik, knj. 12, dok. br. 314.

⁷¹Zbornik, knj. 12, br. 287, 296, 333, 356.

pošalje u evakuaciju bez ikakve imobilizacije itd. Nijedna od tih, uostalom djelimično dokumentovanih grešaka, nije bila nametnuta operativnom situacijom (a poznato je da zapravo ni nema tako teške operativne situacije koja bi pravdala takve propuste) već se radilo o čistom nehatu, ili »neodgovornosti« kako smo onda običavali da se izražavamo. Ne, nije bilo u pitanju neznanje!

- transporta i evakuacije. Neko od starih ratnih Ijekara je rekao da je i »najbolji transport razbojnik koji krade i najbolje rezultate hirurškog rada«. O našem transportu i o pojedincima između našeg osoblja mogu reći da su se prilikom evakuacije ponekad ponašali bezdušno. Šta da se kaže o slučajevima kad su grupe ranjenika, bez urgentne potrebe, evakuisane u Beograd, bez osnovnih medicinskih dokumenata, bez spiska, bez sprovodnika i bez nagovještaja da će i kada će stići? A zima bijaše žestoka.⁷² Pa ni željezo se ne može i ne smije utovariti u vagon bez tovarnog lista. Ne, ni u tim slučajevima nije uzrok u tehnici, zatajili su ljudi. Doživljavali smo i »evakuaciju u krugu«: sanitetski voz, kratk ranjenicima, krene, recimo, iz Smedereva (jer je Smederevo prezagušeno) i, poslije nekoliko dana krstarenja po Vojvodini, isti ranjenici se obretu opet u Smederevu, jer bolnički centri Vojvodine »nisu mogli« da ih prihvate.

A ja sam u onim danima bio duboko ojađen. Ne oskudicom, ne stručnom nesprennošću ljudi, već pomanjkanjem elementarne humanosti. Ponajviše sam bio srdit na svoje stare drugove-partizane u korpusima i višim štabovima. Znao sam ih kao staru paru u džepu. Njihova »partizanština« (javašluk), njihov jeftini optimizam i oportunizam (imali su vremena da satima »drugarski« ćaskaju u štabovima, a ne i da sastave jedan tačan izvještaj) onemogućavali su ih da shvate nove imperativne. Od njih sam najviše očekivao, a eto, ostaviše me na cjedilu. Barem mi se tako činilo. Preplavljen stihijom nesreće, padao sam, makar i na kratko, u depresivna stanja, i Anatolij Anatolijevič je znao da me tješi: »Bivajet, bivajet, eto takže vojna« (Dešava se, dešava, i to je rat).

Predviđajući nedostatke u stručnoj, i to vojnomedicinskoj obrazovanosti naših Ijekara i medicinara, već novembra mjeseca smo obrazovali sanitetsku oficirsku školu pri Glavnoj vojnoj bolnici u Beogradu. Škola je počela da radi 1. decembra 1944. pod upravom sanitetskog pukovnika Radoja Tadića, izvrsnog stručnjaka za vojnu higijenu u staroj vojsci, koji je posjedovao veliki smisao za praktičnost. Tadić se prilježno latio ovog posla. Pojedini kurs je trajao 5-6 nedjelja, broj polaznika je iznosio oko 60, no cijeli učinak ove nastave je predstavljao kaplju u moru.

Na brzu ruku smo umnožavali skripta. U SOVŠ-u smo okupili grupu prevodilaca (Olga Janežić, Ljudmila Finkelstein i Jelica Jančić) koje su vrijedno prevodile instrukcije s engleskog i knjige s ruskog, »Kratki kurs ratno-poljske hirurgije« od Banajtisa i Kuprijanova, kao i raspravu »Pitanja organizacije i taktike« od J.J. Smirnova.

Postojao je još jedan oblik »partizanštine«, koji se, doduše, nije neposredno ticao sanitetske službe, ali je i te kako uticao na životni standard vojske, pa smo i mi morali da reagujemo protiv njega. Veterinari su nam javljali da je nastao pravi pokolj plemenite, priplodne stoke. Ne znam šta su naši intendantski rukovodioci

⁷² - Zbornik, knj. 12. dok. br. 310.

preduzimali, svakako da jesu, protiv svojih javašlija, ali smo mi, već 21. novembra, razaslali na sve strane alarmno naređenje i protiv ovog zla.⁷³

Brigu nam je zadavao i način kako je naša vojska stanovala u to vrijeme. Povodilo se za najlakšim načinom, a to je stanovanje po privatnim kućama (kantonovanje): udeš, prespavaš i odeš; naoko bez problema. Ne znam da li je i našu tehničku službu zaboljela glava zbog tog, ah nas jest. U partizanskim uslovima je to bio jedini način stanovanja, skopčan sa epidemiološkim rizikom, jednako za gosta i domaćina, ali jedino mogući način. Sada je po gradovima bilo i kasarni, doduše derutnih, ali su zvrjale prazne. Za to vrijeme se u privatnim kućama obavljala primopredaja raznih zaraza. Izdejsstvovali smo naređenje Vrhovnog komandanta od 15. novembra 1944. da se kasarne imaju dovesti u red i vojska useljavati u njih.⁷⁴ Uz kasarne je trebalo uspostaviti i dezinfekcione stanice (kupaćice i vruće komore). U našem uputstvu, priloženom uz naređenje Vrhovnog komandanta, ima i tačka: »Svaka jedinica koja je boravila u kasarni ima pre svog odlaska dovesti u red i ostaviti čiste prostorije«. Godine i godine će proći pa da uvidim koliko je ova, naoko prosta i razumljiva odredba, bila opterećena - utopizmom! Ne samo da komande nisu »dovodile u red«, nego su pri napuštanju jedne kasarne, demontirale iz nje sve što se moglo dignuti, otšarafiti, otkinuti: namještaj, sijalice, šaltere, slavine, električne žice, pa čak i prozore. I tu pojavu smo onda nazivali »partizanskim« divljanjem, što je trebalo da znači prenošenje starih zakona (»snađi se sam kako znaš«) u novo doba reda i države. Svak se pravdao: šta ću i kako ću kad i mene u idućoj kasarni, u koju treba da uselim svoju vojsku, očekuju goli zidovi? Da, svaki komandir je imao »svoju« vojsku i svaki je dolazio među gole zidove i njegova briga bijaše hvalevrijedna, ali je zaboravljao da imamo i jugoslovensku vojsku, brigu sviju nas, i nije se pitao koliko cijelu nacionalnu privredu košta taj začarani krug. Uspjećemo da ga prekinemo tek početkom pedesetih godina. Neki ljudi vele: uspjeli smo i. mogli uspjeti tek kad smo izašli iz siromaštva, a ja sam prije toga uvijek postavljao neekonomska pitanja: a šta je s pameću, šta s tom našom visokouzdizanom svijješću?

Sablažnjivo su djelovala saznanja da su otkriveni vojnici koji sami sebe ranjavaju da bi izbjegli rat. Nepoznato među partizanima. Dakle, i to je novina koju nam je donijela promjena u strategijskoj situaciji, prijelaz od dobrovoljaštva ka opštoj vojnoj obavezi i mobilizaciji. Uzalud nam nostalgija za starim, lijepim vremenima. Rat se mora već jednom završiti i taj cilj ne možemo postići jedino na - dobrovoljačkoj osnovi. Mislim da su nam na tu pojavu prvi skrenuli pažnju iskusni sovjetski ljekari. Bez sentimentalnosti smo morali da joj stanemo na put i Vrhovni komandant je 25. decembra 1944. potpisao naredbu o postupku protiv samoranjavanja i simulacije. Pukovnik Kazanski je sastavio uputstvo za postavljanje dijagnoze samoranjavanja. Uputstvo je bilo izvanredno istančano, s dvojnim težištem: otkriti krivca, a ne povrijediti čast i dostojanstvo nevinog. »Ni u kom slučaju lekar ne sme da pribegava metodama zastrašivanja i mora da se kloni svake grubosti. On nema pravo da prisvaja sebi ulogu istražne vlasti, kao

⁷³Zbornik, knj. 12, dok. br. 234

⁷⁴Zbornik, knj. 12, dok. br. 205, 219, 383, 387.

što nema pravo da se u svojim zaključcima rukovodi samim pretpostavkama umesto naučno zasnovanim podacima». ⁷⁵

Nije nam bilo teško da izdejstvujemo Titov potpis i još jedne vrlo značajne naredbe, po svom karakteru suprotne ovim prethodnim. Ona je u neku ruku pokrila turobnost prethodnih. Riječ je o odlikovanju nosilaca ranjenika i bolničara. Značajna je da se u cijelosti citira. ⁷⁶

VRHOVNI ŠTAB NOV I POJ

Sanitetsko odeljenje

Br. 112

25 decembra 1944 god.

Oficiri i borci NOV i POJ pokazuju veliku hrabrost i junaštvo oslobađajući svoju zemlju i svoj narod od fašističkih okupatora. Zajedno s njima junački se bore i naši bolničari i nosioci ranjenika, koji pod najžešćom vatrom neprijateljskom pružaju prvu pomoć oficirima i borcima i iznose ih sa bojišta. Pružiti na vreme prvu pomoć, i na vreme izneti ranjenika sa bojišta do prvog previjališta, to često znači spasiti njegov život, a zatim ubrzati ozdravljenje i povratak boraca u jedinicu, što povećava borbeni kapacitet naše vojske.

U cilju usavršavanja organizacije iznošenja ranjenika sa bojnog polja za vreme bitaka i u cilju davanja potstreka bolničarima i nosiocima ranjenika

N A R E Đ U J E M :

I. Za pružanje prve pomoći oficirima i vojnicima i iznošenje istih sa njihovim oružjem s bojnog polja pod neprijateljskom vatrom bolničari i nosioci ranjenika da se nagrade:

1) Za iznošenje 10 ranjenika sa njihovim oružjem sa bojnog polja pod neprijateljskom vatrom - Medaljom za hrabrost

2) Za iznošenje 25 ranjenika sa njihovim oružjem sa bojnog polja pod neprijateljskom vatrom - Ordenom za hrabrost

3) Za iznošenje 40 ranjenika sa njihovim oružjem sa bojnog polja pod neprijateljskom vatrom - Ordenom partizanske zvezde III stepena.

II. Nagrade izdavati na predlog referenta saniteta brigade ili komandanta mediko-sanitetskog bataljona, koji će proveravati i registrovati iznošenje ranjenika sa njihovim oružjem sa bojnog polja pod neprijateljskom vatrom.

III. Naredbu saopštiti svim borcima, komandantima i politkomesarima NOV i POJ.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

VRHOVNI KOMANDANT
NOV I POJ

Maršal Jugoslavije
Tito, s.r.

⁷⁵Zbornik, knj. 12. dok. br. 301, 303.

»Zbornik, knj. 12. dok. br. 205, 219, 383, 387.

Ne znam kakav je učinak imala ova naredba i ne sjećam se da li su iz jedinica stizali prijedlozi. Znajući još od partizanskih vremena, za slučajeve nipodaštavanja bolničara, mogu pretpostaviti da je bilo rogušenja i otpora. Ali, i rat se postarao da tih prijedloga ne bude mnogo. Rat se uskoro završio, a, osim toga, Rusi su, kao pasionirani analitičari, izračunali da život jednog bolničara - nosioca ranjenika na frontu traje u pola kraće nego život običnog vojnika. Naši nosioci vjerovatno nisu stigli da dožive medalju. Sjećajući se »pokreta aktivista« u Španiji, računao sam da će i u nas doći do slične akcije, do »pokreta nosilaca ranjenika«.

Zamislili smo, pa i sazvali za 20. aprila 1945. konferenciju nosilaca ranjenika, ali do nje nije došlo, jer su ratne operacije bile u punom zamahu.⁷⁷

* * *

Pod kraj 1944. godine Nova Jugoslavija je stekla već toliki međunarodni ugled da su naši štabovi širom zemlje postali zanimljiv objekat mnogih inostranih posmatrača. Podudarali su se interesi: naši, da nam materijalno pomognu i njihovi, obavještajni.

Što se našeg saniteta tiče, nama su dolazili brojni inostrani ljekari, pokrenuti dvojnim pobudama: interesima njihovih vlada s jedne, i humanitarnim tradicijama s druge strane. Bez obzira na ove ili one pobude, zasluge inostranih ljekara su vrlo velike. Oni su nam donijeli najsvježije tekovine vojne medicine, stečene u regularnim vojskama Drugog svjetskog rata. Preko njih smo se i mi upoznali sa modernim principima obrade ratne rane, sa sulfonamidima, penicilinom, insekticidima, endotrahealnom anestezijom, reparatornom hirurgijom i organizacijom hirurške službe na bojnopolju.

Već sam pisao o lanu Mackenzieu i Lindsayu Rodgersu. Major Colin Dafoe je stekao priznanja svojim radom u 38. istočnobosanskoj diviziji. Kapetani i G.Ch.L.Roberts i J. Bicket na Visu. Potpukovnik F.H.Bentlev je od početka 1945. radio u Zemunu i prvi nam pokazao moć penicilina na velikom broju ranjenika kojima je stavljao i primarni odloženi šav. Britanska škola plastične i reparatorne hirurgije (Sir Harold Gillies) će nam i poslije rata napraviti velike usluge obučavajući naše hirurge (V. Arneri, Danica Perović i drugi) u plastičnoj hirurgiji.

Oktobra 1944. nam je stigla velika misija iz Švajcarske: Elio Canevascini, August i Liselotte Mathev, Hans Merbeck, Mare Oltramare, Paul Parin, Guido Piderman. Nešto kasnije je pristigla i ljekarka Elisabeth Diem. Posrednik u toj značajnoj akciji je bila Sanitetska centrala Švajcarske (La Centrale Sanitaire Suisse, CSS), organizacija koja je stekla ugled i svojom akcijom u korist republikanske Španije. Laborantkinja Liselotte Mathev (danas supruga istaknutog psihijatra Parina) je takode bila dobrovoljac interbrigada u Španiji. Većina ovih ljekara je došla u Jugoslaviju s izrazito antifašističkim opredjeljenjem i njih smatramo istinskim dobrovoljcima našeg rata. Radili su do kraja rata u sastavu 2.korpusa NOVJ, a potom, sve do septembra 1945. u raznim našim bolnicama,

mahom na problemima reparatorne hirurgije (Indija, Bela Crkva, Pančevo, Sombor, Smederevo).

Jugoslaviju je posjetio i predsjednik CSS doktor Fischer.

Osim pomenute misije poslate od strane CSS u našoj Armiji je boravio i profesor Mooser, istaknuti švajcarski mikrobiolog. Njega je uputio Crveni Krst. Profesor Mooser je našim mikrobiolozima donio postupak za proizvodnju vakcine protiv pjegavca.

Američki sanitet je reprezentovao general Fox, inspektor američke vojske za suzbijanje pjegavca. Njegovu ekipu su sačinjavali majori Murray i Wheeler i poručnik Wheeler. Oni su nam početkom 1945. godine pomogli u suzbijanju epidemije pjegavca u zapadnoj Srbiji, istočnoj Bosni i Kosmetu, i to masovnim zaprašivanjem vojske i stanovništva DDT-praškom. Ukupno je utrošeno 15 tona praška. Poručnik Wheeler je poginuo nagazivši na minu kod Doboja.⁷⁸

Može se samo naslutiti koliki je posao pao na mog vrijednog adutanta sanitetskog kapetana Andreja Zupančiča Otonovog: trebalo je da pripremi konferencije ovih stranaca sa mnom, napravi zapisnike, izdejstvuje objave, poveže ih sa našim sanitetskim ljudima na terenu.

Ipak, u tome periodu našeg rata, najizdašnija pomoć nam je došla iz Sovjetskog Saveza. Velika grupa ljekara i medicinskih sestara, koja je još avgusta stigla u Bari, djelovala je permanentno u samoj bazi naše službe, u divizijama, korpusima i glavnim štabovima kao savjetnik i kao neposredni realizator savremene vojne medicine. (Sidorenko, Alfjorov, Smirnicki, Ivanov, Mišura, Gukov, Buhvalov, a ne sjećam se, na žalost, svih ostalih imena.)

Početkom decembra su nam stigla još dva ruska sanitetska oficira: potpukovnik Lisenko, ljekar, i major Pjatnicki, farmaceut, obojica blagorodni ljudi i dobri saradnici. Lisenko je pridodat, kao savjetnik, našem mediko-evakuacijskom odsjeku, a Pjatnicki Jeli Žunjić.

Iz Sovjetskog Saveza nam je, s pismom Veljka Vlahovića preko 3. Ukrajinskog fronta došla i Jelisaveta Berković, rodnom iz Livna, sovjetski državljani. Drugarica Berković je sa svom strašću stručnjaka i patriote-internacionaliste prionula na organizaciju bolnice Jakih ranjenika (BLR) u Pančevu, pa je pančevački BLR postao obrazac i škola za sve druge ustanove ovog tipa.⁷⁹

Pod kraj godine se uputim u obilazak svih naših bolnica u Sremu i Vojvodini. Iz pismenih izvještaja, čak i da su na vrijeme stizali, nije se moglo doznati sve šta se zbiva. Poslije velikih napora oko pronalaženja i uređenja zgrada, nabavke posteljine, rasporeda ljekara, mobilizacije pomoćnog osoblja iz samih mjesta, bolnice su već počele dobivati donekle pristojan spoljašnji izgled.

Na tome putovanju sam posjetio i generala Kljusa, načelnika saniteta 3. Ukrajinskog fronta Crvene armije. Zatekao sam ga u Somboru, u raskošnoj kući nekog veleposjednika. Zivilo se, kako mi se učinilo, po mirnodopskom, u prostranim dobro zagrijanim bidermajer-sobama. Uz generala Kljusa, tolbuhi-

⁷⁸Zbornik, knj. 12. dok. br. 272, 343, 404, 421.

⁷⁹Zbornik, knj. 12. dok. br. 182, 261, 265, 279.

novski krupnog čovjeka, bila je i njegova supruga. Gospoda Kljus je pripremila bogatu večeru. Upoznavši Kljusa sa rasporedom i kapacitetom naših bolničkih centara u Vojvodini i Srbiji, on se izrazio da je 1 000 kreveta u svakom centru krajnji minimum, a treba ići i do 5 000. Postavio sam pitanje daljnje pomoći od strane saniteta Crvene armije. Do tada su za naše potrebe radile tri poljske pokretne bolnice (PPG) Crvene armije i to: PPG br. 712 u Rumi, br. 119 u Šapcu i br. 557 u Valjevu. Primili smo i 8 kamiona sanitetskog materijala, 1 auto-kupatilo i 1 auto-laboratoriju. Sada, kad nam predstoje velike operacije za konačno oslobođenje zemlje, a nalazeći se u fazi reorganizacije, biće nam izuzetno teško da odolimo novim zadacima, pa zato računamo na nešto veću pomoć. General Kljus mi nije mogao ništa obećati. Naprotiv, nešto kasnije poslao mi je zahtjev da mu vratim PPG iz Šapca i PPG iz Valjeva. Oko tog vraćanja će biti još i političko-diplomatskog natezanja.

Opšte uzevši, sanitetska pomoć od SSSR-a, makar koliko nam za naše trenutne prilike bila dragocjena, trpjela je, po mome osjećanju, od glavnog nedostatka: nedovoljne organizovanosti. Osim velike misije Ijekara i medicinskih sestara, sve drugo je teklo prilično stihijno, zavisno od dobre volje i ličnog nahođenja sovjetskih sanitetskih rukovodilaca. Sanitetska pomoć nije bila regulisana nekim opštim planom, sačinjenim na nivou dviju vlada, naše i sovjetske. Možda je takav dogovor i plan postojao, ali mi nismo znali zanj, što u onim vremenima ne bi bilo ni čudno. Vrhovi nešto i riješe, a »oni dolje« nisu o tom obaviješteni. Tako sam se našao u položaju da lično moljakam, nikada siguran da li ću nešto dobiti i koliko ću dugo moći računati s onim što nam je dodijeljeno. Videći me u takvoj nevolji iskreno i svojski mi je pomogao A. A. Kazanski, sastavljajući za moj potpis dopise na ruskom jeziku stilom sovjetske administracije. Početkom novembra sam se obratio ličnim pismom Načelniku glavne sanitetske uprave Crvene armije, general-pukovniku Jefimu Ivanoviču Smirnovu u kome sam ga upoznao sa našim stanjem i potrebama, a krajem decembra, vjerovatno po instrukciji našeg Generalštaba, sastavio sam opširno trebovanje u kome su bile obuhvaćene sve kadrovske i materijalne potrebe našeg saniteta.⁸⁰ Ovi dokumenti su mi poslužili kao polazna tačka u razgovorima koje ću, kao član naše vladine delegacije, voditi sa generalom Smirnovom u Moskvi, januara 1945.

Konac 1944. godine obilježen je teškim borbama koje su vođene daleko od nas i, takoreći, izvan kruga našeg neposrednog uticaja. Dok je sremski front relativno mirovao, na jugu i jugozapadu zemlje su trajali cijelu jesen i zimu okršaji sa velikom njemačkom grupacijom »Ecf koja se, u jačini od oko 450.000 vojnika, povlačila iz Grčke prema sjeveru. Prisiljena na povlačenje opštom, vrlo nepovoljnom strategijskom situacijom na evropskom ratištu, a posebno u Jugoslaviji, ova grupacija nije više mogla da se koristi najpovoljnijom komunikacijom kroz vargarsko-moravsku dolinu, tako da su pravci njenog kretanja vodili, jedan, preko Makedonije, Kosova, dolinom Ibra i Zapadne Morave ka Drini, a drugi preko Crne Gore i Hercegovine ka dolini Bosne.

Ta njemačka grupacija, dobro naoružana i ne manje odlučna da se po svaku cijenu probije do Podunavlja, stavila je u najveća iskušenja naše jedinice, koje su

joj zapriječavale puteve. Rat se vodio pod vrlo teškim meteorološkim, terenskim i epidemiološkim uslovima, na terenu koji je već bio totalno opustošen. Oskudica svake vrste, a naročito glad, vladali su u 2. korpusu. Izvjesno olakšanje u nepovoljnoj sanitetskoj situaciji nastupilo je tek konačnim oslobođenjem većih gradova, naselja i krajeva: Skoplje (13. XI), Kosovo i Metohija (koncem novembra) Crna Gora, Sandžak i dio Hercegovine (do kraja decembra). Novi front se uspostavio na liniji Mostar - Sarajevo - dolina rijeke Bosne.

NOV i POJ je pod kraj 1944. brojala oko 500.000 boraca.

VIII

Januara 1945. pošto mi je Ivan Ribar u Narodnoj skupštini stavio na grudi orden Partizanske zvijezde prvog stepena (blistao sam baš kao i sama zvijezda, najdraže mi od svih odlikovanja) uvrste me u vojnodržavnu delegaciju za Moskvu.

Izuzev mene, vrsta je bila reprezentativna: Andrija Hebrang, član Politbiroa CK i ministar, glava delegacije, pa general Arso Jovanović, načelnik Vrhovnog štaba, Mitra Mitrović-Đilas, pa opet generali Rade Hamović, Srećko Manola i Branko Obradović. Potpukovnik Jure Bonači je predstavljao Ratnu mornaricu, Maksim Goranović poljoprivredu, ing. Laković hemijsku industriju. U Moskvi nam se priključio i general avijacije Zdenko Ulepić, koji je već od ranije tam^o boravio u sastavu naše stalne vojne misije.

Četvrtog januara poletimo avionom »Douglas« do Kijeva. Od gustog »tumana« (magle) nije se odozgo ništa vidjelo, pa sam mogao da se predam maštanju. Ruski piloti nas voze! A to znači: budi bez brige. Doista, oni su tog dana napravili istinski podvig: na kijevski aerodrom su nas blago spustili usred sniježne mećave i tako neprovidne magle da smo mi od svih aerodromskih postrojenja ugledali samo glavnu zgradu, i to tek kad se avion zaustavio pred njom. Bio sam tada još toliko naivan u poznavanju opasnosti od vazdušnog letenja i toliko siguran u nadljudske sposobnosti sovjetskih pilota, da nisam osjetio ni divljenje pred savladanim rizikom, ni zaprepašćenje od pomisli da je ta rizik mogao da se završi i posve drukčije.

Iste večeri smo u kijevskom teatru gledali balet »Kopeliju«. Od oslobođenja Kijeva je proteklo tek 16 mjeseci, tragovi ratnih razaranja vidljivi su u svakoj ulici, a mi, u prepunom teatru, gledamo balet u svemu besprijekoran, jedino trikoi na nogama balerina, napravljeni od nešto podebljeg prediva, ukazuju na ratnu oskudicu.

Potom sjednemo u željeznicu (tragovi rata posvuda oko pruge) i 7. januara osvanemo na Kijevskom vagzalu u Moskvi. Doček: onako kako i spada. Tmurno i studeno rusko jutro, nad ulicama snijeg pada, ali nigdje snijega na pločnicima. Čišćenje je toliko pedantno da čistači ne daju pahuljici, tako reći, ni da padne na tlo. Nisam se tog trenutka podsjećao na Potemkina, ne, daleko sam bio i od pomisli takve, ali i danas bih rekao: pa neka je i Potemkin, samo nek su ulice prohodne i čiste.

Smjestite nas u Centralni dom Crvene armije. Toplo, udobno. Svak je u zasebnoj sobi. Radio-zvučnik, nešto izandao, neprestano u akciji i meni se baš loće da ga slušam, jer mi ondašnje moje uvo ne bijaše još preosjetljivo na :vučnike. I trpeza (joj, kakva trpeza!) prepuna svakojakog jestiva i poslastica, jočev od kavijara pa do mandarina....

Nesistematski, neuredno, na preskok i bez računa da će mi ikad nešto od oga zatrebati, zapisivao sam u svesku.

9. januara:

Moskva, nekada veliko selo i mali grad, a sada ogroman grad i, još uvek, pomalo selo. Metro je uzorno čist. U njegovom lavirintu ljudski mravinjak i poredak. Devojčica od desetak godina prati nas od stanice do stanice, radoznalo i nasmejjano nas posmatra. Uпитam je i veli da se zove Nataša. Muzej trofejnog oružja, zakuska, zalivena ljutom rakijom »percovkom« od koje je Branko Obradović zadobio takvo crvenilo u glavi, da mu je umalo prsnula. Uveče komad »Staljingradci«.

10. januara:

U Boljšom teatru opera »Skaska o caru Saltanu«.

11. januara:

Gozba u letnjikovcu »Zlatni bor«. Susret sa Augustinčićem u njegovom ateljeu, skulptura »Nošenje ranjenika« podseća me na skidanje mrtvog Hrista. U Moskov.-kom turožestvenom teatru čehovijeve »Tri estre« Tarasovom. lara^ova je već u godinama, ali prelepa ! vccno lepa⁸¹

12. januara:

Prvi sastanak u Generalštabu. Prisutni Rusi, jedan general-pukovnik, jedan general-lajtant, general-major Kiseljov (šef sovjetske vojne misije u Beogradu). S naše strane: Arso, Hamović, Branko Obradović, Ulepić i ja. Tema: sadašnja organizacija NOVJ. Sastanak je počeo u 12 časova, a u 17 časova prispeo i jedan sanitetski pukovnik, predstavnik generala Smirnova iz Glavne sanitetske uprave. Zove se Hadorovski. Saslušao moje izlaganje, zapisivao sve, ali mi nije postavljao skoro nikakva pitanja kojim bi pokazivao interesovanje za naše prilike. Mučni trenuci ćutanja. Reče da ne zna ništa o mome sastanku sa Smirnovom koji je, navodno, zakazan za sutra. Uveče film »Bogdan Hmeljnicksi« u Domu CDKA. Svi hodnici i holovi Doma prekriveni slikarskim platnima sa ratnim temama. Tu je lik generala Panfilova s njegovih 28 panfilovaca. Oko ponoći, u sobi, obuzelo me sećanje na februar 1942. na Jahorini: štab Pavla Jakšića, neuspeo napad na Praču, umorni povratak na Orahovicu, u sumoran zimski suton: potom južno vreme i poseta dobrovoljačkim bradatim odredima; neizvesnost. Zašto mi ovi prizori nadolaze i u ovoj moskovskoj noći?

13. januara:

Na jučerašnjoj konferenciji u Generalštabu Crvene armije Arso je postavio pred Ruse i pitanje kako bi bilo najbolje da se organizuje naš Generalštab i Povereništvo narodne odbrane i kakvi bi trebalo da budu njihovi uzajamni odnosi i kompetencije. Mene je začudilo: a) kako to da se ova pitanja postavljaju tek danas tj. godinu dana posle dolaska sovjetske misije k nama; b) forma i ton kojim je to

⁸¹ Tarasova je dvadesetih godina gostovala s hudožestvenicima u Zagrebu. Njena fotografija se može djeti i danas u toveru Hrvatskog narodnog kazališta.

Arso pitao ostavljali su utisak kao da mi nikakvih pojmova o tome problemu nemamo i c) zašto ovo pitanje postavlja pred ljude koji nisu upućeni u naše konkretne prilike iz čije analize jedino može da proistekne pravilna organizaciona forma?

Sovjetski general-lajtant je upitao kako je sad organizovana naša pozadina. Arso dao neverovatno smušen odgovor: kod nas ne postoji ozbiljna pozadinska vlast, a da »mobilizaciju vrši Partija, sve radi Partija«, želeći valjda time da pred Rusima pohvali naše stanje i ulogu Partije. Na to je Kiseljov dodao još i naprosto porazan komentar: »Sopstveno govornja v Jugoslaviji vlasti njet, po tomu što praviteljstvo ješčo v Londone«. (Zapravo, u Jugoslaviji ni nema još vlasti, budući da se vlada još nalazi u Londonu). Pitam se, zašto se tekovine naše borbe na ovako bedan način predstavljaju? Uopšte, ovih dana, iz naših izjava pred Rusima dobija se utisak kao da u nas baš ničeg nema i kao da tek sada treba da otpočnemo rad na organizaciji. Bojim se da iz ovakva stava ne proistekne i druga greška: da se preko naše trogodišnje borbe ne spusti zavesa i krene u »drugi čin«, umesto da se već sada proučavaju i sistematiju naša iskustva za teoriju *partizanskog ratovanja*. Mislim da bi ovo Ruse i te kako interesovalo (imaju i oni mnogo štošta da čuju i nauče od nas) a zatim i sve narode koji se bore ili će se još boriti protiv osvajača, budući da su vazda u položaju slabije naoružanog (kolonijalni narodi!) i, konačno, nas same, s obzirom na to da ovaj rat još nije svršen i već je stvoren zametak novoga rata (događaji u Grčkoj, demonstracije u Skoplju itd.).

Film »Ivan Grozni« u sali CDKA.

(Pitam se danas, kakav me je to Satana gonio na ovakva nadobudna i mračna predviđanja, umjesto da se predam bezbrižnosti, pošto sam se nalazio na začelju naše delegacijske kolone).

14. januara:

U sali »Cajkovski« (savršeno akustična, ogromna elipsa) gledali narodne igre i pesme. Hor odabran od najboljih pevačica - devojaka iz kolhoza.

15. januara:

Prvi sastanak sa generalom Smirnovom, načelnikom Glavne sanitetske uprave. Još u Beogradu sam pripremio pitanja:

1) Nastavni materijal za škole; 2) Sanitetska doktrina za posleratno vreme; 3) Kako da organizujemo izučavanje našeg ratnog sanitetskog iskustva; 4) Pitanje raspodele trofejnog materijala; 5) E.G.⁸² br. 281 zadržao general Kluz u Odesi; 6) General Kluz zahteva da mu vratimo PPG⁸³ br. 119 (Šabac), br. 557 (Valjevo) i grupu ORMU⁸⁴ (Valjevo); 7) Neophodna nam je vojnomedicinska literatura, a naročito njihov časopis da nam redovno šalju; 8) Da dozvoli prevod i štampanje njegove knjige »Organizacija i taktika«; 9) Kakva je organizacija veze između njega i podređenih organa na frontovima, koliko treba vremena da dobije izveštaj?; 10) Pomoć u kadrovima.

Smirnov me primio dosta službeno (ili su moja očekivanja u tom pogledu bila naivna i preterana?). Visoka, plavokosa ljudina. Pripremljena pitanja nisam uspeo da postavim, ni sva, nekim redom. Nije bilo dovoljno vremena. Njegovi odgovori ili negativni ili vrlo rezervisani. Veli da je i sam u velikoj neprilici, jer *politički*

⁸²Evakuacijska bolnica

⁸¹ Poljska pokretna bolnica

⁸⁴Odelnaja rota medicinskavo usilenija (specijalna četa za medicinsku podršku).

momenti sprečavaju izdajnu pomoć. Nisam to razumeo. Uveče još jedna konferencija u Generalštabu. Jedan »Salut«⁸⁵ zagrmio Moskvom. Gledali dramu iz ratnog života od Simonova. Slabo.

16. januara:

Sekspirov »Otel«⁸⁵. Prijem u Sveslavenskom komitetu: general Gondurov, Nejedli (Čeh) i Uja Erenburg. Govori i zdravice, sve mi izgledalo nekako poput staromodne melodrame. Moju pažnju najviše privlačio Erenburg. Prvi put ga vidim, a znam ga odavno. Večeras je izgledao poguren, sumoran i čutljiv, bez očekivanog duha.

17. januara:

Opera »Demon« od Rubinstajna i potom tri »saluta« za oslobođenje Varšave, za proboj Rokosovskog severno od Varšave i za oslobođenje Cestohove. Svi Rusi oko nas smeškaju se i govore da tek predstoje brojni »saluti«.

18. januara:

Delegacija pošla da poseti neki sovhoz. Ja ostao u Moskvi i u 15 časova imao drugi sastanak sa Smirnovom. Do sastanka došlo na moj zahtev povodom telegrama iz Beograda u kome javljaju da je 3. Ukrajinski front (načelnik saniteta general Kluz) povukao sve bolnice na koje se jako oslanjala naša celokupna organizacija zbrinjavanja ranjenika. Čudan je bio ovaj razgovor sa Smirnovom. General je ispoljio nervozu (koju razumem s obzirom na posao koji baš sada ima, a morao je poći i na sastanak kod Bulganjina) ali i neku neobjašnjivu netrpeljivost koja je probijala kroz njegovu, vidim, usiljenu učtivost. Jednom reči: i prvim i ovim razgovorom ovaj čovek me je odbio od sebe, mislim sa stanovišta mojih očekivanja od bratstva po ideologiji, klasi i oružju. Pomalo je i pozer.

Povodom telegrama odgovorio je da je cela dosadašnja pomoć NOVJ, uključujući i bolnice, bila lična stvar njegova kao i Kluzova i da to još nema »zvaničan« karakter. Sada sve treba da ide preko sovjetske vlade, pa zato i u ovome slučaju treba Tito da se obrati sovjetskoj vladi. Izdiktirao mi telegram koji treba Tito da uputi Narkomu odbrane. Ja mu predočih telegram koji sam već dobio iz Beograda, da preduzmem korake radi zadržavanja tih bolnica, ali Smirnov ostade pri svom: treba uputiti posebnu depešu iz Beograda!

Sve u svemu kod generala Smirnova sam postigao njegovu saglasnost: da im šalju literaturu, specijalne instrukcije za rad sanitetske službe u ratu, da rimi naše ljekare na usavršavanje u lenjingradsku Vojnomedicinsku akademiju i itne bolničarke na redovno školovanje u kijevsko Vojnomedicinsko učilište, omoć u materijalu je takođe obećana, mada, kako je Smirnov rekao, i njihove Dtrebe su ogromne.

S tačke gledišta naših potonjih odnosa i iskustava sa Sovjetima svakako je o zanimljiv ali i očajno banalan kadril između Smirnova i mene oko tih bolnica telegrama! Pa ja sam bio nekakav član jugoslovenske delegacije, *vladine* degacije, i kao takav bio sam ovlašćen, barem toliko, da neposredno i na licu jesta izdejsstvujem od našeg ratnog saveznika da nam ne oduzima tri bolnice baš času kada smo se pripremali za proboj sremskog fronta. Naravno, onih dana u .oskvi, nije mi ni do primozga stizala misao da iza svega stoji nekakav politički utljag.

⁸⁵ Artiljerijske salve i vatromet

A i mi smo radili svašta, baš kao da želimo da se pred Rusima pokažemo kao šampioni smušenjaštva. Eto, da navedem samo primjer jednog trebovanja za potrebe civilne zdravstvene službe. Na tome spisku se zabadalo u oko, pored ostalog, pet vagona vate i pet hiljada kilograma kalijum permanganata! Ni manje ni više. I još kojekakvih sitnarija. Rusi su se smijali, a ja sam se osjetio u nebranom grožđu. Trebovanje je očividno sastavio neki vrlo apotekar, predao ga Grujici Žarkoviću, Grujica meni, a ja Rusima. Ni Grujica ni ja nismo pročitali šta je u spisku bilo navaljano. Bruka.

19. januara:

S Manolom i Veljkom Vlahovićem posetili La Passionariju. Skroman, ali vrlo uredan stančić. Čvrst i poduži stisak ruke, široki osmeh. Kad smo seli, dok je treperio živahan razgovor između nje i drugova, ja nisam skidao oči s njenog lica, toliko zaokupljen njenom klasičnom lepotom, da nisam uspevao ni da pratim razgovor. Sedela je na kauču, zagrnuta španskim šalom od crne svile, protkane crvenim cvećem. U sobi je bilo prohladno i Dolores je svaki čas prikupljala šal oko sebe, uvlačila ruke pod njega, prekrštajući ih preko nedara.

- Niste zaboravili španski?

- Nećemo nikada.

Govorila je prekrasnim španskim jezikom, žuborno kao potok. Najpre o svojim duševnim patnjama zbog sudbine Španije i primoranosti da sedi u Moskvi, daleko od borbe. Englezi na sve moguće načine sprečavaju da otputuje u Francusku. Tamo je potrebno, pre svega, srediti i organizovati emigraciju i odande ispitati tačno stanje u Španiji. Gori od protesta protiv ubacivanja oružanih grupa u Španiju i stvaranja nekakvog »mostobrana« u Pirinejima. »Stvar treba pripremiti iznutra«. Negrin⁸⁶ je uskih političkih vidika. Roho⁸⁷ se dobro drži u Meksiku. Jugoslavija pruža veliku pouku, kao i Španija u svoje vreme. Pita za naše, koliko nas ima. Devojka donese konjak i kafu. Nazdravih: »Por nuestra Espana«, a Dolores odgovori: »Pasionado«.

20. januara:

Pošli su u državni cirkus.

21. januara:

Poseta Vojnoj akademiji »Frunze«. Bogatstvo kabineta, čistoća, udobnost. Saslušali predavanje o ofanzivnoj operaciji armije. Potom muzej Lenjinov. Opera »Knez Igor«. Posle svega, već u rane jutarnje sate nadošle mi misli o našem ratovanju: crni dan 21. I 1942. Prve proleterske na Pjenovcu i Bijelim Vodama; žuta vunasta trava na Petrovačkom polju u jesen; Drvar 1943, gazim, mokri snijeg, u potrazi za kakvim skloništem za ranjenike u planini Osječenici, pa požar Drvara posle desanta. Bolujem od sećanja.

22. januara:

Koncert u sali »Čajkovski«, Šesta patetična. Pre koncerta je glumac, onaj isti kog smo pre nekoliko dana slušali u »Otelu«, recitovao »Smrt Lenjinova« od Majakovskog i za to vreme je publika nemilosrdno kašljucala. Neki Estonac je dirigovao Šestu i, dok su svirali drugi stav (raspevana melodija što podseća na 9. Mokranjčevu rukovet) u mene navrla sećanja na jedno proleće u Beogradu kada sam, baš posle Šeste, spustio se od pozorišta do Dunava, lutao poljanama, sunce pljušti, miris nadošlog Dunava, a pod rukom mi privijen meki, jogunasti struk

⁸⁶Negrin, posljednji predsjednik republikanske vlade u Španiji.

⁸⁷Roho (Vicente Rojo) bivši načelnik Generalštaba Narodne armije u Španiji.

devojke. Između drugog i trećeg stava izbila nekakva gužva na galeriji i dirigent strpljivo čekao na smirenje.

U našoj delegaciji raste nervoza. U Moskvi smo već više od dve nedelje: tovim se za prebogatom trpezom u CDKA, bezbrojne zdravice, baletske predstave, Lepšeinskaja, Ulanova, Tarasova, stari Kačalov, cirkusi, koncerti, sedimo u prvim redovima, ili u luksuznim ložama Boljšog - sve je to prekrasno, ali od našeg posla nema još ništa. Nekoliko susreta i informativnih razgovora sa visokim starešinama Crvene armije, ali od njih nismo čuli nikakva zaključka, čak ni obećanja. Dokle ćemo ovako?

24. januara:

Pokazali mi veliku trijažnu bolnicu (SEG 1072) u Moskvi, kapaciteta 1000-2000 kreveta. Dnevni protok oko 300 ranjenika. Odavde se evakuacija nastavlja sanitetskim vozovima čak do Taškenta i Cite. Za vreme moje posete rad u bolnici bio obustavljen! Zašto to? Svo osoblje beše ukipljeno na svojim radnim mestima, a iza mene dugačka eskorta. Postavljao sam brojna pitanja, dobivao iscrpne odgovore, a na kraju me pohvalili: »Očevidno, vi se dobro razumete u ratnu hirurgiju«.

Popodne pošli u sanitetski voz i evako-prijemnik preko koga pristižu ranjenici u pomenuti SEG. Evako-prijemnik je formiran na jednoj od moskovskih željezničkih stanica. Bio sam zapanjen prizorom: u glavnom holu koji je zjapio prazninom i stiskao oko srca hladnoćom dvoje ispošćenih staraca, u belim mantilima, dočekaše nas »svirkom« violina, dozlaboga raštimovanih. Starac i baba su povlačili gudalima sasvim bezvoljno, odsutno, ne gledajući u nas, a nisu imali ni note pred sobom. Upitam, kakav je smisao te muzike. Odgovor: Kulturnaja samodjeateljnost. Potom smo proleteli kroz ostale prostorije. Čistoća, beli kreveti, ali ni jednog ranjenika! Tišina. Kad smo se vratili u glavni hol, starci su se opet latili gudala i čim smo izašli preko praga svirka je prestala. Otuzno i tužno sve skupa.

26. januara (po Dnevniku i sjećanju):

Sjedimo u prvom redu MHT-a na sceni su »Posljednji dani Puškina«. Još dnom blistave, Herine oči Tarasove. U pola predstave, oko 10 sati noću, ošulja se neki Rus i šapne nešto Hebrangu. Digosmo se, pa automobilima u remlj. Veliki trenutak je došao. Uska kapija (ni veće zemlje, ni uže kapije), skrajno dugi hodnici, oficiri posvuda, garderoba, pa opet hodnici i, najzad, redsoblje u kom se prikupimo.

Pred vratima smo Staljinovim.

Ne čekamo dugo, jer Staljin nije birokrata već čovjek, naš čovjek, naš otac. U prvom utisak se ne razlikuje od predstava koje sam o njemu stekao iz drugih slika i fotografija: srednjeg rasta, prosijed, nešto promukla glasa, krajnje ležeran, ušten u izrazu i gestovima. U tom prvom susretu je vladala suzdržana i opreznost prema nama. Kratko smo postojali u njegovom kabinetu, zatim se otvorila vrata, te uđemo u pokrajnu, ovelu prostoriju gdje je već bio postavljen stol za večeru. Sjeli smo: Staljin u čelo stola, s desne mu strane Molotov, pa dganjin, general Kiseljov i nekoliko naših. S lijeve je Hebrang, pa Mitra, Arso i ostali redom. Čini mi se da sam sjedio na našem krajnje lijevom krilu, ili je još

neko bio meni s lijeva. Pored Staljina je papir s imenima i funkcijom svakog od nas.

Ova večera, znamenita uopšte, i posebno značajna za mene, za moj tzv. idejni život, protekla je u tri faze, ali ni ja niti iko od nas nije slutio da su te tri faze bile, u stvari, tri čina jedne već standardizovane režije.

Prvi čin

Za trpezom vlada svečani mir. Sav sam se pretvorio u oko, te posmatram Staljina kako se služi nožem i viljuškom. Drži ih okomito prema tanjuru, baš onako kako to čine djeca, ili ljudi iz naroda, rasijeca odrezak mesa u sitne komadiće, zatim odloži nož i poslužuje se samom viljuškom i ja u sebi komentarišem: Ecce homo! Pametno. Zaista, treba najprije razrezati meso i potom mirno jesti, a ne izvoditi kojekakve kerefeke s nožem i viljuškom kako to običavaju gospoda. Pravi narodni čovjek, kao da je sad sišao s Durmitora. Oduševljen sam. Jede se, pije se, Staljin svaki čas nazdravlja našoj Armiji, Crvenoj armiji, svim prisutnim predstavnicima rodova i službi, oružanom bratstvu Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, partizanima. S naše strane nije niko odgovarao na ove zdravice. Naše raspoloženje je naglo raslo do tačke kad smo počeli pjevati partizanske pjesme i to tako gromoglasno (dabome i razdešeno) da nas je Staljin morao smirivati, ali beskrajno dobroćudnim mahanjem svojih ruku gore - dolje iznad stola šapćući: »Šut, šut«. Jedva smo se stišali.

Drugi čin

Razgovor je normalno tekao, ne znam više o čemu. Sjećam se samo da se Staljin, poslije svake svoje misli obraćao Molotovu: »Je li tako Molotove?« A Molotov, koji je s Bulganjinom cijelo vrijeme ćutao i pronicljivo posmatrao naše ponašanje, odgovarao bi Staljinu: »Tak točno, tovarišč Staljin«. Ne znam šta je to Staljinu trebalo da znači kad je nekoliko puta rekao: »Sami opasni vrag, eto Vengri« (Najopasniji neprijatelj jesu Mađari). Zašto baš Mađari, pitam se.

Protekla su bila već valjda dva sata od početka večere, a onda, bez ikakva uvoda i povoda, Staljin uperi našoj delegaciji riječi: »Vot, Đilas objedil Krasnuju Armiju!« (Đilas je oklevetao Crvenu armiju). Znajući na šta Staljin misli (riječ je o Đilasovom prigovoru protiv nedoličnog ponašanja nekih crvenoarmejaca prema našem, naročito ženskom življu u Srbiji i Vojvodini), a znajući i za najbolje Đilasove namjere u toj aferi, mi smo svi, osim Hebranga, ustali sa stolica, okupili se oko Staljina i stali mu dokazivati koliko svi mi, Jugosloveni, pa i sam Đilas, volimo i poštujemo Crvenu armiju, te tako Đilasovu intervenciju ne bi trebalo shvatiti kao klevetu nego kao bratsko ukazivanje da se greške ne bi ponavljale, te kako su naši borci umirali s poklikom Crvenoj armiji i Staljinu i tako dalje i u tome smislu. Za svo vrijeme našeg vatrenog pledoajea Staljin je mirno sjedio, tupkao kažiprstom po stolu, smijuckao se i, na kraju, kad smo se malo smirili ponovio:

- Svjotaki, Đilas objedil Krasnuju Armiju (pa ipak, Đilas je oklevetao Crvenu armiju). Još jednom se stvori buket naših ruku oko Staljinove glave, još

sdnom dokazni postupak, ali uzalud: »Svjotaki, Đilas objedil Krasnuju i r miju«. ⁸⁸

U nemoći da izmijenimo Staljinovo uvjerenje, skljojamo se u stolice, .astavimo jesti i piti. Opet zdravice, opet oduševljenje, a onda će Staljin kao tom iz vedra neba:

- Vot, balgarskaja armija lučša čem jugoslavskaja! (Bugarska armija je bolja >d jugoslovenske).

To je već bilo previše. Kao turski kolac u živu utrobu. Opet skačemo ipropanj oko Staljina, opet mlataranje rukama oko Staljinove glave. Više se ne na ko šta govori. »Pa jeste, družu Staljine, oni su bolje ugojeni od nas, ljepše >bučeni, ali zar ste zaboravili, družu Staljine, da su ti vojnici sve do jučer bili iitlerova rezerva, bili okupatori i činili zlodjela u našoj zemlji, kako možete da las upoređujete? Družu Staljinu!«

Jedino Andrija Hebrang ćuti.

Molotov i Bulganjin ćute, uzalud pogledamo na njih, ne bi li nas podržali.

A drug Staljin tupka kažipstom po stolu, smijulji se i reče:

— Svjotaki, balgarskaja armija lučša čem jugoslavskaja.

Imam zapisano u dnevniku da smo četiri puta skakali sa stolica, da smo :etiri puta pravili oko Staljina buket i da je četiri puta studeni vjetar Staljinovog •svjotaki« ošinuo po tome naivnom jugoslovenskom cvijeću. Cvijeće se dizalo i 'enulo, venulo i dizalo. A kad je Staljin i po peti put potihio izgovorio svoje leumitno »svjotaki«, Arso Jovanović je popustio s nervima i briznuo u plač: Družu Staljine, razumijete li, kako možete tako nešto družu, družu«, a naš vođa indrija Hebrang se tek tada prvi put oglasi, ali ne da pristupi u stroj naše 'dbrane, nego: »Arso, naređujem ti da prestaneš«. ⁸⁹

Uneke se smirimo. Još jedanput se Staljinu htjelo da nas ponizi, iznijevši ako nam oni, Rusi, daju topove, a mi ih »predajemo Nijemcima«. Već smo bili •tupili na njegove udarce, mada se i u ovom slučaju radilo o sračunatom i »pakom izazovu, na osnovu skoro beznačajne istine. Naime, baš tih dana su Nijemci na sremskom frontu, na sektoru naše 21. divizije, zarobili jedan divizion :opova. Pa, šta? Rat je rat. Zna to još bolje i sam Staljin. Nije on valjda zaboravio tako su se njegove kompletne armije doista predavale Nijemcima bez borbe, 1941. godine. Armije, stotine hiljada crvenoarmejaca, hiljade topova i tenkova. Miko od nas nije imao ni hrabrosti, a ni pomanjkanja ukusa, da mu te istine stavi

⁸⁸ Mitra Mitrović, u ono vrijeme supruga Milovana Đilasa, piše mi: »Napomenula bih ti da se u jednoj ;tvari razlikujemo: »činovi«, tj. drugi i treći, imaju obrnuti redosled, prvo je bila scena oko bugarske armije, pa ako topova na sremskom frontu, pa tek posle »trećeg čina«, tj. kad smo već svi stajali da se pozdravljamo, došla e scena o uvredi Crvene armije. Počela je u trenutku da se Staljin pozdravljao sa mnom, pa je, opomenut od Molotova da sam ja Đilasova žena, ugrabio trenutak da okine i taj metak«.

Svi razlozi govore da je Mitrino sjećanje apsolutno vjerodostojnije od mog, a ja, ostajući pri svojoj prvobitnoj kompoziciji drame, želim i ovim primjerom da pokažem čitaocu kako ljudska memorija može biti marljiva.

⁸⁹ Sudbina se gorko našalila s Arsom Jovanovićem. Taj čovjek, već u zrelih godinama, doživjevši te noći lervni slom pod udarcima Staljinovih uvreda, nije 1948. godine znao da izabere nikakav drugi put nego - u laruće Staljinovo! Na tom putu je izgubio i život. Psihološko objašnjenje: možda je bio u stanju hipnoze, šoka, lemoći da se dokaže istina pred Staljinovim »svjotaki«? Možda se prepao vlastite hrabrosti, one koju je ispoljio 25. januara 1945? Jer, Arso se te noći ponio zaista hrabro. Nejako i nemudro, ali hrabro.

pod nos, i da ga upitamo: pa kakav vam je to sistem, druže Visarionoviču, koji je gurnuo milion krasnoarmejaca u naručje Hitlerovog fašizma i među kojima se našlo desetine hiljada ogorčenih boraca protiv sovjetskog poretka? Ali, Staljinu nije bila ni bitna istina. Bitno je poniziti i osumnjičiti, kao da smo mi maltene u službi Nijemaca: primamo topove od Rusa, pa ih »predajemo Nijemcima«

Treći čin

Opet se sve stižalo. Kremaljska zvona su već odbila prve jutarnje sate. Opet nuđenje jelom i pilom. Delegacijom vlada tupa nemoć.

Napokon ustaje Andrija Hebrang.

Poslije brojnih Staljinovih zdravica i jedne Molotovljeve ovo je prvi put da neko i s naše strane kaže koju riječ u mirnijem i svečanijem tonu. Iz podužeg, manje-više nazdravičarskog, Hebrangovog govora tog jutra, 26. januara 1945, pred Staljinom u Kremlju, zapisao sam samo jednu misao koja će pokazati svoje puno značenje tek tri godine kasnije:

- Drugovi, mi smo večeras od druga Staljina čuli i neke prijekore. Mi nemamo prava da se ljutimo, jer drug Staljin ima uvijek pravo. Mi, kao komunisti, moramo priznati da smo *pravili greške kako u spoljnoj, tako i u unutrašnjoj politici i ja ću još o tome podnijeti izvještaj Politbirou.*

Bez obzira na to što je Hebrangov govor poslužio Staljinu kao zgodna pomosnica da prede preko provalije koja se stvorila između njega i nas, on je i sam, služeći se već svojim opobanim manirom, odlučio da ovoj mučnoj večeri da svoj završni pečat u smislu hepi-enda. Taktika: vruće-hladno-vruće. Staljin je održao posljednju zdravicu u čast Nove Jugoslavije, za konačnu pobjedu nad fašizmom itd. Ali, ni to mu ne bi dosta. Uputio je zdravicu i svakom članu delegacije, ponaosob, i svakom pojedincu prišao da se poljubi! Govorio je i u čast sanitetske službe, pa, kad je završio, pođe od čela stola prema meni s riječima: »Prihadi ka mnje, moj daragoj sanjitar«. Poljubimo se i meni dođe da zaplačem od milja, od radosti, što nam je naš dragi otac oprostio sve naše grijehе, to jest, što je uvidio da je i sam pogriješio nanijevši nam nezaslužene uvrede. Tako sam osjećao.

Dignemo se, kao preporođeni, te se na rastanku još jednom izljubismo sa Staljinom.

Stigavši u Dom armije nikome nije bilo do sna. Otpočeli smo našu, familijarnu raspravu tj. svađu. Najviše oko toga, da li je naše ponašanje pred Staljinom bilo dolično jedne državne delegacije. Hebrang se okomio na Arsu: »Ako se ja budem pitao, ti nećeš biti ni redov, a kamo li načelnik Generalštaba«. Niko nije ulazio u suštinu: 1)Sta sve stoji iza Staljinovih optužbi? 2)Da li je Hebrang, kao vođa delegacije, smio da se ponaša onako pasivno u našoj ogorčenoj odbrani od Staljinovih napada, nije li trebalo da interveniše, kako ne bi došlo do onolike gužve i, napokon, šta znači njegova zdravica? Koji je to Politbiro kome će on još da podnese izvještaj o našim greškama u spoljnoj i unutrašnjoj politici? Naš ili sovjetski Politbiro? Ako je naš, čiji je on član, onda je nelogično da on podnosi »izvještaj«, a i neumjesno je da o tome govori u zdravici usred Kremlja. Ako je sovjetski, onda je to frakcionaštvo i izdajstvo.

Dabome, niko od nas nije onda imao hrabrosti da postavi takva pitanja, ali ih je svak nosio u sebi, kuvao i prekuvavao, odbacivao je i opet prihvatao »sulude« misli i zaključke. Moj ideološki Super-ego je godinama davio sumnje i pitanja.

Prisjela mi je ona večera kod Staljina, iako sam poslije poljubaca bio sklon da mu oprostim, kao što dijete oprašta ocu šamare i kad ih ne zasluži. Jer, i ja sam bio njegovo čedo, doduše ne baš u prvom koljenu, ali sam se tiskao da budem baš takav, prvi do prvog u vjernosti. Ja sam bio taj, što sam kao mladi medicinar, osjećajući se već marksistom, smatrao da je on besmrtni, da naprosto ne smije umrijeti, jer, zaboga, šta bi Svjetska Revolucija bez njega. On i svi njegovi sljedbenici oko mene usadili su mi (a ja sam i sam bio i te kako plodno tlo) »dijalektiku«: zlo nije zlo, kako trabunjaju metafizičari; okreni zlo naopačke, pa će ispasti dobro; da li je nešto zlo, to zavisi od činioca; sve, apsolutno sve što čine Sovjeti, u ime socijalističke države, dobro je; šamari, kad ih posmatraš dijalektički, nisu ništa drugo nego mazna milovanja; nikad se ne smiješ ljutiti na očeve; trpiti poniženja je vrlina kojom neprestano dokazuješ svoju privrženost; iskušenja pred klasnim neprijateljem nisu ništa, treba da izdržiš ona u rođenoj porodici; i strijeljanja nevinih služe nekakvim višim ciljevima, pravedna su i opravdana. Bio sam ispravan fanatik gluposti. Ali, ta večera, susret, razgovor i saznanja oslobodili su me od ovakvih budalaština. Sve što je Staljin učinio protiv moje zemlje i sve što sam naknadno saznao o njemu (Hruščov na XX kongresu) i sve što se danas čini u ime njegovog »izma« (ratovi pod crvenim barjacima) reklo mi je nepobitno da cijela njegova strategija i ideologija počivaju na historijski trivijalnoj, otrcanoj istini: vladavina, sila, nasilje prije svega. Znači: odnos gospodar - rob. Gospodar zna za vjernost roba i zato misli da ga smije bezgranično ponižavati. I Staljin je one večeri znao za našu vjernost, ali se nrevario u ocjeni da smo i njegovi robovi. Ima vjernosti i vjernosti. Sa rlibbentropom, Churchillom i Rooseveltom je razgovarao učtivo, a s nama, ivojim vjernicima, mislio je, može i drukčije.

Ali, avaj! Nije Staljin ni bio ni ostao jedini staljinista, niti je jedini izvor ednog nakaznog načina ponašanja i mišljenja samo u njemu i njegovoj Četvrtoj »lavi. Ono njegovo »svjotaki« ima nešto univerzalnije značenje i širi geografski srostor. To, ne samo Staljinovo, »svjotaki« treba da bude jače od očevodne istine 3 danu i noći. Hiljade kilometara daleko od njega na Oštrelju 1942. godine, jedno »svjotaki« je takođe djelovalo kao neopoziva sila. I dandanas se oružjem svrgne ^lada neke daleke zemlje i dokazuje da ona zapravo nije nikad ni postojala. Čega iema, ne zaslužuje ni da postoji. Svjetska javnost dokazuje protivno, ali >svjotaki« ostaje...

I ono s topovima na Sremskom frontu. On je dobro znao za cijelu istinu, ali je poslužio poluistinom: Nijemci su se dočepali sovjetskih topova, ergo, ugoslovenski vojnici su u dosluhu sa Nijemcima. Sumnjičenje, sumnjičenje iznad ivega! Na toj praksi počiva egzistencija svih doušnika. Povod je lako naći. I to je edno od zlatnih pravila sviju moćnika i onih koji teže za moći. Nije Staljin bio ni originalan ni jedini.

Želeo bih da ispričam još jedan doživljaj. Godine 1946. uputim se u Moskvu la sa generalom Smirnovom razgovaram o nekim aktuelnim problemima pomoći

našoj sanitetskoj službi. Odveć teško nam je bilo tada u porušenoj zemlji, a sa zapada su se, izgledalo je, valjali tamni oblaci. Sve nade smo polagali u Sovjetski Savez. Ne, nisam stigao u Moskvu kao slijepi putnik, sve je bilo unaprijed dogovoreno preko vojnih predstavništava. Nu, a kak' že? Nema potrebe da ovdje opisujem zvanični razgovor sa Smirnovom, jer to nije ni važno u poređenju sa epizodom u kojoj sam bio žrtveni akter.

Dok sam čekao na sastanak sa Smirnovom, zamolim našeg vojnog atašea, generala Branka Poljanca, da posreduje kod sovjetske vojne vlasti, ne bi li mogli da puste na jednodnevno odsustvo mog sinovca, Gojka Nikoliša, koji se tad nalazio u vojnom učilištu u Kalinjinu. Malog doista puste u Moskvu. Bila je nedjelja i mi se uputimo u šetnju gradom. Obadva smo u uniformi. Malčik mi se hvalio kako su njegovi lampasi širi od mojih generalskih, kako uživa jesti »pšonuju« kašu, jer je još Suvorov rekao da je pšonaja izvor vojnikeve snage itd. Ja sam bio ponosan na te dječakove izjave, videći u njima pozitivan proces adaptacije na vojnički život, a malog sam i poslao u kalinjinsko učilište s pretenzijom da od njega stvorimo uzornog vojnika i to baš sovjetskog kova. Porodične grencerske ambicije.

Dakle, šetamo mi Moskvom i naiđemo na most s koga se lijepo vidi sav Kremlj. Zastanemo uz ogradu, kad nam se približi neki postariji građanin s foto-aparatom i zamoli nas da poziramo. Reče da ima kolor-film i da će naše šarolike uniforme biti zahvalan objekat. Stanemo pred aparat. Iza nas je Kremlj. Čovjek škljocne i udalji se. Mi pođemo prema drugom kraju mosta, baš u pravcu Kremlja, kad nam pristupi jedna milicionerka u uniformi i upita oštro:

— Ko je taj čovjek koji vas je fotografisao?

Odgovorim da ne znam i da nije moj posao da identifikujem sovjetske građane već njen, ako joj je nešto zasmetalo, i ispričam sve kako je bilo.

— Vaši dokumenti?

Izvadim pasoš, a sinovac objavu.

— Pođite sa mnom.

Milicionerka nas privede u neku baraku na kraju mosta i tu nas čestito ispituju i—puste.

Suzdržavam se da izrazim svoja osjećanja poslije takve sramote. Ispričam sve Poljancu. Ništa.

Poslije dva - tri dana Poljanac, u generalskoj uniformi, ispraća me na aerodrom. I ja sam u uniformi generala Jugoslovenske armije, savezničke Crvenoj armiji, ne, malo je reći »savezničke«, već sestrinske po ideologiji. Opraštam se od Poljanca, ulazim u avion. Čekamo poduže. Uto uđe u avion jedna milicionerka (ah, te uniformisane ženščine, kog vraga ste se baš vi okomile na me?) i zapovijedi mi da iziđem van sa koferom. Poslušam, a kako i ne bih, kad mi naređuje »Mač Revolucije« koga beskrajno poštujem. Djevuška unese kofer u nekakav sobičak, odmah do aerodromske terase i, poslije pola sata pretresanja, preda mi ga.

— Možete ići.

Ovaj prizor, na očigled putnika u avionu i na aerodromu doživjela su dva generala Jugoslovenske armije, savezničke armije, bratske armije (i tako dalje, i

tako dalje) i izdržali ovo sramno iskušenje kao dvije kučke podvijena repa, ne, nego ponosno, u ime vjernosti Sovjetskom Savezu, ne, ništa nas ne može pokolebati u ljubavi prema prvoj državi socijalizma, ne, sve treba razumjeti, ne, treba i dalje ostati na visini internacionalizma. Nu, a kak će?

Staljin je bio živ toga septembarskog dana 1946. Izveštaj o sumnjivom jugoslovenskom generalu (kog je on iscjelivao januara 1945!) morao je biti dostavljen na njegov sto. Neko od njegovih doušnika, proizvođača »neprijatelja« i egzekutora, morao je dobiti pohvalu zbog izuzetne budnosti prema neprijateljima sovjetske države! Bilo je to vrijeme spuštanja gvozdene zavjese i vrijeme jedne od velikih bitaka na ideološkom frontu. Baš tih dana su Zdanov i cijela sovjetska štampa ispaljivali plotune protiv časopisa »Zvijezda« i »Lenjingrad«, protiv pisaca Ahmatove i Zoščenka i drugih, a ja sam, oh, podržavao Ždanova u njegovoj akciji protiv »bezidejnosti, formalizma i idolopoklonstva pred buržoaskom literaturom«, jer sam se i sam prisjećao svojih predratnih shvatanja: politička utilitas i pragma iznad svega. Priznavao sam jedino onu umjetnost koja najkraćim putem dolazi do srca mojih bijednih ljudi i koja ih neposredno upućuje i pokreće na stazu čovječstva i Revolucije. Mislio sam dosljedno na liniji i razini Nolita, Neue Sachlichkeit i socrealizma. Mislio sam doista da sam na istoj poziciji kao Ždanov. Tek kasnije sam shvatio da naš socrealizam, u Jugoslaviji tridesetih godina, i Ždanovljeve korbač nemaju baš nikakve veze ni sličnosti. Ja nisam tad znao da je Staljin u vremenu od 1934. do 1941. obavio već nekoliko sjeća najboljih sovjetskih književnika, a i da sam znao, to ne bi izmijenilo moj stav prema Ždanovljevoj akciji, jer, zaboga, klasni neprijatelj (»kovarni vrag«) nikad ne miruje, on stalno obnavlja svoje snage, i jer je Staljin otkrio novu dijalektičku zakonitost: što više socijalizma, to više njegovih neprijatelja! Ima tu, vidim to danas, i istine: što više toga i takvog »socijalizma«, doista mora biti u toliko više i njegovih protivnika.

Pa ipak, priznajem sve to što sam lično doživljavao, sve je to malenkost prema onome što je činjeno s mojom zemljom hiljadu devesto četrdeset osme. A kad je izbilo ono strašno doba, i Staljin mi je, na čemu sam mu iskreno zahvalan, pomogao da stanem gdje mi je mjesto. Nije trebalo ni da napinjem svoj intelekt niti da budim svoj »politički instinkt«, pa da uočim čvrstu logičku vezu između onih »svjetaki« na večeri u Kremlju, milicionerki i ultimativnih, ciničkih i lažljivih pisama Jugoslaviji.

Znam dobro: Josif Visarionovič i svi njegovi i danas brojni sljedbenici (ima ih širom svijeta) optužice me za antisovjetizam. Stari im je to trik: ako im istina ne miriši, oni čovjeka oglašavaju neprijateljem naroda, sovjetske vlasti, socijalizma itd. pa takvom nesretniku ne preostaje drugo nego da, poput kornjače prevrnute na leđa, čeka mušeničku smrt. Kornjaču treba samo prevrnuti na leđa, sve dalje ide samo po sebi. Imam i oko sebe prijatelja koji tvrde da su čak i Hruščovljeva otkrića na XX kongresu u stvari neizbježne, ali sporedne i prateće pojave Revolucije - »Cepuha« (beznačajna malenkost). Uništavanje miliona sovjetskih građana — sporedna pojava? Pogubljenje najboljih sovjetskih vojskovođa i starih boljševika - sporedna pojava? Mučenja ljudi, gaženja čovjekovog dostojanstva - sporedna pojava? Posezanje za slobodom i nezavisnosti drugih država - sporedna pojava? Zar sve to u ime Revolucije?

Ratovi među socijalističkim zemljama proglašavaju se (danas, 1979. godine) takode za neizbježnu zakonitost. Ako je sve to neizbježno i zakonito (a ja tvrdo vjerujem da nije) onda se ubogi ljudski mozak mora upitati: pa kakva je to Revolucija i čemu uopšte Revolucija? Priznajem da kroz ovakvo drveće nisam kadar da sagledam nekakvu »transcendentalnu suštinu« socijalističke rajske šume.

Antisovjetizam! Ne, družja, više vam ne uspijeva ta smicalica. Da budemo već jedanput i konačno načisto s time: najveći i najopasniji antisovjeti i kočničari socijalizma su upravo današnji i budući Staljinovi sljedbenici.

IX

Početak četrdeset i pete godine konačna pobjeda nad fašizmom približila se već na dohvat ruke.

Crvena armija, poslije oslobođenja Varšave (17. januara) izbila je na rijeku Odru i zakoračila na tlo samog Hitlerovog Reicha, svega 100 km daleko od Berlina. U februaru, poslije nekoliko uzastopnih ofanziva i njemačkih kontraofanziva, definitivno je oslobođena Budimpešta. Zapadni saveznici su otpočeli veliku ofanzivu preko Rajne. Hitlerova tvrđava se sad našla stegnuta kliještima.

Na jugoslovenskom ratištu je oslobođen Mostar (14. februara). U istočnoj Bosni je Druga armija vodila teške borbe sa Nijemcima u njihovom povlačenju s juga, pa sa četnicima i — s pjegavcem. Koncem marta su naše jedinice opkolile Sarajevo i oslobodile ga 10. aprila. S one strane glavnog strategijskog fronta, postojao je i dalje »front« u vidu šahovske table. Sirom cijele zemlje, partizanski korpusi su čistili manja neprijateljska uporišta, rušili komunikacije, usporavali manevar neprijatelja i time olakšali posao regularnih armija u operacijama za konačno oslobođenje zemlje.

Najprirodnije bi bilo očekivati da se naš SOMNO⁹⁰ bacio svim svojim snagama na osnovni njegov zadatak: pripremanje sanitetske službe za ofanzivu. Objektivno uzevši ništa nije bilo preče od toga. Vremena do početka ofanzive bilo je premalo, a neriješenih poslova u operativnim jedinicama napretek. Ali, sav život je sazdan od glavnog i »sporednog«, od velikog i uzvišenog, s jedne, i tričavog i prizemnog s druge strane. Razum i glupost koračaju često ruku pod ruku, pa tako i mi, u Beogradu, nismo mogli izbjeći bavljenje i poslovima, na izgled glupavim. Uostalom, možda je privilegija najgenijalnijih stratega da su sposobni u svakom trenutku da odvoje glavno od sporednog. Ja sam bio daleko od takve sposobnosti.

Tako je meni, u cijelom SOMNO-u samo meni palo u dio da raspetljavam teške nesporazume i sukobe koji su izbili na planu tzv. moralno-političkih odnosa u bolnicama. Nisam imao nikog uza se ko bi me od tog nezahvalnog posla rasteretio.

Šta se to događalo?

⁹⁰ U to vrijeme su obrazovani Ministarstvo narodne odbrane, Generalštab Jugoslovenske armije, pa je i naš SOVŠ preimenovan u Sanitetsko odjeljenje Ministarstva narodne odbrane (SOMNO).

U bolnicama, a naročito u Glavnoj vojnoj u Beogradu, počela su da se stvaraju dva bloka, dva fronta; velika opasnost po moralno-političko jedinstvo ljudi, pa, tim samim, i po efikasnost službe u liječenju ranjenika. Na jednu stranu su se svrstali stari borci (ranjenici i partizanske bolničarke) a u drugi »blok« su bili naprosto odgurnuti novomobilisani ljekari. Prvi blok je težio da se postavi iznad svega i iznad svih. Zaobilazeći upravne organe miješao se u sve. Polazeći od sektaškog predubjeđenja da su mobilisani ljekari »buržuji« i »do jučer sluge okupatora«, neki drugovi iz bloka »starih« pratili su u stopu njihov stručni rad, »kontrolisali«, sumnjičili za sabotazu. Bilo je slučajeva neposrednog hapšenja i potezanja pištolja. Ljekarski »blok« je zapao u stanje ustrašenosti i apatije. Sa te strane su mi dopirali sve češće glasovi negodovanja. Najdobronamjerniji, u čiji patriotizam nisam ni trenutka sumnjao, izražavali su zabrinutost za sudbinu ranjenika: strah da se ne bude osumnjičen za sabotazu sputavao je inicijativu u liječenju, jer, na kraju krajeva, u medicini je svaka inicijativa i novina skopčana s rizikom da se ne uspije. Čestita Jelisaveta Berković je preda mnom plakala kad mi je referisala o grubom odnosu prema Ijekarima. U mome operativnom dnevniku imam zapisano da su 27. februara 1945. svi ljekari Glavne vojne bolnice bili natjerani da čiste krug bolnice. Ne kažem da ne može nastupiti situacija kad se ljekari moraju latiti i takva posla. Ja sam svojeručno kopao skloništa na ebarskom frontu u Spaniji. Ali to je bila apsolutna nužnost i ja sam to činio ne samo dobrovoljno nego i dobrog primjera radi. Ako je u Glavnoj vojnoj bolnici snijeg zatrpao sve staze, normalno je da i ljekari učestvuju u raščišćavanju posljedica elementarne nepogode. Oni bi to svakako i učinili bez otpora, ali za takvu njihovu volju nije postojala elementarna pozitivna pretpostavka: prethodno uspostavljen human odnos prema njima. Zato je ta nesretna akcija od 27. februara doživljena kao kuluk, kao ponižavanje, kao odmazda nad intelektualcima.

Mi smo tada u svim bolnicama imali instituciju političkih komesara i polit-delegata u bolničkim odjeljenjima. Postojale su i organizacije KPJ. Kako su se te institucije postavljale prema nastalom problemu? Nakaradno. Ne samo uslijed pomanjkanja iskustva, ili lične nesposobnosti pojedinaca, već i institucionalno. Institucionalno je u to doba postojala čvrsta vertikalna komesarsko-partijska linija koja je djelovala kao snaga za sebe, paralelna sa upravnom linijom. Takva vertikala je neizbježno morala da dovede do rđavih posljedica. Umjesto da sarađuje s upravom, umjesto da potpomaže život bolnice, umjesto da se uključi u jedan socijalno specifičan organizam, prije svega jednim humanim odnosom i istinskim političkim radom, vertikala se izrodila u silu za sebe i počela preuzimati funkciju birokratskog komandovanja. Stavije, sektaškom ponašanju »starih« prema »novima« željelo se dati i nekakvo teorijsko obrazloženje kao da je riječ o masovnoj, klasno-demokratskoj, zdravoj »kontroli odozdo«! Kako se vidi, kulturna revolucija šezdesetih godina u Kini nije se odlikovala velikom originalnošću.

Bilo je i drugih činilaca koji su išli na ruku ovoj nevolji.

Prvo, personalna služba Ministarstva je veoma zakašnjavala u dodjeljivanju oficirskih činova novomobilisanim Ijekarima. Koliko je tu bilo čisto administrativnih poteškoća (nemanje dovoljnog vremena) a koliko, takode apriorno

sektaškog odnosa, teško mi je to utvrditi: tek, mi smo se nalazili u nepodnošljivoj anomaliji da smo mnogim ljekarima povjeravali odgovornosti vojnih starješina, a da nisu imali nikakva oficirskog čina, pa čak ni vojne uniforme! Postajali smo regularna vojska, a u takvom stroju, hoćeš-nećeš, oficirska zvjezdica sija dalje i moćnije od stručnih i ljudskih vrijednosti. Kakav drukčiji disciplinski odnos je mogao da se uspostavi između jedne partizanske bolničarke sa činom potporučnika i njenog šefa, ljekara — ako je taj u izandalom građanskom odijelu — osim odnosa obratnog od onog kakav je trebalo da bude: ona smatra da može komandovati ljekaru čak i u stručnom poslu!

Drugo, i ja priznajem svoj dio krivice. Na završetku svih kurseva koje smo tokom rata držali našim bolničarkama ja sam im besjedio kako će one, poslije pobjede, postati naše glavno kadrovsko jezgro i uporište. Doista, to nije bila demagogija već moje uvjerenje. Htio sam da ih ovim tonom ohrabrim i moralno nagradim za njihovu besprimjernu hrabrost. Nisam onda bio svjestan dokle će ovakva obećanja da nas dovedu, mada valja reći da je dobar broj među njima, tokom i poslije rata, našao u sebi snage da izdrži iskušenja u koja smo ih stavljali kad smo im povjeravali vrlo odgovorne funkcije.

Treće, psihozu sumnjičenja su raspirivali i naši ratni psihoneurotičari. Svojim prisustvom u bolnicama izazivali su u političkih radnika samilost, kao da su heroji i žrtve rata, dočim su ljekari navlačili na sebe sumnje, jer su psihoneurotičare ocjenjivali kao psihičke slabiće. Tek kad je zauzet jedinstven stručni stav prema njima, nestalo je i psihoneurotičara, pa i jednog od uzročnika sukoba između ljekara i laika.

U tom prepucavanju, koje je trajalo cijeli mjesec mart, ja sam se našao negdje u sredini između obadva fronta te sam morao taktizirati, dajući jednima i drugima nešto za pravo, a nešto ih i kudeći. U stvari i intimno bio sam uvjeren: sva odgovornost i sva krivica je na strani »starih«, tačnije rečeno, na strani političkih komesara i partijske organizacije u bolnicama. Potpuno pogrešno shvaćena i još gore primijenjena njihova uloga.

Po mome shvatanju sve, apsolutno sve, moralo je da bude podređeno glavnom i nezaobilaznom cilju: što potpunijem i što bržem izlječenju ranjenika. Takav cilj je sadržavao i te kako širok prostor za sve oblike istinskog političkog, kulturnog i prosvjetnog rada. Politički rad ne smije biti ništa zasebno, samo sebi cilj. Politički rad s ljekarima bio je takođe neophodan. Bila je neophodna i svojevrsna kontrola nad pojedincima. Nisam patio od iluzija da među njima nije bilo i takvih koji nam nisu bili naklonjeni, koji su, makar i svojom pasivnošću i ležernošću u stručnom radu, željeli da nam ometaju postizanje osnovnog cilja.

Ali, kakav politički rad i na koji način?

Bolnica, u kojoj rade fakultetski obrazovani ljudi nije isto što i trupa u koju su svrstani i nepismeni ili polupismeni ljudi. Za politički rad u bolnici trebalo je daleko više intelektualnog napora, gipkosti i individualnog pristupanja pojedincima. Umjesto toga bilo je daleko lakše primijeniti šablon: svi doktori, već tim samim što su intelektualci, sumnjivi su. I iz ovog primjera sam već u ono vrijeme izvlačio zaključak da staljinizam (iako taj termin onda još nismo upotrebljavali, jer se i sama riječ poistovjećivala sa trockističkim svetogrđem) nije nešto nametnuto iz Kremlja, već i samoniklo; niče on kao korov na tlu

intelektualne manje vrijednosti i lijenosti koje se nastoji nadoknaditi ispoljavanjem sile i vlasti. Potpuno je jasno da je takvim metodama stvorena »politička« klima izvršno pogodovala stvarnim protivnicima našim, jer su mogli da se pritaje u vještački konstruisanom »bloku«.

Taktizirao sam doklegod sam mogao. Signalizirao sam političkom rukovodstvu u Ministarstvu, ali ni tu nisam naišao na razumijevanje. Kritikovao sam »vertikalnu« koja je postala svemoćna i nezavisna sila, izvan kontrole bolničkog kolektiva. Tražio sam prisijsnu saradnju sa upravnom linijom. Sumnjičavo su saslušavali moje referisanje. Ako si protiv »vertikale« ispada da si protiv Partije. Logika sofista.

Obratio sam se i A. Rankoviću s prijedlogom da nam u SOMNO postavi jednog kvalifikovanog političkog komesara koji bi, u svojstvu mog pomoćnika za politički rad, preuzeo ovo breme s mojih leđa. Čini mi se da je Ranković dobro shvatio suštinu problema, obećao je nešto učiniti, ali je do realizacije moje zamisli došlo tek nakon svršetka rata, kada je na rad u SOMNO upućen Janko Bobetko.⁹¹

Čas se prepunila kad sam doznao da se u Glavnoj vojnoj bolnici sazivaju ljekari na političke časove, ispunjene od početka do kraja prečitavanjem članaka iz »Borbe«! Vrisnuo sam: »Pa zar sumnjate i u čitalačku sposobnost doktora medicine, među kojima ima i univerzitetskih docenata, zar nemate ništa drugo da im kazujete nego da im čitate, i to rđavo (srićete i mucate) novinske članke? Smjesta obustavite takve gluposti, ako vam je iole stalo do ugleda Partije i svijeta nas.« »Dostavljač« je požurio da me optuži pred Političkim odjeljenjem Vlastarstva kako sam ja protiv partijsko-političkog rada, kako branim itrućnjake, reakciju i tako dalje. Sutradan me pozvaše na izjašnjenje i jedva sam e odbranio, ali nisam siguran da i ta epizoda nije bila upisana u moj dosje u ubriku »slabosti«.

Pa ipak, ova martovska bitka (koja će se oko pitanja prave uloge i razumnog ;držaja partijskog rada produžiti kroz decenije, sve do današnjeg dana) donijela e i prvi pozitivan rezultat. Tridesetog marta smo održali konferenciju političkih komesara iz većeg broja bolnica s ove strane fronta (Beograd, Zemun, Pančevo, Slovi Sad, Šombor, Valjevo, Sabac, Niš, Pirot, Kruševac, Aleksinac, Paraćin, •ožarevac, Čuprija, Jagodina Surdulica....). Konferenciji je prisustvovao i Stefan Mitrović kao predstavnik Propagandnog odjeljenja Generalštaba. Moja i Stefanova uvodna riječ su se u potpunosti podudarile⁹²: politički komesari i Dartijske organizacije nisu naredbodavci; oni potpomažu ostvarenje osnovnog ilja, a to je izlječenje ranjenika i učvršćenje vojne discipline; ne smiju da postoje aikakve dvojne, paralelne, a kamoli oprečne linije; sve »linije« (upravna, Dolitičko-propagandna, stručna, intendantska) treba da se koncentrično stiču u

⁹¹ Dolazak Bobetka u SOMNO je uslijedio ne samo prekasno, već se i izbor ličnosti pokazao kao promašaj. Isprva sam se veoma obradovao. Janko je, kao student veterine, bio referent saniteta brigade u sedmoj diviziji. Sretali smo se u toku 4. i 5. ofanzive. Računao sam da će on, kao takav, imati već razvijeno čulo za specifičnosti političkog rada među ljekarima. Pokazalo se suprotno. Njegove ambicije su smjerale uvis ka Političkoj i komandantskoj moći. Umjesto da trasira politiku političkog rada u bolnicama, Bobetko je shvatio ia treba djelovati kao politički komesar unutar SOMNO-a, takoreći nad nama! Apsurd je bio doveden do vrhunca.

⁹² Bio sam obradovan Stefanovim stavom, jer sam ga dotle smatrao »britkom sabljom« i dogmatikom.

interesu ranjenika tj. njegovog što bržeg povratka u borbu; političko-propagandni rad treba što je moguće više prilagoditi svakoj od specifičnih socijalnih grupa u bolnici (ranjenici, bolničarsko osoblje, ljekari); učiniti bezuslovno sve da se ljekari osjete vrlo značajnim činiocem naše borbe, isticati njihovu humanitarnu, patriotsku i vojničku ulogu. Diskusija je bila vrlo zanimljiva: jedni su izlagali u duhu uvodne riječi tj. da se u njih radi sve onako kako se »postavlja«, drugi su se posipali pepelom, iznoseći na vidjelo svakojake »nepravilnosti«, a treći su bili toliko nedorasli svojoj ulozi da su davali utisak da od osnovnog problema, radi kog smo se sastali, ne razumije ama baš ništa.

U to vrijeme bilo je mnoštvo i drugih problema koji su nastajali silom nesrećnog metoda rada: najprije zamrsi, a potom razmrsuj. Sve opet nauštrb osnovnog zadatka — pripremanja za konačnu ofanzivu. Dvadeset i trećeg marta, po hitnom naređenju iz Generalštaba, moradoh se stvoriti u Starom Bečeju. Rekoše mi sasvim kratko: epidemija među Šiptarima. Kakvi i odakle Šiptari u Vojvodini? Pohitam onamo i zateknem situaciju blisku katastrofi. Koja hiljada Albanaca bijaše na Kosmetu ukrkana u teretne vagone i, poslije nekoliko dana mučnog putovanja, iskrcana u Bečeju. SOMNO nije o toj akciji ništa znao. Ne znam ni danas kakvi su bili razlozi tome transportu: da li mobilizacija za popunu jedinica, ili deportovanje pobunjenika? Tek, za mene je bilo najhitnije to što je taj transport bio izveden bez ikakve sanitetske pratnje, pa čak ni u Bečeju nije bio unaprijed pripremljen nikakav sanitetski prihvrat ove mase svijeta. U pratnji za vrijeme prevoženja nije bilo čak ni komandnog kadra i tek dva dana po stizanju u Bečej budu imenovani nekakav štab brigade i regrutna komisija. U međuvremenu je u toj bezobličnoj masi izbila epidemija pjegavca i dizenterije. Velika opasnost se nadvila ne samo nad tim albanskim življem (u kojem sam našao i djece i staraca u teškoj kaheksiji) nego i nad stanovništvom Bečaja i Vojvodine. Kao da nam nije bilo dovoljno nevolje s pjegavcem u Bosni, sad još da zarazimo i Vojvodinu. Bili su »smješteni« u tri velika dvorišta i u tri fabrike, ali, pošto nije bilo organizovano ni snabdijevanje (nisu imali ni jednog kotla za kuvanje!) niti su bile postavljene straže, ljudstvo se razmiljelo po varoš i salašima, šireći zarazu. Srećom su se tu uskoro našli ljekari (Vujić, Ozren Džigurski, Radivoj Milin) te su bile improvizovane tri bolnice za 400 bolesnika. Ambulantnih pregleda 1600. Smrtnih slučajeva do 23. III bilo je 70. Ne znam kakva je bila daljnja sudbina ovih ljudi, ali mi je ta bečejska drama ostala u sjećanju kao primjer aljkavog i jednostranog rada nekih naših komandi koje, ni poslije tolikih okršaja sa epidemijama, nisu smatrale za neophodno da na vrijeme pozovu u saradnju i sanitet.

U povratku za Beograd obidem i neke bolnice po Vojvodini. Svašta sam se nagledao. I dobrog (Kovin i Pančevo) i onog drugog. Petrovgrad: 2000 kreveta, a nemaju prijemno odjeljenje, prijelomi kostiju »imobilisani« improvizovanim sredstvima (kao da su u prvoj liniji fronta!), opšti utisak o nivou medicinskog rada porazan, doktori ne održavaju nikakve stručne konferencije. Velika Kikinda: radi jedna odlična ljekarka, ali medicinski rad u cjelini slab. Novi Sad, bolnica br. 1: medicinski rad vrlo dobar (dr Jakovljević). Futog: u redu, iako nemaju hirurga. Sombor: 2500 kreveta, hipertrofija administracije i osoblja, frakture bez ikakve imobilizacije (»Pa dovoljan je i zavoj«, kaže doktor Crevar), a

loktor Ril operiše slijepa crijeva i žučne kese; gasna gangrena ostavljena bez operacije 24 sata; ne vodi se knjiga umrlih, u istorijama bolesti upisuju samo .previjanje. previjanje. umro«. Subotica: u previjalištu kancelarija i lijelovi intendanture, u aseptičnoj sali operacija gasne gangrene; kao da je objavljen rat medicini. Smederevo: 900 kreveta, ne vode operacioni protokol, mobilizacija fraktura loša, temperaturu mjere svakog četvrtog dana, sekundarni av uopšte ne rade, u operacionoj sali krevet na kome spava dežurni ljekar. I tako dalje. Živjeli Turci! Imamo opravdanja za naše superjavašluke.

IZ OPERATIVNE BILJEŽNICE

27. marta 1945.

Parada preko Terazija. Borci, konji i tenkovi u napetom propinjanju. Prostirka od cvijeća na kaldrmi i grč u grlu. Počeo je »praznik na našim ulicama«. Mase su cijelog dana plavile grad. Pletu se kola. Grupe omladine i građana skandiraju ulicom: »Videli smo Tita, videli smo Tita«. Poslije podne sam morao da intenzivno radim i, naveče, kasno, umoran stajem na prozor kancelarije: na ulicama je još bučno, ali svježe od ozona današnjeg pomamnog dana. Grupa omladinaca korača od Terazija i pjeva »Širaka strana maja radnaja«, dolaze pred Oficirski dom, zapletu kolo uz harmoniku, jedan automobil upada u zamku kola, ne dade mu van. Potom izbacije vatrene parole i krenuše dalje laganim korakom uz pjesmu »Budi se Istok i Zapad«.

Neki dan ranije.

Maršuje odred bugarske Armije. Ugojeni i besprijekorno odjeveni momci dijele široke osmjehe građana koji ih obasipaju cvijećem, a jedan čikica, očevidno Solunac, opominje: »Lakše malo, deco, još vi ne znate ko su ovi«. Niko ga nije slušao.

* * *

Nismo onda znali za izraz »Dan D«, ali taj naš »D« bijaše golem do neba. Iapokon ga dočekasmo. Njegovo približavanje smo mi u SOMNO-u redosjećali i to na osnovu pojedinačnih informacija iz Generalštaba i na temelju vjerenja da on mora jedanput doći. Mora, pa što bude da bude.

Radili smo više po vlastitoj inicijativi, a manje po instrukcijama i aredenjima odozgo. Koliko znam ne postoji nikakav dokumenat (opšta ipovijest Generalštaba) kojim bi bio određen zadatak i fiksirana sredstva laročito transportna) sanitetske službe u tada predstojećoj operaciji proboja -emskog fronta. Ne sjećam se niti jednog opšteg skupa svih odgovornih inkcionera uoči ofanzive na kojem bi, makar u razgovoru, bilo svakom ređočno šta ga čeka. Ne tvrdim da je razlog tome bila bojazan od otkrivanja ojne tajne. Više je igralo ulogu apriorno povjerenje vojnog rukovodstva u iicijativu i snalažljivost nas, izvršnih organa. Inicijativa i snalažljivost su doista jmpenzovali učinjeni propust, ali je izvan sumnje i to da bismo s više savještenja i dogovaranja mogli učiniti i nešto bolje od onog što smo napravili.

Vrlo je vjerovatno da su štapski analitičari razrađivali svu silu raznih proračuna, onako kako se po klasičnim pravilima uvijek radi prije svake ratne operacije, ali se i danas pitam: šta bi nama, u sanitetu, vrijedili svi naši proračuni osim da nam pokolebaju vjeru u uspjeh? Jer, mi smo i onako sva naša sredstva i snage doveli blizu gornje granice naprezanja, pa bi svaki proračun predstojećih gubitaka, naspram postojećih kapaciteta, imao čisto teorijsku vrijednost. Da ne kažem da bi krajnji zaključak sadržavao i jaku pesimističku notu.

Za razliku od štapskih analitičara, čiji rad sam uvijek visoko cijenio (jer, uprkos Tolstoju, u savremenom ratovanju, ipak ima značajnu ulogu i egzaktno planiranje) ja sam svoju viziju predstojeće ofanzive zasnivao pretežno na nekakvim maglovitim, manje-više emotivnim i romantičarskim elementima: najzad je kucnuo čas naše velike osvete; Pobjeda i samo Pobjeda; nema alternative. U moju svijest nisu ni pokušavale da udu tačnije predstave o posljedicama »proboja« utvrđenih neprijateljevih linija, o strašnoj Pleternici, o užasima hiljada ranjenika kojima se nije moglo na vrijeme ukazati hirurška pomoć.

Odlučio sam da se s Kazanskim i Lavričem priključim Prvoj armiji. U Beogradu su ostali Mešterović i Zimolo sa cjelokupnim administrativnim aparatom SOMNO-a.

Prije nego što počnem da opisujem naše djelovanje hronološkim redom, želim da predočim čitaocu nešto od onog što se u svakom čovjeku, učesniku nekog velikog događaja, slegne i ostaje za cijeli život, kao najopštiji utisak, kao kaleidoskop prizora, slika i boja. Opšte: groznica. Groznica bez kritičnog pada (medicinski termin), bez onog blaženog osjećaja opuštanja kad vatruština jenja; groznica koja se, odmah po oslobođenju Zagreba, nastavila u novom, poslijeratnom vidu. Pojedinačno: grmljavina naših topova u zoru 12. aprila, obrušavanje naših aviona, propinjanje gojnih konja u zapregama, sumaglica od dima i prašine nad Sremom, kolone vojske što guraju prema zapadu, prašina, prašina po drumovima, vrućina, žeđ, razorena sela, jato djevojaka kiti mi džip crvenom zastavom, beskrajne povorke ranjenika na kolima i kamionima, krkljanac u Vinkovcima i Đakovu, gomile odrezanih udova u bolničkim dvorištima i, na kraju, bolničarka sama u fijakeru u pobjedničkoj opuštenosti na vojnoj paradi u Zagrebu, i još jednom »na kraju« povorke seljaka što nose prazne mrtvačke sanduke niz Nemanjinu ulicu.

Neposredno pred početak ofanzive naša sanitetska situacija, u najgrubljim crtama, bila je slijedeća: na dan 20. marta 1945. ukupan broj ranjenika i bolesnika u cijeloj Jugoslovenskoj armiji iznosio je 48.759. Tokom mjeseca marta je naša avijacija uspjela da iz Hrvatske i Slavonije (aerodrom kod Daruvara) evakuise u Zemun 700 ranjenika i tako olakša 6. slavonskom korpusu njegovo sadejstvo u probou sremaskog fronta. Bolničke centre u Vojvodini i Srbiji smo donekle rasteretili i pripremili za prihvatanje novih ranjenika tako što su svi zaliječeni i za borbu sposobni ranjenici bili vraćeni u njihove jedinice, a invalidi upućeni u specijalne centre. Obrazovali smo posebnu komandu sanitetskog bataljona koja je imala da rukovodi svim transportnim sredstvima na dispoziciji SOMNO-a (deset sanitetskih vozova, dva sanitetska broda i još nekoliko šlepova, pa automobilska i vozarska četa).

Problematično i još nestabilno stanje je vladalo u jednoj od najosjetljivijih irika našeg sanitetskog lanca. Naime, organizacija mediko-sanitetskih bataljona dSB) u divizijama još nije bila dovršena. Lutalo se, uz gubitak dragocjenog, a rio kratkog vremena. Neshvatanju suštine ove organizacije (česti recidivi irtizanske prakse u smislu cjepkanja MSB na manje i za masovni rad :sposobne dijelove) pridružio se i jedan propust Generalštaba: poslao je r'maciju MSB u Armije, a da nije konsultovao SOMNO. Formacija bijaše do aja insuficijentna. S onako malim brojem ljudstva u MSB, čak i da smo spolagali sa svom modernom tehnikom, ne bi se moglo mnogo napraviti, reska je priznata, ali je već bilo prekasno za ispravke⁹³. Nastala zbrka ganizacijskih koncepcija pogodovala je stihiji u organizaciji sanitetske službe u vizijama: jedni su se kruto pridržavali sakate formacije, drugi su gomilali oblje toliko da su neki MSB-i narasli i do 600 ljudi. Ovakva organizacijska pripremljenost, a zatim velika oskudica prevoznih sredstava na cjelokupnoj ijišnoj prostoriji, glavni su uzroci svih potonjih nedaća.

Sanitetskom službom Prve armije rukovodili su potpukovnici Vojo i kanović, kao načelnik, i Jovo Bijelić, kao njegov pomoćnik, a major Alfred ;iner je upravljao mediko-evakuacijskim odsjekom. U sanitetskom odjeljenju su radili ljekari Franjo Pernuš, Bogdan Karakašević (epidemiolog) i farmaceut enko Gorup. Odjeljenje nije imalo svog glavnog hirurga. Formalno je na tu žnost bio određen Mitar Mitrović, iskusan klinički hirurg, no budući da je on : do kraja ofanzive bio prezauzet radom u hirurškoj bolnici (AHPPB br. 712) nije mogao da ispolji nikakav uticaj na rad armijske hirurške službe u cjelini.

Prva armija je raspolagala sa 4 armijske poljske pokretne bolnice dPPB)⁹⁴, 2 interne, 1 zaraznom, 1 kožno-veneričnom bolnicom, a zatim sa 4 ko-prijemnika (ili sanitarno-propusne stanice, SANPROST), 1 bakteriolo- m laboratorijom i 1 sanitetskim skladištem. Broj hirurških bolnica, sa acitetom od 300-500 postelja u svakoj, bio je ne samo daleko ispod svih mativa, već su one i po svojoj stvarnoj efikasnosti, svaka ponaosob, zaostajale elementarnih zahtjeva jedne armijske ofanzivne. operacije. Bolnice nisu bile ni ljske« ni »piokretne«, iako su takve atribute nosile. Za prvo svojstvo nisu oolagale šatorima tako da su se mogle razvijati samo u naseljima, u većem ju manjih, raštrkanih i neudobnih kuća, što je iziskivalo veliki utrošak mena i grubog fizičkog rada. Nisu bile ni pokretne jer su za vlastiti prevoz >olagale skoro jedino sa kolima s konjskom zapregom.

Uopšte uzevši, prevozna sredstva su bila jedna od najbolnijih tačaka. rudica naša je i svakom laiku jasna iz ove pregledne tablice⁹⁵

⁹³Zbornik dokumenata Sanitetske službe u NOR, knj. 12. dok. br. 401.

⁹⁴Jedna od njih, sa brojem 399, kojom je upravljao potpukovnik Papo bila je Prvoj armiji pridodata iz Tt SOMNO-a.

⁹⁵Ove i naredne konkretne podatke uzeo iz »Izveštaja o radu sanitetske službe Prve armije u završnim cijama« (Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, knj. 8. dok. br. 32). Izveštaj je na 140 štampanih ca sastavio Jovo Bijelić već 17. jula 1945. i to po mome naređenju od 23. maja. Bijelićev izvještaj je za nje naše prilike i navike toliko potpun (izuzetan je u tom pogledu) da predstavlja nezaobilazan dokumentat oričare.

	Sanitetskih automobila	Autobusa	Kamiona	Zaprežnih kola	Sanitetskih vozova
U MSB divizija	2	1	4	185	.
U armijskim ustanovama	.		4	179	.
U Sanitetskom odjelenju armije	.		4	104	2
Svega	2	1	12	468	2

Kako se vidi, transportna sposobnost saniteta Prve armije (a ova armija je bila najbolje opremljena!) jedva da je odgovarala onoj iz Balkanskog rata. S nekoliko stotina zaprežnih kola (a gdje su sanitetski automobili i avioni?) trebalo je evakuisati desetine hiljada ranjenika i istovremeno slijediti jedinice koje su, ponekad odmicale 30—50 km dnevno.

U toku naše ofanzive nismo više imali niti jednu pokretnu sanitetsku ustanovu iz Sovjetske armije.

Zdravstveno stanje ljudstva bilo je zadovoljavajuće uprkos velikoj nestašici obuće i odjeće. Zabrinutost našu su izazivali nedovoljna vojnička obučenost i nikakvo ratno iskustvo mladih regruta.

X

Prva armija je krenula u proboj Sremskog fronta sa oko **120.000** boraca i starješina svrstanih u deset divizija i tri samostalne brigade.

Plan proboja je bio zamišljen, a i ostvaren, Ovako:

- između Dunava i Save neprijateljski front napada sedam naših divizija; težište proboja je na desnom krilu; širina odsjeka za proboj iznosi oko 6 km i tu će napadati tri divizije i jedna tenkovska brigada; cilj je da se što prije ovlada linijom Vukovar—Vinkovci:

- jedna brigada, uz podršku monitora Crvene armije, izvršiće desant s lijeve na desnu obalu Dunava, iz rejona Bačko Novo Selo u rejon između Opatovca i Sotina; zadatak joj je da udari u bok i pozadinu neprijatelja i tako olakša rad 1. proleterske divizije koja probija front.

- Južna operativna grupa Prve armije (tri divizije), pošto očisti od neprijatelja Bijeljину, Brezovo Polje i Brčko, forsiraće Savu kod Brčkog i nastupati prema Županji i Vinkovcima s glavnim ciljem da neprijatelja prisili na brže povlačenje sa fronta u Sremu. Ovaj dio operacije otpočeo je 31. marta. Trećeg aprila je oslobođena Bijeljina, a 7. IV i Brčko.

Devetog aprila uputim se s pukovnikom Kazanskim prema Brčkom. U Bijeljini zateknem MSB 5. krajiške divizije s načelnikom saniteta majorom Cazimirom Barilom, studentom medicine, kog sam kao vještog i dinamičnog organizatora poznao još od krajiških vremena. U Bijeljini je već radila HPPB ir. 399 na čelu s hirurgom potpukovnikom Papom.

- Prilika je sad da nešto više kažem o »fenomenu Isidor Papo«. Izvan svake i vačije sumnje je činjenica da je Papo u to vrijeme bio naš najiskusniji ratni irurg. Takvu ocjenu je zaslužio svojim dovoljno dugim stažom partizanskog irurga (hirurška ekipa 3. udarne divizije, potom hirurška ekipa pri Vrhovnom tabu) ali, ništa manje, i svojim ličnim svojstvima kao što su: izvanredna hirurška Ehnička vještina, prodornost i snalažljivost u svakoj prilici. U našem artizanskom ratu je »snalažljivost« bila vrлина koja je visoko kotirala na ljestvici oračkih vrijednosti. Ali, svaka vrлина je to samo dok čovjek ima snage da i nju buzdava. Inače se za čas pretvara u svoju suprotnost. Papova vrлина nalažljivosti je često puta dopirala do ivice poroka, pa je u takvim slučajevima :među mene i njega dolazilo do okršaja u kojima nisam mogao izbjeći ni redstvo disciplinske kazne. To nam se desilo, na primjer, pred Bihaćem, ovembra 1942.

Sada, pred našu ofanzivu u Sremu, naredim da Papo svoju hiruršku ekipu opletira materijalom i osobljem tako da stvori jednu pokretnu hiruršku plnicu koja će se staviti na raspolaganje Prvoj armiji. Popuna se imala učiniti u •emskomitrovačkoj bolnici i to na bazi, što bi se danas reklo, samoupravnog 3govora između Papa i uprave mitrovačke bolnice. Dogovoreno — učinjeno. Ali apu ne bude dosta onog što je uzeo po dogovoru. Hoće još i još. Uprava jlnice, naravno, ne pristaje da ofanzivu dočeka s praznom apotekom. Papo se osjeti: pred sam polazak za Bijeljinu priredi zakusku »u čast rastanka« sa itrovačkom upravom bolnice i, dok su se za trpezom redale zdravice, Papovi idi su tovarili najdragocjenije instrumente i lijekove u svoj kamion. Saznavši za otmicu, koja je mitrovačku bolnicu stavila u težak položaj u vrlo kritičnom su, ja se nisam kolebao da Papovu »duhovitost« nagradim jednim pismenim torom.

Događaj je široko odjeknuo u sanitetu i djelovao kao zaraza. »Kad može ipo, što ne bih i ja?« Nov impuls jedva obuzdavanom »partizanskom« divljanju.

U vezi sa tim i brojnim potonjim događajima meni su moji prijatelji znali da •edbacuju kako ja Papu gledam kroz prste i, uopšte, da imam i suviše agonaklon stav prema Ijekarima Jevrejima. Sto se Jevreja tiče siguran sam da sam ni u čem pogriješio, jednostavno: njih je bilo u našim redovima u znatnom oju, oni su uz, male izuzetke, bili vrlo sposobni ljudi, dobri organizatori i itijavašlje, i ja sam ih čiste savjesti isticao na odgovorne dužnosti. Kamo sreće i ih je takvih bilo još i više. Sto se samog Papa tiče, moram priznati da je njemu olazilo za rukom da me svojom prodornošću i vještinom ponekad skuva, ali u j mojoj slabosti nije bilo sentimentalnosti rasne prirode. Neki opet misle da m Papu isforsirao kao hirurg. To nije tačno. Ja sam jedino pritiskivao na igmad od raketa koje su Papu izbacile u orbitu svjetske hirurgije. Prva raketa: i južne Italije, gdje se upoznao sa britanskom ratnom hirurgijom. Druga: u oskvu kod profesora Judina (plastika jednjaka). Treća: u Ameriku (hirurgija

srca). I tako dalje. Istina je da sam od pritiskivanja počeo dobivati žuljeve na prstima. Međutim, gorivo u tim raketama bilo je vlastito Papovo. A kad je već jedanput ušao u orbitu nastavio je da se kreće po zakonima astromehanike, tj. sasvim nezavisno od nas koji smo ostali na zemlji. »Bye — bye!« mahao nam je odozgo. I tako sve do Hegeđušićeva ikonostasa na Sutjesci.

Od Brezova Polja do Brčkog nas je drum vodio tik uz obalu Save. Morali smo ubrzati vožnju džipom, jer su s druge obale zujali rijetki neprijateljevi kuršumi. Na uzvišici, južno od Brčkog, pronađemo štab Prve armije sa Pekom Dapčevićem. Osmatraju drugu obalu Save sasvim otkriveni, baš kao u Napoleonovo doba. Saznajem da je prelaz preko Save predviđen za sutra, 10. aprila, a sada gledam sliku: ogledalo Save, na lijevoj obali pojas tek prolistale vrbove šume, neprijatelj se nigdje ne vidi, a naši avioni - »šturmovick obrušavaju se i ispaljuju rakete po željezničkoj stanici i selu Gunji. Pejsaž i prizor me u mnogome podsjeti na rijeku Ebro 1938. godine, samo što je sad moj položaj, najzad, nešto drukčiji.

Prijelaz preko Save je izveden pomoću pontonskih splavova i, koliko se sjećam, nije bilo oštrije borbe za uži mostobran. Borba se vodila u dubini, oko Vrbanje i Županje.

Sutradan, 11. aprila, uputimo se preko Save u MSB 6. ličke divizije, u selu Strašincima, gdje nas kapetan Dana Rosić, referent saniteta divizije, upozna sa svojom situacijom. U MSB-u ima par stotina ranjenika koji čekaju da budu evakuisani brodom iz sela Jamene. Obećao sam da ću požuriti dolazak broda. Divizija vodi borbu oko sela Soljana i Vrbanje. Zanimalo nas je kako radi trupni sanitet te se povezemo još dalje naprijed do Soljana, gdje nađemo previjalište jedne brigade smješteno u osamljenoj poljskoj kućici, oko 2 km pozadi od vatrene linije. Osim seoskog crkvenog tornja, nije se vidjelo ništa značajno. Čuo se naš protivtenkovski top, a od Soljana su do previjališta dopirali rijetki mitraljeski meci. Ranjenici su pristizali u malom broju, pojedinačno. Već se hvatala večer kad smo se vratili u Strašince i tu nas kapetanica Dana valjano ugosti. Dana Rosić je medicinarica, stari borac, ali mlada djevojka.

* * *

Grmljavina topova nas je probudila iz dubokog sna. Pola pet je časova, 12. aprila 1945. Proboj Sremskog fronta je otpočeo.

Kroz ružičastu madrugadu i drumom ovlaženim rosom pojurimo ka sjeveru. I Anatolij Anatolijevič je uzbuđen te puši cigaretu za cigaretom. Do Sida imamo oko 40 km. Oko nas su nepregledne bosutske šume, pa se danas pitam odakle smo onda smogli toliko neopreznosti da se bez oružane pratnje, sami u džipu, provlačimo kroz zasjede koje su nam mogle postaviti zaostale grupe razbijenog neprijatelja.

U Sidu gužva. Nabasamo na Štab 48. makedonske divizije. Politički komesar, Vujadin Popović, naređuje nešto preko telefona, a komandant Aleksa Demnjevski (u Španiji pod imenom Bauman, ostao bez noge kao komandant bataljona), sjedi nešto po strani. Iz jedne Vujadinove nervozne primjedbe

ivatim da se Aljoša nije najbolje snašao u ulozi komandanta, ili ga je Vujadin, ao mladi i aktivniji, potisnuo nešto u stranu. Saznam da je jutrošnji proboj otpuno uspio. Naši su pred Vukovarom (desno krilo) i Tovarnikom (u centru), rubitaka ima dosta.

. Na najzapadnijem obronku Fruške gore, kraj sela Novak Bapske uzdiže se omandno mjesto i osmatračnica štaba Prve armije. Solidno ukopano u porastom zemljištu. S osmatračnice vidimo kolone našeg drugog ešelona (ezerve) u pokretu ka zapadu, nestajući na horizontu u izmaglici od dima i rašine. Još prije podne su zauzeta utvrđena sela Mohovo i Opatovac, a potom 'ovarnik i uveće Vukovar. Prva proleterska divizija koja je probijala front na rajnjem desnom krilu imala je visoke gubitke. Evakuacija s ovog sektora teče ormalno preko MSB u Saregradu, pa na Ilok, pa preko Dunava u bolnički entar u Bačkoj Palanci. Predveće privode kolonu njemačkih zarobljenika; sve ršni »drugopozivck; njihova sudbina nije bila zavidna.

Od 12. aprila, pa nadalje, hronika mi se nešto muti. U sjećanju mi stoje samo ojedinačni i najkrupniji događaji.

Vinkovci 14. aprila uveće. Početak znamenitog vinkovačkog haosa. Ranjenici pristižu u masama, mahom hirurški neobrađeni. Ulice zakrčene kolima.)sim gradske bolnice nije još uređena ni jedna zgrada za smještaj ovalike mase anjenika. Evakuacija prema Mitrovici u totalnom zastoju. Sanitetski voz ne tože da dosegne do Vinkovaca, jer su Nijemci onesposobili prugu tako što su eljezničke pragove presjekli nekimv golemim srpom koji su vukle snažne Dkomotive. U Vinkovcima smo se našli na okupu: Sanitetsko odjeljenje armije, lazanski, Lavrič i ja. Dajem direktivu: s obzirom na oskudicu prijevoznih :edstava za evakuaciju u dublju pozadinu kao i s obzirom na uspješno apredovanje ka zapadu, težište organizacije treba postaviti na princip »liječenja a mjestu«. Dakle, obezbijediti smještaj i hiruršku obradu ranjenika u gradovima dje se ranjenici prikupljaju.

Ne računati mnogo s klasičnom evakuacijom.

Kriza u Vinkovcima dosegla je vrhunac 16. i 17. aprila kad su vodene vrlo estoke borbe za Đakovo i Strizivojnu. Međutim, i poslije toga su do Vinkovaca lopirali talasi ranjenika iz izuzetno krvave trodnevne bitke za Pleternicu koja je >slobodena 20. aprila.

Nije mnogo bolja situacija vladala ni u Đakovu, koje je bilo oslobođeno 16. pril. Po mome rasporedu u Đakovo se iz Županje prebacio Papo sa bolnicom '99 i otpočeo da radi 18. aprila u samostanu milosrdnih sestara. Mase ranjenika tižu iz borbe za Pleternicu i Slavonsku Požegu.

Kriza je zahvatila cjelokupni lanac sanitetske evakuacije. Front se pomakao laleko prema zapadu. MSB-i u divizijama su jedva uspijevali da obrade 10 — 30% anjenika od onih koje bi na toj etapi trebalo hirurški obraditi. Ograničene nogućnosti evakuacije, na relaciji od divizije do armijskih bolničkih ustanova, a leophodnost da MSB-i kreću naprijed nametnule su MSB-ima da razvlače svoje onako oskudne snage: jedan dio se pomicao naprijed, a drugi je morao da ostane iz netransportabilne i neevakuisane ranjenika. Tako je hirurški učinak MSB-a, ve dok se nije stiglo pred Zagreb, neprestano opadao, a broj neobrađenih

ranjenika rastao. Ni bolnički centri pozadi Prve armije takođe nisu pristizali u pomoć. Da li objektivno nisu mogli, to pitanje ostavljam istoričarima da ga rasvijetle. Ukratko, sve naše etape, u nedostatku pokretnih rezervi, našle su se prikovane hiljadama ranjenika.

Svakako zaslužuju veliku pažnju višestruki vapaji Jove Bijelića iz Vinkovaca:

14. IV. »AHPPB 444 još ne možemo da pokrenemo iz Indije i da je postavimo u Vinkovce... radi toga što joj SOMNO... nije na vreme poslao zamenu, jer ona u Indiji dnevno prima i obrađuje srednje teške ranjenike. To nam čini velike poteškoće i gubimo ritam i tempo... jer 712 i 212 su prikovane na istim mestima obrađivanjem velikog broja ranjenika.

Dok se naše divizije bore oko Đakova to ova armijska hirurška bolnica ostaje udaljena preko 200 km od naše borbene linije. Ovo Mediko-evakuacijski odsek SOMNO-a nije smeo da dozvoli.«

16. IV. Ovde osećamo težak nedostatak AHPPB br. 444 koja nam je u najpotrebnijem momentu trebala u Vinkovcima, dok se ona još uvek nalazi u Indiji. Zadržavanje ove naše zapravo jedine hirurške rezerve već je od ogromne štete i naš predviđeni plan u Vinkovcima i na sledećim etapama poremećen je usled toga. Mediko-evakuacioni odsek SOMNO-a trebao ju je osloboditi najkasnije 13. IV da bi 14. IV mogla stići u Vinkovce.

Bolnica br. 444 će stići u Vinkovce tek 20. IV i odmah produžiti u Đakovo, gdje se razvila za rad.⁹⁶ Iako bi blagovremeno prisustvo ove bolnice u Vinkovcima, po svemu sudeći, samo donekle ublažilo tamošnje nedaće, ipak treba objasniti uzroke njenog zadržavanja u Indiji. Možda će o tome nešto moći da kaže Ante Zimolo?

Stravične i stradalne prilike u Vinkovcima, Đakovu, pa i kasnije, u Pakracu, teško je opisati. Plastičniju sliku bi mogli dati preživjeli ranjenici i ljekari, neposredni učesnici. Na meni je dug prema istorijskoj istini da, u vezi s tim nepogodama, iznesem jednu svoju omašku, da ne kažem glupost.

Na Kongresu Ljekara Jugoslovenske armije, koncem 1945. godine, pročitao sam referat »Razvoj naše sanitetske službe« u kome je stajalo i ovo:

U toku čitave ofanzive na sremsko-slavonskom frontu tj. na glavnom pravcu našeg udara, gde je bilo najviše ranjenika, mi nismo doživeli ni jednu situaciju haosa i tragične bespomoćnosti ranjenika, karakteristične pojave prošlih ratova.⁹⁷

Ovakvu besmislicu sam mogao izreći i štampati samo u jednom euforičnom stanju poslije pobjede i zaveden interesima propagande, nastrano shvaćene. Kongresu su prisustvovala i inostrane delegacije, iz Sovjetskog Saveza, Čehoslovačke, Velike Britanije, Francuske i Albanije. Pa da li je ikad bilo ijednog rata u kome se nije zapadalo u kaos?

Sedamnaestog aprila nas je zadesila teška nesreća. Sanitetski brod, ploveći od Jamene ka Beogradu, naletio je na minu i potonuo. Izginulo je 300 ranjenika.

⁹⁶Zbornik dokumenata sanit. službe u NOR-u knj. 8, strana 416 421, 424, 429, 432, 433, 435, 438.

⁹⁷Razvoj sanitetske službe u našoj armiji, VIZ, 1947, str. 38.

Lirski doživljaj u nekom selu negdje jugozapadno od Vukovara: Kazanski i ja jurimo u džipu seoskim šorom; iz kuće izleti jato djevojaka, umalo da ih ne pogazismo, predaju nam istkanu od vune crvenu zastavu s petokrakom zvijezdom i napisom u ćirilici: »Živila narodna vojska«. Da li je ijedna od tih djevojaka živa, da li će pročitati ove redove?

Dopadne mi se grofovski dvorac u Nuštru. Mnogo sačuvanih zgrada, širok zarg pozadi. Predložim jovi Bijeliću da tamo smjesti bolnicu lakih ranjenika i ako rastereti Vinkovce i Đakovo.

U Đakovu, gdje sam Papa zatekao u njegovom elementu, tj. usred ranjeničke poplave, nađem se i sa Mijalkom Todorovićem Plavim, politkomesarom Prve armije. Izložim mu svoja zapažanja o radu saniteta u dotadanoj fazi pfanzive: nedovoljna vještina upravljanja, sanitetski referenti se drže podalje od operativnog dijela štaba, pa zato zakašnjavaju u sticanju obavještenja. Vezanost saniteta za »komandu pozadine« nije sretno rješenje. Neophodna je pomoć tabova u vozilima. Prilikom podjele plijena neka se uzmu u obzir najprije potrebe ranjenika. Plavi je predložio da o svemu napišem članak za njihove irmijske novine.

* * *

Oko 20. aprila, kad se situacija na sanitetskoj liniji Vukovar - Đakovo - Vinkovci počela donekle sređivati, skočim do Beograda.

Usput navratim u dvorac Nuštar gdje se već razmjestila bolnica lakih ranjenika. Moje primarno interesovanje za organizaciono stanje i medicinski rad ovoj ustanovi bude munjevito potisnuto scenom što sam je zatekao u rostranoj avliji dvorca. Nasred avlije ognjište, frflja kazan, spravlja se ručak, ogledam gorivo. Knjige! Kožom povezane knjige.

Izderem se na kuvara:

- Grom te spržio, sa knjigama ložiš vatru? Odakle ti te knjige? Nesrećo! dna nekultural!

— Druže generale, pa to su nekakve stare knjige, ene ih tamo puna soba.

Sav očajan poletim u dvorac i doista nađem dvoranu — biblioteku; police osežu do same tavanice; sve kompletna, standardno povezana izdanja, sve pod onac, sve koža i pozlata, sve prva izdanja. Latim se jedne: Montesquieu! U rugoj polici: Schelling! Spopadne me nastup bijesa. Kuvar se skamenio od moje ike, a ne vjerujem ni danas da je išta shvatio. Bolnicom je upravljao otpukovnik doktor Dragoslav Smiljanić, čovjek od kulture i poznati stari olitičar, ali ga u tome trenutku nije bilo na licu, te ja pojurim u Vinkovce, ronađem tek stvoreni narodnooslobodilački odbor, raspitam se imaju li kakvog imnazijskog profesora, pronadu ga i ja mu ispričam tragičnu situaciju nuštarske iblioteke i stavim mu to blago u amanet. Šta je bilo dalje, ne znam, ali nije ključeno da je blago razvučeno kojekuda i da još postoji negdje u rafovima .bliomana i skorojevića ili snobova. Pa, mislim danas, neka je i tako, bolje je i to :go da su knjige završile u ognju ispod pasulja.

Epizoda navodi na razmišljanja o ćudima i paradoksima revolucije, ali, tijesto toga, ja sam primoran da se pohvalim ondašnjom svojom bezazlenošću:

nisam iz te biblioteke dignuo ama baš ni jednu knjigu, tek onako, za uspomenu na nuštarsku lomaču. Danas bih zasigurno drukčije postupio. Danas, pri kraju puta, mori me žed za knjigama, za djelom što ga je ostavio čovjek iza pet hiljada godina svoje pismenosti. Ali, kad lunjam pariškim Saint Germainom i vidim savremenu invaziju knjige, uhvati me panika od nemoći da pročitam makar i milijarditi dio svega zapisanog. Pa ni davnašnju čežnju za jednom prostranom, baroknom bibliotekom poput one nuštarske, u kojoj možeš čitati, šetati i razmišljati, kako su to mogli stari zvjezdonošci, nisam ostvario. Gušim se u sobičku u kom više ne vidim ni ono što imam. Čemu mi knjige?

Ne sjećam se danas ničeg bitnog što se za vrijeme mog izbivanja događalo u SOMNO-u, samo znam da ni tamo nije bilo lako. Jedino mi dokumenti govore da sam u te dane, po želji Mijalka Todorovića, napisao članak za novine Prve armije »Za pobjedu«. Članak bude štampan u broju od 6. maja, dakle u dan kad je naša vojska doprla na domak Zagreba. Članak je stigao do čitalaca odveć kasno da bi mogao izvršiti bilo kakav uticaj. Napisao sam i »Instrukciju o organizaciji hirurških bolnica u operativnim jedinicama«. Štampana je s datumom 27. aprila i, dok je razaslata u jedinice, postala je i ona savršeno bespredmetna.

Bio sam svjedok narodne ekstaze na dan prvomajskog praznika u Beogradu. Nepregledne mase, zastave, transparenti, cvijeće, livadska trava, pjesma i svirka ciganskih orkestara, na Terazijama zagušenje, niko ne želi da se pokrene dalje od tribine. Sve kao da hoće ostati tu, da se ukopa u rovu već osvojene svijetle budućnosti. Da je ne izgubi. Ako se ne varam, u te dane još nismo bili organizaciono toliko moćni i razućeni da bi se mase mogle mobilisati po spiskovima. Još je gospodarila divna ljudska spontanost. Čini mi se da su ta prvomajska parada i manifestacija od 27. marta 1945. predstavljale kulminativnu tačku narodne spremnosti da nas slijedi, pa ma kud ga se povelu, a pogotovu ako je to staza ljepše budućnosti. Možda nisam u pravu, ali ću biti iskren da izrazim nostalgiju za ondašnjim moralnim vrijednostima koje su tokom potonjih decenija pretrpjele neke promjene. Da li su te promjene bile »istorijski neizbježne«, ili su posljedica »devijacija i deformacija«, ili, možda ni nisu promjene grkastog ukusa, kako se meni čini, već bezazleni simptomi bolesti vrtoglavog uspona?

Odmah nakon prvomajske parade sjednem u nekakav izandali auto i sa šoferom, Đurom Zapkom, uputim se opet ka Zagrebu. Povedem i Ivankinu majku, Vidu Muačević, pa ćemo usput navratiti i u Vukovar da prvi put ugledam svoje dijete, Tonkicu. Pratilo me osjećanje nestrpljenja i nekakve bojazni od tog susreta. Mama Vida je znala za sve Tonkičine peripetije poslije Ivankinog izbjavljenja iz porodilišta tj. iz zatvora specijalne policije 25. januara 1942. godine. Ako je išta vjerovati psihologijskoj nauci, onda ta djetetova ratna odiseja i poslijeratne promjene životnih sredina nisu mogle a da ne ostave izvjesne bolne tragove u njegovoj duši.

Dakle, istog dana, kad su beogradski skojevci izveli Ivanku u slobodu, majka i dijete moradoše da se rastanu. Zauvijek. Jelena Četković, član Mjesnog komiteta Partije, povjerila je djevojčicu u naručje Tonke Sikimić u Jevremovoj ulici 41 u Beogradu. Tonka je bila supruga Milana Sikimića, beogradskog kafedžije i dobrog simpatizera našeg pokreta. Milanova braća, Obrad i Nikola

bili su partijski aktivisti.⁹⁸ Tonka Sikimić je imala ćerku, Biljanu, nešto stariju od povjerenog joj djeteta - »ilegalca«, i mati je prigrllila pridošlo dijete kao svoje. Ali poslije senzacionalne otmice od 25. januara, specijalna policija je zapela iz sve snage da uđe u trag majci i djetetu. Stan u Jovanovoj 41 postao je ugrožen. Moralo je da se pronađe neko drugo sklonište. Tonka Sikimić poruči svojoj sestri, Marici Hofman, u Vukovaru, da neka dođe do nje u Beograd, jer joj je »sad potrebna više nego ikad u životu«. Marica dođe, preuzme dijete, te uz pomoć svog muža Vinka Hofmana, broдача, a Nijemca po porijeklu, uspije da prenese dijete preko Save i sretno stigne u Vukovar. Tu je djevojčica prihvaćena i njegovana u porodici Marićine kćeri Zlate, udate za Petra Kalentića, radnika u Borovu. Ni Tonka Sikimić, ni Hofmanovi, ni Kalentići nisu ni znali ni slutili čiju djevojčicu čuvaju. Dijete je dobilo ime Tonka po Tonki Sikimić. Tek 1943. Zlata Kalentić je to saznala i to nevjerojatnim slučajem. Izvela dijete u šetnju i na ulici se sretne sa Stevkom Protić, tetkom Ivankinom. Tetka Protićka se zagleda u plavo kariranu škotsku maramu u koju je djevojčica bila umotana. Plavo karirana marama! Za ime boga, pa to bi mogla da bude baš ta Ivankina marama! Ivanka je, naime, iz svog ilegalnog stana u Beogradu poslala poruku svojim roditeljima da je beba umotana u takvu i takvu maramu. Marama — znak raspoznavanja. Zlata saznade tajnu i izdrža je u sebi sve do kraja rata.

U Vukovar smo stigli kasno u noć. Dvorišna, prizemna i vlažna stračara Petra i Zlate Kalentić. Tonkicu bude iz sna. Uzimam je u naručje i ona vrisnu, prestrašena nepoznatim čovjekom u uniformi i pod kožnim kaputom. Afektivni lom kome nisam onda znao pravi korijen. Činilo mi se da se između mene i djeteta umetnula samo uniforma kao takva, nešto poput:

»Reče svijetli Hektor te pruži za sinom ruke
 Ali se uvine sin krasnopojasnoj dojkinji na grud
 I krikne, preplašiv se, kad ugleda miloga oca
 Mjedi se preplaši on i konjogrivne kite, kad spazi
 Kako se strašno trese na kacigi ozgo na vrhu.«

(Ilijada, šesto pjevanje)

Lurobnost prizora bijaše uvećana još i tragedijom u porodici Kalentića. Trinaestog aprila 1945, sutradan po oslobođenju Vukovara, Petar Kalentić, otac oorođice, nestao je u čistki. Nije bilo vremena da išta dokaže. Ljudi koji su odveli Petra, Tonkičinog »tatu«, bili su u uniformi....

Između tolikih ljudi što su učestvovali u spasavanju i odgoju Tonkice niko je nije našao da se busa u prsi i da zatraži bilo kakve uzvratne privilegije. Rijetko losljedna nesebičnost u vremenu kad se za svako, naoko bezazleno, dobro jutro - ispruži dlan.

* * *

⁹⁸ Vidi memoare »Rastanci«- od Milana Sikimića, biblioteka »Istine«, Beograd, 1962.

Devetog maja osvanem pred Zagrebom. Od Dugog Sela do Maksimira - krš, s obje strane ceste leže isprevrtani i iskomadani kamioni i topovi neprijatelja. Stigavši u grad bacim se na uobičajeni posao. Obiđem sve bolnice i klinike. Tu je i nekoliko stotina neprijateljevih ranjenika i bolesnika od pjegavog tifusa. Zagreb je sad postao naša pozadina, pa naše ranjenike iz Čazme i Ivanić Grada ne prevozimo unazad već naprijed, u Zagreb. Došlo je vrijeme da se paćenici dočepaju prave bolničke udobnosti. Zaposjedamo kliniku na Rebru i Sjemenište na Salati. Na Rebru ustoličimo Isidora Papa.

S prozora hotela »Dubrovnik« posmatram vojnu paradu. Sve je kao obično: vojska, nešto bolje obučena u šarolike uniforme, gordo drži korak. Sarci na ramenima. Topovi, minobacači, konjanici, komora, sanitetska kola i građani na pločnicima. Sve je obično, osim jednog nezaboravnog prizora: bolničarka (čini mi se da to bijaše Milka Vukašinović iz Prve proleterske) vozi se sama samcata u jednom fijakeru i, zavaljena na zadnjem sjedištu, raširila obadvije ruke po naslonima, u pobjedničkoj razbaškarenosti. I rekoh sebi: eto, to je pobjeda! Nek se Milka sa Igmana i Sutjeske proveze u kočiji kroz Jelačićev trg, baš onud kud su dosad kasali četveroprezi s carevima, banovima i baronima. Nek malo odmekane njezini tabani što četiri godine gaziše planine i kamenjare, snjegove i trnja. A ja, stojeći na prozoru hotela »Dubrovnik« zavidio sam Milki: eto, ona zna da uživa u pobjedi, ona zna da je nešto *%avršilo* i da ima pravo da se opusti; ja sam nesposoban za takav užitak, jer me već progone nekakvi »novi zadaci«; izobličenje ljudskosti?

S Božom Lavričem sam još proputovao kroz Ljubljanu (veliki narodni miting) i tek oslobođeni Trst. Božo ostade u svojoj Ljubljani, čini se, radosno dočekan od osoblja hirurške klinike, a ja se obrnuh opet ka Beogradu.

Prodorom Jugoslovenske armije u Austriju i zarobljavanjem mase njemačkih i kvislinških vojnika, zajedno s visokim štabovima, 15. maja 1945. završio se naš rat.

XI

Završio se rat.

Bilo mi je tada trideset i četiri godine, manje tri mjeseca.

Jedan veliki, lijepi i užasni rat se završio, pa bi red bio da ovdje stavim tačku na svoje pisanje. Barem sam u početku zamislio da tako bude. A i stilisti to traže. Ali nemam toliko samodiscipline da baš ovdje stanem. Ne postoji tačka kao završetak neke stvarnosti. Tako nešto samo zamišljamo. U svakoj tački je već sadržana i projekcija budućeg. Budućnost se već istog trenutka zametnula. Jedan veliki rat se završio, a novo ratovanje se odmah nastavilo.

Pripadam onoj pasmini ljudi što nose u sebi opakog zloduha koji ih vječito tjera iz nemira u nemir, ne da im da se skrase, da počinu na mekoj travi koju su netom pokosili. Kao psi pogoniči oni neprestano njuškaju, grebu i slute. Naslućuju zvijer koju treba istjerati na čistinu. To je jedno. A drugo: budući da nisam bio, niti mogao biti jedini takav i jer svako živ ima nekakvog svog zloduha, novo ratovanje je već i zato postalo neizbježno. Sukob različitih zloduha. Eufemistički smo ga dugo nazivali »borbom mišljenja«, a ispod te

idilične pokorice počeo je da ključa vulkan strasti: ekstatičnog stvaralaštva u obnovi zemlje, organizaciji armije, odbrani tekovina revolucije, a uporedo s time i svakojake niskosti, sebični grabež, podmetanja i trka ko će prvi.

Moja radna bilježnica je prepuna zapisa o mukama koje su me spopadale zbog svega tog. Crv sumnje i sumnjičenja, vampir soldačije, starješinska sujeta počeli su da nagrjavaju međuljudske odnose.

Metamorfoze ljudi su se događale tako naglo i tako radikalno da sam počeo sumnjati u bilo kakvu vrijednost nauke o genima. Uslovi stvaraju i mijenjaju ljude. Neki korijeni su se počeli sušiti, stabla prelamati, a pavetina divljačno rasti i ispreplitati, stvarajući teško prohodnu šikaru.

Na povratku u Beograd, Anatolij Anatolijevič i ja, zadržimo se u Pakracu. Bolnice još pune ranjenika, ali sve teče već mirnodopskim kolosijekom. Htjelo mi se da Kazanskom pokažem kako izgleda jedna tipična partizanska bolnica. Nabavimo konje, pa u Psunj. Vodič nas dovede do proplanka usred bukove šumetine i tu nas zaustavi stražar. Dalje ni makac, dok ne dođe komandir straže, a pozvao ga je stražar potegnuvši nekakvu žicu. Kako smo odmah saznali žica je vodila do same bolnice i tamo uzdrmala zvonce. Sve je to djelovalo u mnogome arhaično, a pomalo i operetski naivno: ispod Psunja su već prohujale ratne ordije, mir (kakav-takav) vlada nad Evropom, a ovdje, na Psunju, još vladaju zakoni i pravila partizanije!

U bolnicu nas ljubazno susretnu doktor Karei Oberšlik i njegova kćerka Jarmila, farmaceut. Oberšlik je kvalifikovan hirurg, odličan poznavalac cjelokupne medicine (stara, dobra škola), prijeklom Ceh, zadržavši u sebi podosta švejkovske duhovitosti, spojene s germanskom medicinskom pedantnosti. Radosno priča kako je godine 1914. bježao iz Srbije, na čelu s Potiorekom. Poslije rata smo godinama srdačno sarađivali u Sanitetskoj upravi JNA. Kao predsjedniku glavne vojno-ljekarske komisije nije mu mogla promaći ni jedna nepravda, ni jedna smicalica. Unaprijeđen je u čin generala i dočekao zasluženu mirovinu.

Bolnica u Psunju s tajnim skloništima, djelo Grujice Žarkovića, snažno je impresionirala Kazanskog, a pogotovu podatak da su za vrijeme posljednje neprijateljske ofanzive na slavonsku teritoriju, ovakva skloništa prihvatila i sačuvala živote 700 ranjenika.

* * *

Simptomi moje radne groznice, neposredno nakon rata počeli su ovako: u Beogradu otpočnem, po sjećanju, da rekapituliram sva bitnija zbivanja u toku ofanzive. Nemanje sanitetskih prevoznih sredstava - glavni objektivni uzrok svih nedaća. Subjektivno: slaba povezanost između sanitetskih rukovodilaca i operativnih štabova; slabo poznavanje sanitetske taktike; javašluk je takođe odigrao svoju ulogu.

Bio sam svjestan golemih i do tad neviđenih dimenzija ofanzive na sremskom frontu: 120.000 boraca, proboj, bojevi za uporišta u dubini, gonjenje dugo 400 km. Naši gubici: ukupno u Prvoj armiji izbačeno iz stroja 34.024 borca. U toku ofanzive vraćeno iz bolnica u stroj 5.601. Na kraju rata ostalo na liječenju 19.820 ranjenika i bolesnika." Ukupan broj ranjenika i bolesnika u cjelokupnoj JA iznosio je 81.000.

Ne, preko ovih cifara nije se moglo preći pod parolom »Lako ćemo sad, rat je gotov«! Jeza me hvatala od pomisli da bi ovo epohalno zbivanje, besprimjerni napor u zbrinjavanju ranjenika i skupo plaćeno sanitetsko iskustvo mogli pasti u totalni zaborav. Neoprostiv grijeh prema zemlji i njenoj budućnosti. Zato sam već 23. maja 1945, dakle osmog dana po završetku ratnih operacija, izdiktirao naređenje da, najkasnije do 31. jula, sve sanitetske jedinice i ustanove izrade referate o svom radu za vrijeme ofanzive. Sanitetska odjeljenja armija treba da sve ove pojedinačne referate sažmu u jedan cjelokupan. Dao sam i redoslijed pitanja koja treba obraditi.

Kakav je bio rezultat ovog naređenja? Jedni su odmahнули rukom: »Mani ga, dokle će nas taj Gojko naganjati?« I nisu napravili ništa. Drugi su nešto smandrljali, kako bilo, tek toliko da se »udovolji traženju«. Jedini je Jovo Bijelić izradio magistralni izvještaj na kome mu istoriografija duuguje zahvalnost.

Ne sjećam se kakva me potreba potjerala ponovo u Zagreb, ali stoji činjenica da su mi tada u Zagrebu, između ostalog, nikle dvije ideje: prva, o izgradnji nove vojne bolnice u predjelu zvanom Horvatovac i druga o sazivanju Kongresa ljekara JA.

Bolnica u Horvatovcu, kojom je trebalo da se oslobodimo od starudije u Vlačkoj ulici, životarila je kao zamisao niz godina, čas blizu ostvarenja, čas potjerana u arhivu uslijed finansijskih poteškoća, da bismo se napokon zadovoljili koncepcijom vječitog krpeža u objektima na Salati.

Ideja o Kongresu je ostvarena, ali će me taj čin, kako ću još kasnije objasniti, koštati priličnih duševnih trauma. Dvadeset i sedmog maja 1945. u Novakovoj ulici u Zagrebu izdiktirao sam preliminarno naređenje svim hirurzima kako treba da se pripreme za taj Kongres. Ponajprije ćemo se sastati na konferenciji glavnih hirurga zakazanoj za 15. i 16* juna u Beogradu.

IZ DNEVNIKA

28. maja, Zagreb. Bonka Oreščanin izvukla odnekud moju špansko-logorsku arhivu. Čudesno. Nikad nisam ni pomišljao da bi mogla preživjeti. Do kasno u noć sam prevrtao i čitao pisma Dušanova, kopije mojih pisama. Tu je i diploma Španske republike, tu su i slike iz Španije i logora: Božo Juras, Božo Dakić, Milašinčić, Sveta Popović, Branko Krsmanović, Mirko Kovačević. Kakvih sve ljudi više nema....

29. maja. Sa Kazanskim krenuo iz Zagreba tragom svojih ratnih uspomena: Karlovac, Dubovac, kupanje u Korani. Kroz Karlovac prolaze vojske. U parku na Korani, u stroju nekih četa 8. divizije pronalazim Sjeničarce. Naravno, oni me ne

prepoznaju, kao ni ja njih, ali kad začuše ko sam, samo razjapiše usta od čuđenja. Svratili smo na sat u Sjeničak. Ruševine i pustoš. Samo stari Pavao Juras od poznatih. Predao narodnom odboru na poklon nešto sanitetskog materijala. U selu sve staro, nemoćno i bolesno. Uveče u Slunj.

30. maja. Plitvička jezera, nakon punih deset godina. Na Labudovcu sve spaljeno. Kosmička tišina. Naidoše neke žene iz sela Plitvica. Ozariše im se lica, kao da smo prvi vjesnici obnove života. Pričaju kakva je ovdje »ljepota« postojala prije rata. Na Labudovcu mi došla ideja da na Plitvicama osnujemo dom armije za oporavak oficira. Spuštamo se niz jezera. Sve staze zarasle u travu i šikaru, klupe istrunule, preko staza prevaljena stabla. Grobna tišina. Tek na Galovcu ispod obale izleti divlja patka s mladuncima i ta flota od žutog paperja zabrodi jezerom. Došao je kraj i njihovom miru.

Preko sprženih sela Priboja i Ličkog Petrova Sela stigli uvečer u Bihać. Mrtvi grad. Ostale svega četiri kuće cijele. Našao drugove Iliju Matarića, Milana Bursaća, Vojska i Hajra Kapetanovića. Divno nas dočekali i razgovarali dugo o problemima. Imaju samo jedan kamion i tri Ijekara u cijelom okrugu koji se prostire od Grahova do Cazina. Za socijalno staranje odgovorna drugarica Miljka iz Luči Palanke, seljanka, govori o problemima živčanih bolesnika.

Te večeri, potpomognut i mišljenjem Kazanskog, porodio sam ideju o upućivanju *medicinskih ekspedicija* u krajeve koji su najviše ratom opustošeni. Mnogo i mnogo razloga govori mi u prilog tome: 1) Ljekari bi došli kao organizovana grupa, a ne kao bespomoćni pojedinci; 2) Ljekare je lakše pokrenuti iz gradova kao organizovanu grupu; 3) Nužnost da se hitno rješavaju najakutniji zdravstveni problemi (pjegavac, svrab); 4) U ovome času jedina mogućnost da se stekne tačniji uvid u zdravstveno stanje na terenu.¹⁰⁰

San u Bihaću: idem sa Titom stazom, ulazimo u nekakav tunel ili pećinu. Tu stavim desnu ruku preko Titova ramena i zagrlim ga jače i u tom času mu rečem: »Ovi tvoji pratoci mogu pomisliti da sam napadač, pa me i ubiti«. Na to se obadvojica gromko nasmijemo i ja se probudim radostan, prepun nekakva milja u srcu.

* * *

Prekinuo sam zapisivanje u dnevnik, pa mi samo u bljedom sjećanju ostaje putovanje kroz Sanski Most - Prijedor - Dubicu. Prizori spaljenih sela, golotinje i bosotinje učvrstiše moju zamisao o zdravstvenim ekspedicijama. U slučaju ovih ekspedicija polazio sam od uvjerenja da će njihovo djelovanje na terenu povoljno uticati barem na prvi faktor, tj. na buđenje želje u narodu da se počne boriti za svoje zdravlje. A tek što smo prešli Savu doživismo čudo: naš džip se jedva probijao kroz jata gusaka i krda stoke u šorovima posavskih sela. Kao da rata nije ni bilo.

Uprkos otporima uspjelo se tokom 1945/1946. uputiti u opustošene krajeve oko pet zdravstvenih ekspedicija. Najmanje moralni učinak njihov bio je

¹⁰⁰ Odgovorni rukovodioci naše zdravstvene službe u Beogradu (Žarković, Sremec i Černozubov) bili su dosta skeptični, ukazujući na efemernost ovakve akcije. Ni ja nisam imao velikih iluzija u trajnost. Već onda sam u sebi formulisao strategiju zdravstvene politike koja treba da počiva na tri faktora: prvo, inicijativa samog naroda; drugo, vlast i, treće zdravstvena služba kao stručno naučni garant. Sva tri faktora moraju djelovati trajno, simultano i povezano.

nesumnjiv. Narod je osjetio da nije zaboravljen ni kad su prohujali ratni vihuri i kad su se politička rukovodstva, do jučer u njegovim kolibama, morala neminovno smještati u gradove.

Tokom mjeseca juna održimo pripremne konferencije za ljekarski kongres koji smo predvidjeli za mjesec decembar: konferencije hirurga (15. i 16. juna), internista, epidemiologa i psihijataru (u julu). Bilo je mišljenja da je rok prekratak za pripremu referata i da bi kongres valjalo odložiti za iduću godinu. I ja sam bio sklon da se priklonim tim prijedlozima, ali mi je moj unutarnji gončin došaptavao: »Ne popuštaj. Predstoji demobilizacija ljekara, nećeš ih više skupiti. Sad ili nikad«.

Tako krenemo u akciju koja je, pored svih tekućih i gorućih problema (prikupljanje i liječenje nekoliko desetina hiljada ranjenika, smještavanje invalida u centre i vojske u kasarne itd.) zahtijevala izuzetne napore našeg vodećeg ljekarskog kadra. I sam sam bio ogrezao u tim poslovima.

Trenutak je nalagao da napišem uvodnik za majski broj (5) Vojnosanitetskog pregleda. Članak ima u stilu i sadržaju dosta slabih mjesta, pa ipak, vrijedi da iz njega izvučem nekoliko karakterističnih stavova. Poslije osvrta na rad saniteta u tek završenim ofanzivnim operacijama, sav ostali sadržaj članka je okrenut ka budućnosti. Moj demon me nije puštao iz šaka:

Ratni period naše napaćene zemlje završen je. Nastupa period borbe za obnovu zemlje, za učvršćenje i odbranu tekovina stečenih u ovome ratu.

Pišem o »vampirima koji se trenutno motaju oko naših granica«. I o mogućoj »najezdi osvajača«. Pa ja već razmišljam o Trećem svjetskom ratu! Ovakve početne, a mračne slutnje dale su osnovnu intonaciju cijelom članku.

Nove zadaće ne dozvoljavaju nikakvo »mirnodopsko« labavljenje, one traže istu borbenu napetost, polet i tempo rada, iste vrline koje su svojstvene jednom borcu - ratniku. Rat je prestao, ali borba ne prestaje nikada.

»Učvršćivanje i usavršavanje naše Armije« je osnovni zadatak kome se podređuje sve ostalo i iz kog proističu svi pojedinačni poslovi tog vremena: izučavati naše ratno iskustvo (suzbiti izvjesnu nehajnost u odnosu na to); prikupiti u škole nekoliko stotina ratnog bolničkog kadra; reformisati medicinsko visoko školstvo tako da vojnomedicinska nastava postane glavni stožer; prevladati podvojenost između vojne i civilne zdravstvene službe; građevinarstvo i saobraćaj neka već sada vodi računa i o ratnoj upotrebi svih objekata (široka vrata, hodnici i stepeništa) itd.

U članku je nagoviješten i ljekarski kongres kao »istorijski dug prema budućnosti naših naroda«.

Potom sam prionuo na pisanje svog referata za kongres. Dao sam ga na čitanje Arsi Jovanoviću, Milovanu Đilasu i Radi Hamoviću. Svi su napisali »Dobro je«, ali je Arso u marginama dodao i veći broj primjedaba, dobrih i korisnih, i ja sam se tome veoma obradovao, jer ovo bijaše prvi put da se Arso udubio u jednu moju tvorevinu. Želio sam da vjerujem da se on tim

primjedbama htio da iskupi za sve epizode omalovažavanja tokom proteklog rata.

Daleko sam i od pomisli da svoju djelatnost u 1945. godini ocjenjujem danas kao posebno značajnu za našu Armiju i zemlju. Mislim da su potonje godine bile dše ispunjene poslovima takve vrijednosti, pa mi nisu manjkala ni sva moguća priznanja od strane mjerodavnih faktora. Nije mi nedostajalo ni ordena, ni činova, ni titula. Svega tog je bilo u izobilju, uvijek iznad mojih najskrivenijih očekivanja. Sto se tiče rada u 1945.godini mogu sam za sebe reći barem to da sam la tim poslovima, ako i nisu bili veliki, »sagorijevao«, kako se onda običavalo govoriti. Gorivo je nadolazilo iz mene samog i takvu vatru čovjek rado i lako ^odnosi. Teško podnošljiva je vatrogasna pjena koja je u silnim mlazevima oočela da šiklja iz neposredne okoline. A vatrogasci, čuvari reda i poretka, dušebrižnici i kontrolori nad svakim pokretom i uzdahom čovjekovim počeli su da se razmnožavaju kao termiti.

Meni su te prve dvije godine poslijeratnog vojevanja pale teže nego sva tri rata što sam ih rarije preturio.

Izdržao sam i dočekao živ vrijeme kad su se urnebesi donekle stišali i kad se moglo raditi mirnije, dakako uz normalnu borbu mišljenja, i pored povremenih recidiva prevaziđenog zla. Ja sam izdržao. Mnogima to nije pošlo za rukom. Do mog službenog mjesta, do mene kao ljekara, navraćali su godinama stari drugovi, na izgled sve otvrdli ratnici, nosioci visokih odlikovanja za junaštvo. Pričanja njihova su redovno otpočinjala jadanjem na ove ili one tegobe, simptome i simptomčiće u njihovom fizičkom organizmu. Potom je došlo na red ono pravo: duševni lomovi koje su pretrpjeli. Svak je imao svoje specifične uzroke i uzročnike, svak je stavljao u pogon, uspješno ili neuspješno, mehanizme samoodbrane, ali zajedničko u svemu bijaše klima u kojoj su duševni lomovi bili uopšte mogući. Junačine su preda mnom plakale, a ja sam tješio sama sebe: eto, nisam osamljen u svojim mukama.

O čemu je bila riječ u mome slučaju?

Ne želim da optužujem nikog. Mnogi ljudi su već otišli sa životne ili radne pozornice. Proteklo vrijeme je dovoljno za praštanje, ali ne i za zaborav. Nek ne bude ništa zaboravljeno, ako ne u ime ičeg drugog, onda barem u ime moje moralizatorske sklonosti: da se nikad ne ponovi. Navešću gole činjenice, a sociolozi, politikolozi i socijalni psihijatri neka proučavaju uzroke i nek me ubjeđuju u »neminovnosti« revolucionarnog vremena.

Već sam napisao koliko sam za sve ovo vrijeme rata čeznuo za čvrstim vojnim strojem u kome bih imao svoje definisano mjesto. Doista mi je bilo dosta samostalnosti i »slobode«. Vojna disciplina i potreba za pripadanjem su izvirale iz mog bića. Ali, pretpostavka vojne discipline u jednoj narodno-revolucionarnoj armiji je - čovjek. Kakav je da je, ali čovjek je, pa bez njega, mimo njega i protiv njega ne možeš ništa dobro stvoriti. Mi smo tad ulazili u fazu čvršće vojne organizacije. Neophodnost kojoj sam se iskreno porađovao. Ali, kako je taj proces krenuo u grčevima...! Novi stroj u koji su išle sve službe, pa i sanitetska, zvao se Komanda pozadine JA. Nevolje nisu otpočele od stroja kao takvog, već od ljudi koji su njime upravljali.

Ali i cjelokupno ondašnje vrijeme je valjda bilo takvo. Vrijeme radne napetosti, nervoze, nesporazuma, kratkih živčanih spojeva, hajki na đavole.

U te dane sam morao da ispijem i gorku kapljicu u vezi sa ljekarskim Kongresom. Na Kongresu je sve dobro teklo. Ispratili smo inostrane delegacije koje zbog nepoznavanja našeg jezika, srećom po mene, nisu ni registrov'ale neistinu u mome referatu kad sam ono tvrdio da »nismo doživjeli ni jednu situaciju haosa«. I grješni Jovo Bijelić je bio već prebolio svoju nezgodu. Naime, par mjeseci pred Kongres, uputim Jovu da prokrstari Jugoslavijom i popiše imena svih poginulih i umrlih partizanskih ljekara, farmaceuta i studenata. Blagorodni i savjesni Jovo je učinio što je najbolje mogao. Neposredno pred otvaranje Kongresa obavimo u auli starog oficirskog doma svečano otkrivanje spomen-ploče mrtvim ljekarima. Uto, u onoj stisci i gužvi pristupi Jovi neki čovjek s riječima:

- Ama, druže pukovniče, što vi staviste moje ime na ploču mrtvih? Ja sam živ.

Šta, zar ste živ? Zar niste znali da sam ja nekoliko mjeseci utvrđivao ko je mrtav, a ko živ? Zašto se niste ranije javili? Ne može. Ja vam nisam kriv što ste živ! Ostajete na ploči.

Tek što smo nekako preživjeli ovu epizodu dostojnu Edgara Poea, kad me pozovu u Centralni komitet. Sjednem pred druga Miha Marinka. Miha je zatražio da objasnim kako je došlo do sazivanja kongresa, po čijem je odobrenju to učinjeno i dodao da je »kongres prerastao očekivane razmjere«, misleći pri tome valjda na prisustvo inostranih delegacija. Sve sam mu objasnio i pokazao mu poziv na kongres koji su potpisali komandant i komesar Pozadine moji pretpostavljeni i koji je u pravoj štampariji bio umnožen u hiljadu primjeraka! Miha me ispitivao sasvim dobroćudno i zadovoljio se, mislim, mojim objašnjenjem, ali sve skupa je ispalo vrlo čudno. Kao da je kongres održan ilegalno. No, ni na tom se »afera« ne završi. Nekoliko dana kasnije dođe mi iz Političkog odjeljenja cijela jedna komisija (Boško Đuričković, Jagoš Uskoković, Švob i Cajo), da bi nastavila sa sličnim ispitivanjima: prvo, zašto niste pitali za saglasnost Političkog odjeljenja? Drugo, da li je uopšte trebalo da se održava ovakav kongres? Treće, ko je odobrio finansijska sredstva? Nikome nije palo na pamet da nas u fazi pripremanja kongresa upita treba li nam kakva pomoć; svi su znali za kongres, a sad se prave »iznenađeni«, nastojeći da naš uspjeh pretvore u »krivicu«. Što je najgore, potpisnici raspisa za saziv kongresa su ćutali i mene samog ostavili na brisanom prostoru. Bio sam van sebe. Prebacivao sam sam sebi: pravo ti i budi, koji te vrug tjerao da sazivaš kongres? Dosta sa inicijativama. Sjedi, čuti, slušaj i izvršavaj samo ono što ti se naredi.

Što su ti ljudi zapravo htjeli? Ne vjerujem danas da su i sami vjerovali u osnovanost svojih sumnjičenja. Prije će biti da su morali, bilo kako, opravdati svoje postojanje. Bilo ih je onda premnogo. Smatrali su se jednim i neprikosnovenim vjernicima Revolucije i Partije.

Danas se smiješim na ondašnje svoje muke. Ali onda nisam bio kadar da na sve odmahnem rukom i tako postignem stanje bezbrižnosti. Pepelom po glavi i uz pomoć bašmebriga - filozofije mnogi neutralci i pridošlice su lako postizavali

voj mir. Ja sam bio sazdan od tijesta, godinama prekuvavanog, s kojim se loglo raditi svašta. Princip partijnosti, u koji sam se i sam zaklinjao, birokrati su retvorili u sredstvo ucjene. U tom je njihova moć. Tzv. obični građani su živjeli lirno van domašaja te mreže. Komunisti, ako nisu dvoličnjaci, nisu mogli živati njihovu slobodu, osim uz pomoć dijalektike. Ako se braniš od neistina, isi partijan, ako kritikuješ tuđe gluposti, svrstavaš se u kritizere. Kritikuješ li tmog sebe i za nepostojeće greške - besprijekoran si. Tako shvaćena i tako provođena partijnost me pritiskivala kao olovno zvono preko glave. Obnevidiš. (portuno je bilo pod tim zvonom ćutati i mučiti sama sebe, sve dok se ne dočeka eki kongres, kao onaj ljubljanski. Princip nadanja. A dotle, zalud mi jadanje red prijateljem, zalud njegovo tješjenje kako će sve to proći. Zalud sve to ako le neki odgovorni drug sluša vrteći sumnjičavo glavom i gledajući me kao kroz aklo: »Nešto je nezdravo u tebi, preispitaj ti svoj odnos prema Partiji«.

Korijen mog prokletstvenog osjećanja tih prvih poslijeratnih godina hranio : đubrivom moje nesposobnosti da okrenem stranicu knjige, nesposobnosti da ivatim vrijeme kao mehanički zbir usitnjenih čestica. Mućilo me osjećanje r>ntinuiteta vremena. Suočavanja između prošlosti, koja zapravo još nije ni inula, niti će ikada nestati, i one sadašnjosti koštala su me duševnih kriza u laku bolesne nostalgije. Starost? Pa tek sam navršio 34 godine života.

Suočavanja:

Noćima i noćima se preda mnom odvijao opsesivni fdm prošlosti, pokretan izerima i zvucima tadašnjosti. Svake večeri, već pokasno, slušao bih jntovske i omladinske brigade kako u daljini, vraćajući se sa radilišta, andiraju ulicama nešto poput: »Hejđa! La-la-la! Hej-la! La-la-la!« Ti zvućni asi me onesposobiše da izdržim pritisak tek minulog rata: kolone krajiške iladine pod crvenim zastavama polaze u juriš na žito u Sanici, špaliri naroda u st proleterskih ranjenika, crnogorske djevojke — partizanke bez stopala što im tadoše na Igmanu, graditelji bolnica (ti Kecmani, Bursaći, Trikići, ta Desa vanović), povorke Kozarčana što odlaze u jasenovačko gubilište, jurišnici na lića Guvnu koji znaju da će poginuti, znaju i idu u smrt itd. I sve bih to mogao rno podnijeti kao posljedicu jednog neizbježnog revolucionarno-istorijskog i zistencijalnog moranja da nije bilo nekih naličja u tadašnjosti. Izgledalo mi je o da ona tadašnjost okreće leđa prošlosti i halapljivo grabi ka svom budućem. ;ofiti, kombinatori, nametnici i upljivci počeli su da se množe. Najzdravije ;gro Partije i naroda jedva je odoljevalo najezdi.

Potom: s prozora kancelarije, na uglu Nemanjine i Generala Ždanova ulice, ;dam povorke seljaka s mrtvačkim sanducima na ramenu. Starci i čiče idu u tragu za svojim unucima i sinovima, braćom i zetovima. Prekopavaće groblja Srijemu, oko Vinkovaca, Đakova, Pleternice, Strizivojne, Požege, Pakraca, zme... Jedni idu niz Nemanjinu, drugi se vraćaju. Bjelasaju se sanduci od cink-eha na leđima pogrbljenih staraca. Tako danima, mjesecima, dvije godine. A s >g prozora se vidi samo jedna komunikacija. Šta je na obrenovačkom, šta na ederevskom drumu? Siđem nekad na ulicu i ne mogu da zapazim tugovanje : samo pečat nataloženog čemera na licima. Zaustavljam ih, ali niko ne ikuje, osim: »Moralo je tako«. I mislim: blago njima, oni vjeruju u Boga i binu, i zato podnose svoje nedaće dostojanstveno, a ja vjerujem samo u ljude i

zato se mučim. Zato. Ljudi tvore svoju istoriju, reče Karlo. Pa u tome saznanju je jedan od korijena moje nevolje! Ako je oni tvore, znači da *mogu* ovako i onako. *Mogu* da biraju. *Mogu* da izaberu razumnije, ljudskije i pravednije puteve. *Zašto* ne tako? *Možemo* i drukčije. Zašto nećemo drukčije? To se u mucu pitam.

K R A J

(ako kraja igdje, i čemu i igda ima;
korijen i stablo nekako preživješe,
a pavetina se i dalje obavlja.

Uostalom, korisno je poslušati
i kineskog mudraca: kad se kuća
završi, useljava se Smrt.)